

о. лзИзов

ОЛИЙ УҚУВ ЮРТЛАРИ УЧУН

ЎҚИТУВЧИ

О. АЗИЗОВ

ТИЛШУНОСЛИККА КИРИШ

Университетларнинг ва педагогика институт ларининг филология факультетлари талабалари учун

Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги тасдиқлаган

Ушбу рисола 1963 йилда нашр этилган «Тил- шуносликка кириш» курсининг қайта ишланган ва тўлдирилган варианты бўлиб, тилшунослик фанида рўй берган муҳим ўзгаришлар ва янгиликлар ҳисобга олиб яратилган.

Курс олий ўқув юртлари филология факультети талабалари, ўқитувчилари ва шу соҳа мутахассисларига мўлжалланган-

1 4601000000—222 353(04)—96 ' . © «Ўқитувчи»

нашриёти, 1996

181Ш 5-645-02239-4

Тил фақат кишилик яамияти маҳсулидир. Тилсиз ҳеч бир воқелик ва ҳодисани, инсоннинг табиатда, жамиятда тутган ўрнини, жамият тараққиёти йўллари билиш, ўрганиш мумкин эмас.

Тилнинг энг асосий ва энг муҳим вазифаси — алоқа воситаси эканлигидир. Тил ниҳоятда мураккаб жараён- дир. Шунинг учун биз, аввало, тил ҳақида умумий тушунчаларга эга бўлишимиз лозим.

Шуни назарда тутиб, бор дастурга асосан, «Тилшуносликка кириш» (муқаддима) қисқача курси яратилиб, 1963 йилда нашр этилган эди. Шундай бўён ўтган давр ичида анча ўзгаришлар рўй берди. Давр талабини ҳисобга олиб, қисқа курс 2-нашрга тайёрланди. Бунда рус, ўзбек, қозок, қирғиз, озарбайжон ва бошқа туркий тилларда нашр этилган матер'иаллардан фойдаланилди.

Рисоладагй **Турли тил** ҳодиеалари, тилшуносликка **оид** бўлган терминларни мумкин,кадар тушунарли қилиб беришга ҳаракат қилинди.

Шу билан бирга, 1-нашрида йўл қўйилган баъзи бир камчишқлар, ноаниқликлар тuzатилган бўлса-да, китоб айрим нуқсонлардан холи бўлмаслиги мумкин. Ҳурматли китобхонларимиздан китоб ҳақидаги фикр-мулоҳазалари- ни ёзиб юборишларини илтимос қиламиз.

Манзилгоҳимиз: Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

«Ўқитувчи» нашриётига.

Муаллиф

Тилшунослик ёки тил билими (лингвистика) тил ҳақидаги мустақил ва аниқ фан бўлиб, тилнинг келиб чиқиши, тарихий тараққиёт жараёнлари ва қонуниятларини илмий асосда ўрганади. Бу фан муайян ва умумий тилшунослик соҳаларидан иборат.

Муайян тилшунослик маълум бир тилнинг луғат таркиби, фонетик тизими ва грамматик қурилшни, тараққиёт йўллари ҳамда қардош тилларга

муносабатини илмий асосда синчиклаб ўрганади ва шу йўл билан тилнинг лугат бойлиги, фонетикасини синчиклаб текширади, илмий грамматикасини яратиб беради.

Умумий тилшунослик эса, умуман тилнинг келиб чиқиши, ижтимоий моҳиятини, жамиятдаги ўрни ва вази- фасини, тараққиёт йўлларини, тил билан тафаккурнинг бир-бирига узвий боглиқлигини, тилларнинг ўзаро муносабатини ўрганади ҳамда тилларни текшириш усуллари- ня яратади. Умумий тилшунослик айрим тилларни, бир гуруҳ тилларни ва қардош тилларни ўрганиш, текшириш натижасида аниқланган тил ҳодисаларини, тил далилла- рини умумлаштириб, илмий хулосалар чиқаради ва шу асосда тил қонуниятларини аниқлаб беради.

Тилшуно еликка кириш курси эса тилнинг бошқа ҳо- диоалар ичида тутган ўрни, тузилиши ва тилнинг тараққий этиш қонуниятлари ҳақидаги, умуман тил ҳақидаги фаннинг асосий тушунчаларини ўрганади. Бу куренинг яна бир муҳим вазифаси шундан иборатки, тилшунослик фанида қўлланиладиган терминлар, тушунчалар тизими билан таништиради. Шунинг учун бу курс умумий тил- шуносликнинг дастлабки босқичи бўлиб, умуман мурак- каб тил ҳодисаларини тўғри тушунишга, маълум бир тил ҳамда қардош тил гуруҳларини бир-бирига солиштириб, маълум тил ҳодисаларини, луғат тартибини, фонетик тизими ва грамматик қурилишини илмий асосда чуқур ўрганиш учун назарий ва амалий жиҳатдан замин яратиб беради.

2- §. ТИЛ ИЖТИМОЙ ҲОДИСАДИР

Тил — бу ижтимоий ҳодиса, у кишилиқ жамиятининг энг муҳим алоқа воситаси бўлиб, жамиятга хизмат қила- ди. Шунинг учун ҳам тилнинг кишилиқ жамиятидаги роли беқиёс.

^Маълум даврга келиб, ёзув ярагилгандан кейин ўша алоқа воситаси бўлган тиллар ёзувда ўз аксини тонган. Тарихий тараққиёт жараёнида вужудга Келган йирик давлатлар емирилиши билан, уларнинг алоқа воситаси бўлган тиллар, чунончи, қадимий форс тили (милоддан аввал IV—VI аср), финикилар тили (милоддан аввал VII—! аср), сўғдийлар тили (милоддан олдин VI асрдан то эрамизнинг X асригача), лотин тили (милоддан аввал VI асрдан то эрамизнинг IX асригача) истеъмолда бўлиб, кейин ўлик тилларга айланган. Ленин бу тиллар бутун- лай дом-дараксиз йўқолиб кетмаган.

Кишилиқ жамиятининг тарихий тараққиёти давомида жамиятнинг энг муҳим алоқа воситаси бўлган тил ва унинг муҳим хусусиятлари ҳақида турли тушунчалар, фикрлар ва ^назариялар вужудга келган. Баъзи олимлар тилни ҳайвон, ўсимлик каби жонли нарсаларга ўхшатиб, табиатдаги тирик организм деб тушунган ва шундай деб даъво қилишган. Улар, тил тирик организм сингари, та- биат қонунларига итоат қилган ҳолда туғилади, ўсади, тараққий қилади, эскиради, энг охирида эса ўлади, деб тушунганлар.

XIX асрнинг ўрталарида табиий фанларнинг ривожла- ниши, Чарльз Дарвин таълимотининг вужудга келиши б и ли и бу назария тилшунос олимларнинг диққатини ўзига жалб қилади, тилни тирик организм деб тушуншн анча кучаяди,

Чунончи, немис тилшунослари М. Мюллер ва А. Шлей-, херлар'шу

назария тарафдорлари эдилар. Тўғри, физиог лошк жихатдан тил умуртқали ҳайвонларнинг, шу жум- ладан, кишиларнинг оғиз бўшлигида жойлашган серҳа- ракат бир қисми. Ленин ҳайвоилар тили фақат овқат ейиш, унинг тнъмини аниқлаш каби ишлар учун хизмат қилади. Кишилар тили эса ҳайвонларга хос хусусиятлар- дан ташқари, ниҳоятда муҳим вазифаларни, яъни кишилик жамиятининг алоқа воситаси — коммуникатив ижтимоий вазифани бажаради.

Шуни уқтириб ўтиш керакки, инсоннинг табиий-био- логик хусусиятлари кишилик жамиятидан ташқари, жа- миятга боғлиқ бўлмаган ҳолда, масалан, янги туғилгая гўдак ҳаётининг такомили (нафас олиши, кўриши, овқат ейиши, аста-секин юриб кетиши ва ҳоназолар) табиат қонунларига мувофиқ ҳолда тараққий этаверади, ўсаве- ради. Аммо тил бундай табиий ҳодиса эмас. Сўзлашиш, фикрлашиш учун кишилик жамиятининг бўлиши шарт.

Буни қуйидаги мисолдан яққол тушуниб олиш мумкин. Ҳиндистонда бундан бир неча йил бурун шундай ҳодиса юз берган: ёввойи ҳайвонлар (бўри, айиқ ва ҳоказолар) адашиб қолган бир ёш болани ўрмон ва чангалзорлйр ичи- га олиб кетиб, болага зиён-заҳмат етказмасдан, ўз бола- ларидек боқшнган. Бола маълум вақтдан кейин юришни, югуришни, сакрашни, озиқ-овқат топиб ейишни ва табиат ҳодисаларидан сақланишни табиий ҳолда ҳайвонлар син- гари ўрганган. Бйроқ у кишилик жамиятидан ажралиб, ҳайвонлар ичида ҳаёт кечирганлиги учун биронта ҳам сўзнн айтишни билмаган. Дем!ак, тил наслдан-наслга ўта- диган табиий ҳодиса эмас. Инсон кишилик жамиятида яшамас экан, сўзлашни мутлақо билмаелиги турган гаи. Боланинг қайси тилда сўзлай бошлаши, гапирадиган бўлиши унинг туғилган, ўсган шароитига боғлиқ. Чунончи, ҳабаш бола гўдаклигидан бошлаб ўзбеклар орасида (оиласида) тарбияланса, фақат ўзбекча сўзлаб, ўз она тилини сира билмаелиги турган гап. Лекин боланинг ранги, гавда тузилиши, қиёфаси ва бошқа табиий-биологик белгилари сақланиб қол'аверади. Чунки инсондаги табиий- биологик белгиларнинг наслдан-наслга ўтиши табиат қонунидир.

Демак, айтилган фикрлардан шундай хулоса чиқариш мумкин: биринчидан, тил табиий-биологик ҳодиса эмас; иккинчидан, тилнинг мавжуд бўлиши ва унинг тараққий қилиши табиат қонунларига боғлиқ эмас; учинчидан, тил кишиларнинг табиий белгиларига (оқ-қоралиги ва бошқа ирқий белгиларига) боғлиқ эмас, тўртинчидан, фақат жамият бўлиб уюшган инсонларгина алоқа воситаси бўлган тилга эга. Бинобарин, тил табиий-биологик ҳодиса бўл- май, кишилик жамиятининг энг муҳим алоқа воситаси сифатида жамиятга хизмат қиладиган, синфга боғлиқ бўлмаган ижтимоий ҳодисадир.

Дастлабки даврларда, жамиятнинг қарама-қарши гуруҳларга бўлинишига қарамай, тил биргияа гуруҳ эҳтиёжини қондириш **учун** хизмат қилмайди, у жамият аъзоларининг ҳаммасига баб-баравар хизмат қилади. Ишлаб чиқариш жараёнида жамиятдаги турли гуруҳ одамлари бир-бирлари билан алоқада бўладилар, тил эса ишлаб чиқаришни уюштиришда,

жамиятнинг ҳам- ма еоҳаларининг ривожланишида муҳим алоқа воситаси бўлиб хизмат қилади.

Тил кишилиқ жамиятининг аерлар давомидаги бутун тарихий жараёнида маълум бир гуруҳ томонидан эмас,

балки бутун жамият ва жамиятнинг аъзолари томонидан яратилган ижтимоий ҳодисадир. Шу билан бирга,-тил бирор даврнинг, бирор и ж т и м о и й - и қ т и с о д и й жамиятнинг маҳсули бўлмай, балки бутун я^амият тарихи жараёнида- ги бир қанча даврларнинг маҳсули бўлиб, жамиятдаги турли табақа вакиллари учун баб-баравар хизмат қилади.

Фақат бир синфга ёки бир гуруҳга хизмат қилувчи тил бўлмаган ва бўлиши ҳам мумкин эмас..

Шундай қилиб, тил гуруҳ ва табақалардан қатъи назар, бутун жамиятга хизмат қилувчи ижтимоий ҳоди- садир.

3- §. ТИЛ ВА ТАФАККУР

Кишилар тил орқали бир-бирлари билан муносабатда бўладилар, бир-бирларига фикр ва истакларини етказа- дилар. Демак, тил тафаккур билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, тилсиз фикрни ифодалаш сира мумкин бўлмагандек, тафаккурсиз тил ўз ифодасини шакллантира олмайди.

Тафаккур билан тилнинг, аниқроқ қилиб айтганда, фикр билан сўзнинг ўзаро муносабати жуда мураккаб жараёндир. Ҳар қандай фикр сўзларда ўз ифодасини топ- магунча, яъни сўзлардан таркиб топган ифода қолинига, ифода шаклига тушмагунча юзага чиқмайди. Фикрнинг воқелиги, унинг мавжудлиги тилда намоён бўлади. Демак, фикр тилда воқелашади, тилда мавжуд бўлади. Тил- сиз, сўзсиз таркибий қисмларга ажралган, аниқ ва тайёр ҳолдаги ҳеч қандай фикр бўлмайди. Фикр тилда, яъни сўзларда ва сўзлар орқалигина шаклланади, тилда ўз ифодасини топади. Шундай қилиб, сўз фикрни мужассам- лаштиради, моддий шаклга солиб, юзага чнқаради; фикр, янада аниқроқ қилиб айтганда, фикрнинг моҳияти ва| мазмуни эса, ўз навбатида, сўзларда ва сўзлар воситаси билан таркибий қисмларга ажралади. Онгимизда пайдо бўладиган фикрнинг моҳиятини, мазмунини ташкил эта- диган ҳар қандай идрок ёки тасаввур ҳам фақат сўзлар воситаси билангина воқе бўлади.

Тил фақат кишиларга хос бўлганидек, тафаккур ҳам кишиларгагина хос бўлиб, бош миянинг моддийлиги ва физиологик вазифаси билан боғлиқдир. Тил ва тафаккур бир-бири билан узвий равишда боғлиқ бўлиб, тилсиз тафаккур мавжуд бўлмаганидек, тил ҳам тафаккурсиз мавжуд бўла олмайди.

Аммо бунда тафаккур билаи тилни айнан бир хил.

бир-бирига ўхшаш нарса деб тушуниш хатодир. Тафаккур ташқи моддий оламнинг кишилар миясида акс этишининг энг юксак шаклидир. Тил эса тафаккурни — фикрни маълум бир шаклга солиб, сўзлар, ,сўз бирикмалари ва жум- лалар орқали ифодалайди.

Тил конунлари билан тафаккур конунлари бир-бирига тенг келмайди. Шунинг учун ҳам тил грамматиканинг ўрганиш манбаи бўлса, тафаккур мантиқ (логика) илми- нинг манбаидир. Тил билан тафаккур бир-бирига айнан ўхшаганда эди, улар бир фаннинг манбаи бўлиб қолар эди; шунда

барча одамлар бир хилда фикр қилган бўлар эдилар. Шунинг учун ҳам тил жамиятнинг ҳамма аъзо-лари учун барабар хизмат қилса ҳам, лекин бир тилда сўзлашувчи жамият аъзоларининг фикрлашлари бир хил бўлмайди. Чунончи, бошланғич маълумотли бир киши билан физик олимнинг ўз она тилини қанчалик билиши-ни, уларнинг қанчалик фикр қилишини ва ўз фикрларини тил орқали қанчалик ифодалай олишларини солиштириб кўртак, бунинг гувоҳи бўламиз.

Табиийки, физик олимнинг тафаккурида моддий дунё-нинг акс этиши, ўз фикрларини тўғри ифодалай олиши, она тили сўз бойлигидан, грамматик қонун-қоидалардан тўғри ва баракали фойдаланиши бошланғич маълумотли киши талқ'инидан жуда катта фарқ қилади. Бу далил шуни кўрсатадики, бири-бири билан чамбарчас боғланган тил ва тафаккур бирга тараққий қилади. Агар тил ва тафаккур ўзаро алоқасиз ҳодиса бўлганда эди, физик олим билан бошланғич маълумотли кишининг фикр қилиш қобилияти ва ўз фикрларини она тили орқали ифодалаш ҳам бир хил бўлар эди.

Идеалист олимлар, тилшунослар, файласуфлар тафаккур тилсиз бўлиши мумкин, тил мияда пайдо бўлган фикрни ифодаловчи бир воситадир, деб даъво қиладилар. Уларнинг фикрича, кишилар миясидаги ўй-фикрлар яланғоч ҳолда, сўзсиз вужудга келаверар эмиш. Шунингдек, улар тафаккур аввал, тил эса кейин пайдо бўлган, деб даъво қиладилар ва улар тафаккурни тилдан ажраташга, тафаккур кишиларга «олий рух» томонидан берилган, деб исбот қилишга ҳаракат қиладилар.

Материалист олимлар эса тил билан тафаккурни бир-биридан ажратмаган ҳолда тил ҳам, тафаккур ҳам меҳиаг жараёнида, кишиларнинг бир-бирлари билан муносабати учун эҳтиёж туғилиши натижасида бир вақтда пайдо бўлган, деган фикрни олға сурадилар. Улар тил билан тафаккурнинг диалектик бирлжгини олға суриб, тилси* тафаккур ва аксинча, тафаккурсиз тил мавжуд бўлмайди, деб таълим берадилар.

Шунга ҳам эътибор бериш керакки, соқов; тилсиз, қар кишилар ҳам фикр юритадилар, ўйлайдилар. Улар ўз фикрларини турли имо-ишоралар воситасида ифода эта-дилар. Чунки табиий нуқсон ту фай ли фикр-ўйларини тил орқали ифодалашга ожиздирл&р.

Инчунин, тил ва тафаккур инсониятнинг буюк, бекиёс хазинасидир.

4 §. ТИЛ ТИЗИМДИР

Ҳар қандай тил фонетик тузилиш, грамматик қурилиш ва луғат таркибидан ташкил тоқади. Тилнинг ана шу таркибий қисмлари маълум қонун-қоидалар асосида бир-бири билан боғланиб, бутун бир тилни ҳосил қилади, тил эса мана шу бирикмалар негизида узвий боғланган ҳолда бир бутун тизимни ташкил этади.

Тилнинг фонетик тузилиши, грамматик қурилиши ва луғат таркибининг ҳар бири ҳам алоҳида бир тизимни ташкил қилади. Бироқ тилнинг тизим эканлигини яхши-роқ англаш учун, аввало, тизимнинг ўзи нима эканлигини, унинг муҳим хусусиятларини тушуниб олиш керак.

Умуман, жамиятда мавжуд бўлган барча ҳодисалар бир-бири билан маълум тартибда боғланиб, ўзаро муно-сабатда бўлади, маълум қонунга

бўйсуниб, бир тизимни ҳосил қилади. Бир буюм ёки биргина далил тизим бўла олмайди. Тизим бўлиш учун, албатта, бир-бири билан боғланган, умумлашган, ўзига хос қонунларга бўйсунгани қанча буюмлар ёки далиллар бўлиши шарт. Агар буюмлар ёки далиллар тартибсиз ҳолда бир жойга тўп-ланган бўлса, у вақтда ҳеч қандай тизим бўлиши мумкин эмас. Масалан, кутубхонада китоблар бир қанча соҳалар-га, чунончи, сиёсий, иқтисодий, бадий адабиётлар, кишлоқ хўжалиги, техникага оид адабиётлар. алоҳида-алоҳида бўлиниб, ҳар қайси соҳага оид бу адабиётлар яна бир қанча турларга ажратилади. Чунончи, кишлоқ хўжалиги-га оид адабиётлар: деҳқончилик, чорвачилик, пахтачилик, ипакчилик, ирригация ва механизацияга оид адабиётлар-га ажратилиб, китоб муаллифларининг фамилияларига мувофиқ, алфавит тартибида жойлаштирилади, бошқача айтганда, бир тизимга солинади. Кутубхона ишидаги бундай тизим керакли китобни тезда, қийналмасдан топиб олишга имкон беради.

Кишиларнинг алоқа воситаси бўлган тил ҳодисаларни ■соҳалари (фонетика, лексика, грамматика) шу тилга хос қонун-қоидалар асосида бир-бири билан ўзаро муносабатда бўлиб, тартибга тушган тизимдир. Тил тизимини ташкил қилувчи тил далилларининг бир-бирлари билан ўзаро муносабати, бир-бири билан боғлиқлиги ҳам мураккаб ҳодисалар бўлиб, ҳар қайси тилга хос қонун-қоидаларга иттифоқ қилади. Ҳар бир тилдаги шплар сўзлардан иборат, сўзлар эса нутқ товушларининг бирикувидан ҳосил бўлади; гапдаги сўзлар бир-бири билан тил қонун-қоидалари асосида боғланиб, турли фикрларни билдиради. Тилга хос қонун-қоидаларга мос бўлмаган ҳар қандай сўзлар йиғиндиси гап бўла олмайди. Чунки бундай сўзлар йиғиндиси бир фикрни ифодамай олмайди. Масалан, *магазин, олдим, китоб, мен, сотиб, яхши* мисолида сўзлар йиғиндиси шу ҳолатда тўлиқ бир фикрни ифодамай бера олмайди. Агар бу сўзлар йиғиндисини ўзбек тили грамматикасининг қонун-қоидалари асосида маълум тартибда жошгаштириб, «Мен магазиндан яхши китоб сотиб олдим» тарзда гап тузсак, аниқ бир фикрни ифодамайди. Чунки бу гапдаги сўзлар тил қонун-қоидалари асосида аниқ бир тизимга тушгандир. Бинобарин, тилнинг фонетик тузилиши, луғат таркиби ва грамматик қурилиши тил тизимининг негизини ташкил этади. Шундай қилиб, тилнинг фонетик тузилиши, грамматик қурилиши ва луғат таркиби бутун бир тил тизимини ҳосил қилади.

Ҳар бир тилдаги ҳодисалар тилнинг умумлашган қонун-қоидаларига бўйсунishi керак. Чунончи, ўзбек тилида отлар турланганда, маълум келишдик қўшимчаси бир хил бўлади. Масалан, ўрин-пайт келишиги аффиксида оғзаки нутқда *гоҳ -да* (томда, боғда, кўлда, боғларда), *гоҳ -та* (ўтта, тошта, кигилокта, куракта) тарзида талаффуз этилади. Лекин шундай талаффуз этилишидан қатъи назар, ҳар доим -да шаклида ёзила беради: *ўтда, тошда, қишлоқда, билакда*.

Рус тилида эса отларнинг турланиши, уларнинг бирлик сондаги бош келишдикда келган шаклига қараб, уч турга бўлинади: женский роддаги -а ёки -я билан тугалланган отлар (страна, станция кабилар) биринчи турдаги турланишга киради. Мужской роддаги қаттиқ ёки юмшоқ ундош товуш

билан тугалланган отлар (дом, день, герой кабилар), средний роддаги -о ёки -е билан тугалланган отлар (слово, поле, собрание кабилар) иккинчи турдаги турланишга киради. Женский роддаги юмшоқ ундош билан

тугалланган отлар ёзувда • юмшатиш белгиси ь билан акс эттирилади: (степь, тетрадь, лошадь кабилар) ваучин-чи турдаги турланишга киради. Ҳар қайси турланишга мансуб отлар келишик қўшимчалари жиҳатидан бири-биридан жуда катта фарқ қилади.

Демак, ҳар қайси тилдаги ҳодисалар шу тилнинг грамматик қоидаларига бўйсуниб, унга хос шакллар билан ўз-гаради. Бундай қонун-қоидалар бир тилда кўп, иккинчи бир тилда кам бўлиши мумкин. Тилда грамматик қоид'лар қанча кўп бўлса, шу қоидаларга кирувчи тил далиллари шунча оз бўлади. Аксинча, грамматик қоидалар қанча кам бўлса, шу қоидаларга кирувчи тил далиллари шунча кўп бўлади. Масалан, рус тилида, юқорида айтганимиздек, турлавишнинг уч хили (типи) бўлгани учун барча отлар морфологик белгиларига қараб, уч хил (тип) турланишга бўлинади. Ҳар қайси от мана шу уч хил турланишнинг бирига киради. Ўзбек тилида эса барча отлар бир хил тур-линади.

Демак, отларнинг турланиши жиҳатидан ўзбек тилининг грамматик қоидалари рус тилига нисбатан кам бўлиб, барча отлар биргина грамматик қоида билан турланади.

Отларнинг келишиклар билан турланиши ҳар қайси тилда шакл ва маъно жиҳатидан фарқ қилади. Масалан, ўзбек тилида чиқиш келишиги бор. Руо тилида эса бундай келишик йўқ. Шунинг учун чиқиш келншигидаги ОТ1НИНГ маънолари рус тилида, одатда, родительный падеж (келишик)да от, из, с предлоглари билан бирикиб келган сўзлар орқали пфодаланади (*Московдан* — из Москвы, *дўсгимдан* — от моего друга, *томдан* — с крыши) . Винительный падеждаги от — *через* предлоги билан бирикиб келганда ўзбек тилига хос¹ *Орқали* сўзи билан ёки -дай қўшимчаси билан ифодаланиши мумкин (*Мен китобларингизни акангиздан бериб юбордим*— Я ваши книги отправил через вашего брата) ёки творительный падеж орқали ифодаланиши мумкин (*Хаммами;*} *мецнат соуасидаги ютуцларингиздан хурсандмиз* — Мы все довольны вашими трудовыми успехами).

Сўзларнинг ўзаро боғланиши ҳам ҳар қайси тилда турлича бўлади. Масалан, ўзбек тилида аниқловчи аниқланмишга битишув йўли билан боғланоа, рус тилида эса мослашув йўли билан боғланади. Чунончи: *қизил олма* — красное яблоко, *қизил олмалар* — красные яблоки, *қизил*

олмага— **красному яблоку**. Бундан **кўриНИб турибдики**, ўзбек тилида *қизил* сўзи (сифат аниқланмиш) отга битишув йўли билан боғлангани учун шакли ўзгармайди. Рус тилида эса *красный* сўзи (сифат аниқланувчи) **отга** мослашув йўли билан боғлангани учун, отнинг **морфологик** хусусиятларига — роди, сони ва келишигига қараб, мослашиб ўзгаради.

Ҳар қайси тилдаги ана шундай сўзлар шу тилга хос нутқ товушлари орқали шаклланади. Чунки нутқ товуш-лариинсо.н тилининг моддий мазасидир. Ҳар бир тилга мос нутқ товушлари маълум бир тизим асосида бирикиб, предмет, ҳодиа, ҳаракат ҳам тушунчаларнинг номларини ва турли

грамматик қоидаларни ифодалаё беради.

Маълум бир тилга хос унли ва ундош товушлар шу тилнинг фонетик тизимини ташкил қилиб, бир-бири билан муайян бир муносабатда бўлади. Ҳар бир тил ўзига хос товуш — артикуляция базасига эга бўлиб, шу тилдаги сўзларнинг тўғри талаффузига мослашган. Шунинг учун бир тилга четдан кирган сўзлар шу тилнинг ўз талаффуз меъёрларига бўйсундирилади. Масалан, рус тилига узбек тилидан кирган сўзлар рус тилининг талаффуз меъёрларига, фонетик тизимига, артикуляцияси ва грамматикаси- га бўйсунган ҳолда шаклан бирмунча ўзгаради: *кетмон* — *кетмень*, *арава* — *арба*, *узум* — *изюм* (майиз маъносида) *Фарғона* — *Ферғана*, *Қўзон* — *Коканд* ва шу кабилар. Худ- ди шунингдек, ўзбек тилига рус тилидан кирган баъзи бир сўзлар ўзбек тили талаффуз меъёрларига мослаштирилган ҳолда ўзлаштирилади, *чайник* — *чойнак*, *кровать* — *каравот*, *ботинка* (ботинок) — *батинка*, *поднос* — *патнис* ва шу кабилар.

Умуман, тил товушлари, луғат таркиби ва грамматик қурилиши бирикиб, ҳар бир тилнинг мунтазам алоқа воситаси бўлиб, тизим сифатида бир бутунликни ташкил этади.

Тил жамият тараққиёти жараёнида ижтимоий ҳодиса сифатида пайдо бўлади (бошқача айтганда, «тугилади» тараққий этади, «ўсади»), бир жамият йўқ бўлиши билан тил ҳам аста-секин истеъмолдан чиқа бошлайди ва даврлар утиши билан ўлик тил бўлиб қолади. Масалан, лотин, суғд, қадимий Хоразм тиллари каби. Бироқ тилнинг пайдо бўлиши («туғилиши») тараққий этиши («ўсиши») ва истеъмол қилынмай қолиши («ўлиши») биологик жараён эмас, балки жамият тараққиёти билан боғлиқдир. Шунинг учун тил қонунларини, унинг тараққиёт йўллари н^а- мият тарихи билан ва шу тилни яратган халқнинг тарихи билан боғлиқ ҳолда ўргангандагина билиш мумкин.

Демак, жамиятнинг энг муҳим алоқа воситаси бўлган тилнинг бир бутунлигига асосланиб, уни тирик организм- га ўхшатиш нотўғридир. Тил ўзининг тузилиши билан, айри!М унсурларининг ўзаро муносабати билан бутун бир тизимни ташкид этади.

5. §. ТИЛШУНОСЛИК СОҲАЛАРЙ ВА УНИНГ ТУЗИЛИШИ

Тилнинг фонетик тузилиши, грамматик қурилиши ва луғат таркибини илмий асосда ҳар томонлама ўрганиш натижасида тилшуносликнинг бир қанча соҳалари яра- тилди, чунончи, фонетика, морфология, синтаксис, лексикология, семасиология, этимология ва стилистика кабилар/.

Фонетика — тилнинг **товуш** тизимини, **морфология** — сўз шакллари, **синтаксис** — ганда сўзларнинг бирикиб желишини, **лексикология** — луғат таркибини, **семасиология** — сўзларнинг маъноларини, **этимология** — сўзларнинг келиб чиқишгини, **стилистика** эса нутқ услубини (**стилини**) ўрпанадиг

Тил тузилиши (структураси) жиҳатдан бир бутунлик- -ни ташкил қилиши лозим. Масалан, «Ўғлим китобдан ўқийсан» жумласи ўзбек тилига хос фонемалардан ясалган сўзларни шу тил грамматик қурилиши, яъни морфологик ва синтдктик воситалари ёрдамида маълум тартиб- та

келтирилган ва гап ҳосил бўлган. *Ўғлим* — беш фонемадан, *китобдан* — 8 фонемадан, *ўқийсан* — 7 фонемадан иборат. *Ўтл-им* — икки морфемали, *китоб-дан* — икки морфемали, *ўқи-й-сан* — уч морфемали еўзлардан ясалган.

Шу билан бирга, кишилиқ жамиятида алоқанинг ёрдамчи воситалари ҳам бор. Кўрлар эшитиш ва сўзлаш қобилиятига эга бўлсалар ҳам, ҳар бир тилга хос ҳарфлар билан ёзилган китобларни, газеталарни ўқий олмайдилар. Улар учун махсус қалин қоғозга чизилган бўртма ҳарфлар тузилган. Соқов, карлар учун бармоқлар ҳарфлари (бармоқларнинг турли шакллари билан ҳарфлар ифодаланади) мавжуд.

Математика, химия каби табиий фанларда қўлланиладиган турли шакллар, белгилар, ҳарфлар, кўча, йўл қоидасини бузмаслик учун ишлатиладиган белгилар, эълон ва рекламалардаги предмет ва ҳодисаларнинг расмий белгилари ва бошқалар ёрдамчи воситалар, ҳисобланади.

Бу ёрдамчи воситалар тил ва тафаккур орқали маълум тушунчани, ифодани акс эттиради. Нормал тил эгалари ёрдамчи воситаларни сўзга, гапга айлантириб англаб оладилар; соқов, кар, кўрлар эоа ўзига хос белгилар, имо-ишоралар, гаплар орқали тушуниб оладилар.

6- §. ФОНЕТИКА

Фонетика¹ тилшунослиқнинг бир бўлими бўлиб, тилнинг товуш тизимини, нутқ товушларини ўрганади.

Фонетика, биринчидан, нутқ физиологиясини, яъни товуш ҳосил қиладиган нутқ аъзоларининг (ўпка, огиз бўшлиғи, бўғиз, тил ва бошқа аъзоларнинг) тузилишини, иккинчидан, нутқ товушларининг пайдо бўлишини, товуш ўзгаришларини ва товушларнинг ўзаро муносабатларини ўрганади.

Фонетика амалиётда кенг қўлланилади. Тилнинг товуш таркибини яхши ўрганишда, орфография масалаларини тўғри ҳал қилишда, ёзуви бўлмаган халқларнинг ёзуви-ни яратишда, эски ёзудан янги ёзуга ўтишда, чет эл тилларини ўрганишда, тили чучук болаларнинг тилини тузатишда ва бошқа соҳаларда фонетикнинг аҳамияти кўпроқда каттадир.

Маълумки, нутқимиз гаплардан иборат. Гап ҳар бир тилнинг грамматик қоидаларига мувофиқ сўзлардан тузилади. Сўз эса ҳар бир тилга хос, морфемалардан, фовемалардан ташкил топади.

Умуман, ҳар қандай товуш бирор предметнинг ҳавода қилган ҳаракатидан, тебранишидан пайдо бўлиб, ҳаво орқали тарқалади ва эшитиш аъзосига (қулоққа) бориб етади; ҳавосиз жойда товуш тарқалмайди. Кишиларнинг товуши ҳам товуш пайчаларининг (товуш пардаларининг) тебранишидан пайдо бўлади. Товуш пайчаларининг (пярдаларининг) тебраниш хусусиятига қараб, овоз (ун) ёки шовқин пайдо бўлиши мумкин. Агар тебраниш бир текис, бир маромда такрорланиб турса, овоз ҳосил бўлади: а, о, у каби; агар тебраниш бир маромда, бир текис бўлмаса, яъни маром бузилса, шовқин пайдо бўлади: с, к, ш, *», каби.

¹ Ф о н е т и к а — рёпоёнк сўздан олинган бўлиб, товуш демакдир.

Физикафаншца товуш тўғрисидаги умумий назария акустика² деб аталади. Акустика товушларнинг қуйидагиг белгилари борлигини таъкидлаб курса тади.

1. Товуш амплитудага³, яъни тебраниш чегарасига боғлиқдир. Тебраниш қанча кучли бўлса, амплитуда шунча катта бўлади, шунга қараб товуш ҳам шунча кучли чиқади.

2. Товушнинг баланд-пастиги тебраниш ' тезлигига, яъни бир секундда бўладиган тебраниш сонига боғлиқ. Бир секундда қанча кўп тебраниш бўлса, товуш шунча баланд чиқади, аксинча, тебраниш қанча кам бўлса, товуш шунча паст чиқади. Шу билан бирга, тебраниш оралиғи қанча қисқа бўлса, тебраниш шунча кўп ва тез бўлади. Бундай ҳолда товуш ингичка ва баланд чиқади. Тебраниш оралиғи қанча узун бўлса, тебраниш шунча нам ва секин бўлади, товуш ҳам йўғон ва паст чиқади. 16 дан 2000 герцгача тебраниш натижасида пайдо бўлган товушларни фарқ қилиш мумкин.

3. Товушнинг чўзиқ-қисқалиги тебраниш вақтининг давомли ёки давомсиз бўлишига боғлиқ. Тебраниш қанча давомли бўлса, товуш шунча қисқа чиқади. Масалан, туркман тилида и товуши кўпинча чўзиқ талаффуз этилиб, тебраниш вақти давомли бўлади: *Гыз* (Гыыз), ўзбек тилида эса и товуши кўпинча қисқа талаффуз этилади: *билдим, чиқдим* (бшд!м, чшддм).

Рус тилида урғу тушган унлида тебраниш кучли бўлиб, чўзиқ талаффуз этилади, шу туфайли сўздаги бошқа- унлилар ўз сифатини анча йўқотади, *говорить* (гъварить) *читал* (чътал), *точка* (точкаъ), *водавоз* (въдавоз) каби.

4. Товуш тембри асосий тон (оҳанг) билан қўшимча тонларнинг муносабатига боғлиқдир. Тембрнинг ўзига хос хуеусиятлари бор: шунинг учун ҳам тембрга қараб товушнинг балаид-пастиги бир хил бўлган музыка асос- бобларининг, масалан, дутор билан рубобнинг овозидаги фарқни ажратиш қийин эмас. Чунки дутор билан рубобнинг тузилиши, торлариниш йўғон-ингичкалиги ва энг муҳими, резонатори бир-биридан фарқ қилади. Демак, товуш тембрининг ҳар хил бўлиши резонаторнинг турли хил бўлишига боғлиқдир. Оғиз ва бурун бўшлиғининг ҳажми ва шакли, товуш пайчаларининг узун-қисқалиги, йўғон-ингичкалиги ҳам товуш тембрида акс этади. Шу- пинг учун ҳам бир КИШИНИНГ овози иккинчи бир кишининг овозидан фарқ қилади. Товуш тембрига қараб кишининг овозидан ҳам таниб олиш қийин эмас.

Умуман, товуш ҳосил қилишда, шу жумладан, кишининг нутқ товушларини пайдо бўлишида резонанс (французча гезопапз — *акс садо* демакдир) муҳим роль ўйнайди. Резонанс атрофи ўралган ҳаво бўшлиғида пайдо бўлади. Масалан, дуторнинг қорни резонатор бўлиб, у дутор торларининг тебранишидан ҳосил бўлган товушнинг тарқалишига, кучайишига катта ёрдам беради.

Нутқ товушларининг тарқалиши ва кучайишида кишининг оғиз ва бурун бўшлиғи резонатор вазифасини бажаради. Оғиз бўшлиғи ўзгарувчан

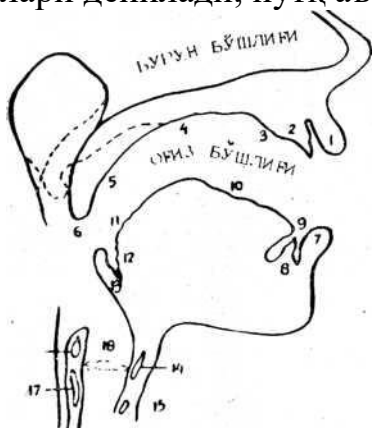
² Акустика — юнонча акисШшз сўздан олинган бўлиб, эшитиш демакдир.
■ Амплитуда — лотинча ашрЪийо — мқдор маъносини билдиради.

резонатор бўлиб, унинг кенг ва тор бўлиши, тилнинг го кори кўтарилиш ва пастга тушиши, олдинга ва орқага сурилиши турли-туман товушларнинг чиқишига имкон беради.

7-

§. НУТҚ АППАРАТИ

Нутқ товушларини ҳосил қилишда иштирок этувчи қисмлар нутқ аъзолари дейилади; нутқ аъзоларининг жами нутқ аппаратини ташкил этади.

Нутқ товушларининг ҳосил бўлишида қатнаша- диган аъзолар диафрагма (кўкрак қафаси билан қорин бўшлиғи ўртасидаги парда), ўпка, кекирдак, овоз пайчалари, бўғиз, бўғиз қопқоғи, кичик тил, танглай, тил, тиш ва лаб- дир. Булар ичида овоз • пайчалари (пардалари), тил, кичик тил, тиш, лаб, юмшоқ танглай, пастки жағ яутқ товушларини ҳосил қилишда кўпроқ қатнашади.

Нутқ аппарата уч қисмдан иборат:

1. Овоз пайчаларидан (пардаларидан) пастки қисм. ■ Бу қисмга ўпка, нафас олиш йўллари, кекирдак ва диафрагма киради. Бу аъзолар ҳаво манбаи бўлиб, ўпкадан чиққан ҳаво овоз пайчаларининг ёрдами билан овоз ҳосил қилади.

2. Бўғиз. Ҳалқасимон ва қалқонсимон тоғайлар бўғиз- да жойлашган. Бу икки тоғай ўртасида овоз пайчалари (пардаси) ўрнашган. Овоз пайчалари олдинги қисми билан қалқонсимон тоғайга (кемирчакка), орқа қисми билан чўмичсимон тоғайга (кемирчакка) туташган. Чўмичсимон тоғай бўғиз ўртасига бориб-келиб туради. Чўмичсимон тоғай (кемирчак) ҳаракат қилаётганда ушга туташган товуш найчалари очилиб-ёпилиб туради. Бунинг натижа- сида овоз найчалари оралиғи пайдо бўлади.

Овоз пайчалари қуйидаги ҳолатларда бўлиши мумкин:

а) нафас олганда овоз пайчалари оралиғи очик бўлиб, ҳаво эркин ўтиб туради. Жарангсиз ундош товушлар талаффуз этилганда овоз пайчалари оралиғи очик бўлади;

б) агар овоз пайчалари тортилиб, тор ораликни ҳосил қилса, ана шу ораликдан ўтган ҳаво овоз пайчаларини тебратиб, овоз чиқаради. Бундай ҳолатда а, о, и, г, д каби

*' товушлар ҳосил бўлади;

в) агар овоз пайчалари унчалик тортилмай, пайчалар оралиғи унчалик тораймаса, бўғиз товуши х пайдо бўла-

V. ди.

'О Овоз пайчаларининг ингтирокисиз овоз чиқариш мум- кин эмас..

& 3. Овоз'пайчаларидан юқори қисм. Бу қисмга бўғиз қопқоғи, оғиз бўшлиғи, бурун бўшлиғи, қаттиқ ва юмшоқ танглай, тил, кичик тил, устки ва пастки тишлар, устки ва пастки лаб киради.

Нутқ'аъзолари орасида тил энг ҳаракатчан аъзодир. У тил учи, тил олди, тил ўртаси, тил орқаеи ва чуқур тил орқа қисмларга бўлинади. Булар орасида тил учи тилнинг энг ҳаракатчан қисми бўлиб, у устки ва пастки тишлар ҳамда устки альвеолалар⁴ тил илдизлари ўрнашган уя- лар — устки қисми билан бирга турли товушларни ҳосил қилади. Масалан, т, д, н, з, с ва бошқалар.

Тилнинг олдинги қисми милк ёки қаттиқ танглайга яқинлашиб, ш, ж, ч товушларини ҳосил қилади. Тил ўрта қиомининг ҳаракати анча чекланган бўлиб, у қаттиқ танглайга яқинлашиб, й товушини, тилнинг орқа қисми юмшоқ танглайга яқинлашиб, к, г товушларини, чуқур тил орқа қисми юмшоқ танглайга яқинлашиб, к, х, г товушларини ҳосил қилади.

Пастки лаб ҳам анча ҳаракатчан аъзо бўлиб, у юқори лаб билан б, п, м, в, а, о, ў, у товушларини ҳосил қилиш- да иштирок этади.

Кичик тил қаттиқ тебраниб, хитой ва француз тилла- рига хос бўлган К (Р) товушини ҳосил қилади.

Бўғиз ко п ко га, биринчидан, овқатланиш пайтида бў- ғизга овқат кетиб қолмаслиги учун бўғиз йўлини берки- тади, натижада овқат қизилўнгачга ўтиб кетади; иккинчидан, у айрим тилларда товуш ҳосил қилувчи аъзо вазифасини бажаради. Масалан, бўғиз коғзоғи араб тили- даги С (айн) товушини ҳосил қилади.

8. §. НУТҚ ТОВУШЛАРИНИНГ АРТИКУЛЯЦИЯСИ

Нутқ аппаратининг, яъни нутқ аъзоларининг ҳарака- ти .(ишлаши) натижасида. товуш ҳосил бўлиш жараёни артикуляция деб аталади.

Маълум бир тилга хос бўлган нутқ товушларини ҳосил қилишга мувофиқлашган нутқ аппарата артикуляция базаси деб аталади. Бир тилнинг артикуляция базаси шу тилт хос нутқ товушларини тўғри талаффуз эта олади. Шунинг учун ҳам ҳар бир тилга мослашган нутқ артикуляция базаси иккинчи бир тилнинг товушларини бирдан тўғри талаффуз эта олмайди. Иккинчи бир тилнинг товушларини тўғри талаффуз этиш учун анча вақт нутқ аппаратини шу тил товушларининг артикуляциясига му- вофиқлаштириш керак бўлади.

Нутқ артикуляцияси уч ҳолатда бўлади:

- 1) товуш ҳосил қилишга ўтиш;
- 2) товуш чиқариш учун тўхтаб олиш; (пауза қилиш)'
- 3) асли ҳолига қайтиш.

Масалан, б товушини ҳосил қилиш учун шу товушви ҳосил қилишда иштирок этувчи нутқ аъзолари уни талаффуз қилишга тайёрланади. Шу вақтда устки лаб билан пастки лаб жипслашиб, ўпкадан келадиган ҳавони тўса- ди, бир зум тўхташидан — паузадан кейин ўпкадан келган ҳаво

⁴ А л в е о л а — латинча alveolus сўзидан олинган бўлиб, ховакча демакдир.

кучининг зарби бийан лаблар яна очилиб, б товуши ҳосил бўлади, шундан сўнг нутқ аъзолари асли ҳолига қайтади. Нутқ товушларини ҳосил қилишга қара- тилган артикуляциянинг иккинчи ҳолати — тўхтам баъзи товушларнинг талаффуз этилишида ниҳоятда тез ўтиб кетиши мумкин. Масалан, б, п, д, ж, г, к товушларининг талаффузида тўхтам ниҳоятда қисқа бўлади. Баъзи товуш- ларни талаффуз этганда эса, тўхтам бирмунча давомли бўлиши мумкин. Масалан: с, ш, ғ, х, ф, в, қ кабилар ана шундай давомли талаффуз этиладиган товушлардир.

Артикуляцияда икки ҳодиса жуда муҳим роль ўйнай- ди: биринчи си — артикуляция ўрни, иккинчиси — артикуляция' усулидир. Товуш ҳосил қилишда нутқ аъзола- рининг ҳаракат этган қисми артикуляция ўрни дейилади. Масалан, д, т, з, с товушлари тил олди қисмининг устки тиш ва милкка тегиши ёки яқинлашиши билан ҳосил бўлади. Демак, бу товуншарнинг артикуляция ўрни тил олдидир. Шунинг учун ҳам бундай товушлар артикуляция ўрнига қараб тил олди товушлари деб аталади.

Товуш ҳосил қилиш пайтида икки нутқ аъзосининг қандай ҳолатда ҳаракат қилиши (масалан, икки лабнинг жинслашиши ёки тор оралиқ ҳосил қилиши) артикуляция усули дейилади. Масалан: б, и товушларини ҳосил қилишда лаблар жипслашиб, ўпкадан чиққан ҳаво тўсиққа учрайди, лекин ҳаво кучининг зарби билан портлаб чиқади. Демак, бу товушлар портлаш йўли билан ҳосил бўлади. Шунинг учун ана шундай товушлар артикуляция усули- га қараб иортловчи товушлар деб аталади.

9. §. НУТҚ ТОВУШЛАРИНИНГ ТАСНИФИ

Нутқ товушлари овоз ва шовқиннинг иштирок этиш даражасига кўра икки асосий катта гуруҳга бўлинади:

1. Унли товушлар.
2. Ундош товушлар.

Унли товушлар артикуляциясига кўра ундош товуш- лардан катта фарқ қилади. Унли товушлар талаффуз этилаётганда, биринчидан, ўпкадан чиқадиган ҳаво огиз бўшлиғида ҳеч қандай тўсиққа учрамайди, иккинчидан, нутқ аппаратининг (огиз бўшлиғи, лаб ва тил ҳолатла- ридан бошқа) ҳолати, асосан, бир хил бўлади, учинчидан, ҳаво оқими кучсизроқ бўлади. Умуман, унлилар овоз пайчалариеинг тебраниши натижасида ҳосил бўлади. Огиз бўшлиғи унли товушларни талаффуз этганда товуш- ларни турли ҳолатга киритувчи резонаторлик вазифасини бажарадй. Унлиларнинг хусусияти тилнинг кўтарилиш даражасига, лабларнинг иштироки ва ҳолатига боғлиқ. Унлилар мусиқий оҳангга (тонга) эга бўлгани учун, улар- ни истаганча чўзиб талаффуз этиш мумкин. Ундошлар эоа бундай хусусиятга эга эмае.

Ундош товушлар оғиз бўшлиғида ҳосил бўлиб, уларни талаффуз этганда ўпкадан келган ҳаво турли тўсиқларга учрайди. Шунинг учун ундош товушларни талаффуз этганда, унли товушларни талаффуз этгандагига нисба- тан ҳаво анча кучли чиқади. Ундошлар да, .асосан, шовқин устун бўлиб, уларни талаффуз этганда, ўпкадан чиқади- ган ҳаво товуш пайчаларини баъзан титратиб ўтади. Дуч келинадиган турли тўсиқлар натижасида ҳаво оқими портлаб ёки сирғалиб чиқади. Шунта кўра, ундош

товушлар бир неча турга бўлинади.

10-

§. УНЛИ ТОВУШЛАР

Ҳар бир тил ўзига хос унлилар тизимига эга. Тилдаги унлилар тизими вокализм⁵ дейлади. Унлилар талаффуз этилиш усулига кўра ундошлардан фарқ қилади. Унлилар акустик жихатдан овознинг устунлиги билан характерланса, физиологик томондан оғизнинг очилиш даражаси билан характерланади. Сўзларни аниқ ва равшан талаффуз этишда ҳамда уларнинг маъноларини яққол ажратиб беришда унлиларнинг роли катта. Масалан, ўзбек тилида таркибида қ ва л ундошлар иштирок этгап сўзларнинг ўзаро фарқини о, ў, у, и унлилари яққол ажратиб туради: *қол, қўл, қул, қил*.

Ҳар бир тилнинг унлилар тизими артикуляция белгиларига қараб тасниф қилинади. Чунончи, ҳозирги замон ўзбек тилида унли фонемалар, асосан, қуйидаги уч белги асосида тасниф қилинган:

1) тилнинг кўтарилиши ва унинг танглай томон яқинлашувиغا кўра;

2) лабнинг ҳолати ва иштирокига кўра;

3) тилнинг кўтарилиши ва оғизнинг очилиш даражасига кўра.

Тилнинг кўтарилиши ва унинг танглай томон яқинлашувиغا кўра унлилар қуйидагича бўлади:

а) тил олди (олдинги қатор) унлилар—и (ъ), э;

б) **тил орқа** (орқа қатор) **унлилари** — ы, (ь), а, у, о.

Лабнинг ҳолати ва иштирокига кўра унлилар қуйидагича бўлади:

а) лабланган — у, у, о, о;

б) лабланмаган —э (а), а, э (а), и (б), ы-

Тилнинг кўтарилиш ва оғизнинг очилиш даражасига кўра унлилар қуйидагича бўлади:

а) тор унлилар — и (1), ы, у, у;

б) ўрта-кенг унлилар —э, о, о;

в) кенг унлилар — э (а), а, э (а)-

Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида олтига унли фонема бўлиб, уларни белгиларига кўра жадвалда шундай кўрсатиш мумкин:

Тилнинг кўтарилиш ўрнига кўра •	Тил олди (олдинги) датор			
	П аблан-н	Л аблан-г	Л аблан-м	Л аблан-га
Лабнинг ҳолати ва иштирокига кўра	аблан-н аганлар	аблан-г анлар	аблан-м аганлар	аблан-га нлар
Тилнинг кўтарилиш ва оғизнинг очилиш.				

⁵ В о к а л и з м — латинча уокалз сўздан олинган бўлиб, унли, овозли деган маънони билдиради.

дара- жасига кўра				
Тор унлилар	И	у	ы	У
Ўрта-кенг унлилар	э	б		о
Конг унлилар	э (а)	—	а, э (а)	

Баъзи тилларда унли товушлар айрим ҳолларда чўзиқ, давомли талаффуз этилади, айрим ҳолларда эса ниҳоятда қисқа айтилади. Туркий тиллардан бўлган туркман тилида чўзиқ ва қисқа унлилар кўп учрайди. Туркман тилида чўзиқ ва қисқа унлиларнинг ҳар қайсиси мустақил фонема бўлиб, улар сўз маъноларини ажратиб беради, масалан: *ат* (аат—ном, исм)—*ат* (ат—от), *от* (оот—олов) — *от* (от — ўт, гиёх). Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида оса сўзларни ажратиб берувчи махсус чўзиқ унли фонема- лар йўқ. Лекин араб ва форс тилларидан кирган айрим сўзлардаги бўғиз ундонх «айн» олдидан келган унлилар чўзиқ талаффуз этилади. Масалан: *ваъда*, (ва:да), *таъ- лим* (та:лим), *элон* (э:лон), *меъда* (ме:да). Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида тил олди и (I) ва тил орқа и (ъ) унлилари ёпиқ бўғинларда кўининча қисқа, билинар-би- линмас талаффуз этилади: *тил* (тш), *бир* (бгр), *тирик* (тIрш), *цилиц* (қълъқ) каби.

Сўз таркибида баъзи унли товушларнинг бирмунча чўзиқ талаффуз этилиши урғуга боғлиқ бўлади. **Урғу** тушган ушли товуш чўзиброқ талаффуз **этилади**. Бу ҳоди- са, айниқса, рус тилига хосдир. Масалан, *школа*, *ручка*, *парта* сўзларидаги урғу тушган **о, у, а** улилари чўзиқ талаффуз этилади.

11- §. УНДОШ ТОВУШ Л А Р

Ундош товушларни тасниф қилиш масаласи апча мураккабдир. Маълумки, ундош товушлар талаффуз қи- линганда, нутқ аъзолари турли ҳолатда бўлади, ўп- кадан келадиган ҳаво ҳар хил тўсиқларга дуч келиб, бундай тўсиқларни ёриб, ташқарига чиқади. Нутқ аъзоларининг ана шундай ҳаракати натижасида турли ундош товушлар ҳосил бўлади. Нутқ аъзоларининг баъзи қисмлари бир- бирларига яқинлашиб, тор ораликни ҳосил қилганда, ўп- -кадан келадиган ҳаво оқими сиқилиб, ишқаланиб чиқа- ди. Бундай ҳолатда ҳосил бўлган **з, с, ш, х, ғ** товушлари **сиргалувчи** (фрикатив) **товушлар** дейилади.

Айрим нутқ товушларини ҳосил қилишда нутқ аъзолари бир-бири билан жипслашиб, ҳаво йўлини бутунлай тўсиб олади, ўп- кадан келадиган ҳаво эса тўсиқни ёриб чиқади. Бундай ҳолатда ҳосил бўладиган нутқ товушлари гомук товушлар дейилади. Масалан, **б, п, д, т, ч** каби- лар.

Юмуқ ундош товушлар ўп- кадан келадиган ҳавонинг тўсиқни ёриб чиқиш ҳолатига кўра қуйидаги турларга бўлинади:

1. **Портловчи ундошлар.** Бундай товушлар ҳосил қилишда нутқ аъзолари жипслашиб, тўсиқ ҳосил қилади, ҳаво ОҚИМРІНИНГ зарби билан

жинслашган аъзолар бир- дан очилиб, ҳаво оғиз бўшлиғи орқали.портлаб чиқади.

Масалан, **б, п, д, т, қ, к, г** товушлари каби.

2. **Сирғалувчи-юмуқ товушлар.** Бундай товушлар талаффуз этилганда, бир-бири билан жипслашиб **ёки** бир- бирига яқинлашиб, тўсик ҳосил қилган аъзолар ўз-ўзи- дан очилиб, ўпкадан келган ҳаво оқими тез сирғалиб чиқади. Масалан, **ж, ч** каби.

3. **Сирғалувчи товушлар.** Бундай товушлар талаффуз этилганда нутқ аъзолари бир-бирига жуда яқинлашади, ҳаво оқимининг чиқиши учун торгина оралик қолади, ҳаво оқими ана шу тор ораликдан ишқалиб, • сирғалиб чти каля. Масалан, **в, з, й, с, ф, х, ш, г, ҳ** каби товуш- лар.

4. **Бурун товушлари.** Бундай товушлар талаффуз этилганда, бир-бири билан жипслашган 'аъзолар ўз ҳола- тида'қолади, ўпкадан келадиган ҳаво оқими, асосан, бурун бўшлиғидан, қисман оғиздан чиқади. Масалан, **м, н, иг** товушлари.

5. **Ён товушлар.** Бундай товушлар талаффуз этилганда бир-бири билан жипслашган аъзолар ўз ҳолатида қо- лади, тилнинг икки ёни эса пастга тушиб, ўпкадан келадиган ҳаво оқими тилнинг икки ён томонидан ўтадн. Ма- салан, **л** товуши.

6. **Титроқ товушлар.** Бундай товушлар талаффуз этил- ганда, жипслашган нутқ аъзолари тез-тез очилиб-ёпилиб, тебраниб туради, бу ҳолатда ҳаво оқими узилиб-узилиб ташқарига чиқади. Масалан, **р** товуши.

Ундошлар артикуляция ўринларига кура қуйидаги турларга бўлинади:

1. **Лаб Ундошлари.** И га; и лабнинг бир-бирига жипслашуви натижасида **б, п, м, в, ф** товушлари ҳосил бўлади. Икки лабнинг бир-бирига яқинлашуви натижасида **в, ф** тсвуШлйри ҳосил бўлади. Бувдай товушлар била- йиал⁶ товушлар дейилади.

2. **Лаб-тиш ундошлари.** Буидай товушлар лаб билан тишнинг бир- бирига жипслашуви ёки бир-бирига яқинлашуви натижасида ҳосил бўлади. Масалан: рус тилидаги **ф, в** товушлари пастки лаб билан гоқори лаб яқинлашуви оралиғида ҳосил бўлади. Бундай ундошлар лабиодентал⁷ товушлар дейилади.

3. **Тил олди ундошлари.** Бу товушлар тил учининг юқори тиш ёки милкка томон ҳарамат қилиб, уларга ёпишиши. ёки яқинлашиши натижасида ҳосил бўлади. Масалаан, **д, т, л, н, р, з, с, ч, ж** товушлари.

4. **Тил ўрта ундоши.** Бу товуш, асосан, тил ўртаси- нинг таиглайга яқинлашиши натижасида ҳосил бўлади, Масалан, **й** товуши.

5. **Тил орқа ундошлари.** Бу товушлар тил орқа қисми- нинг юмшоқ танглайга яқинлашуви ёки жипслашуви на- тижасида ҳосил бўлади. Масалан, **к, г.** Бундай товушлар дорсал¹ товушлар дейилади.

6. **Чуқур тил орқа ундошлари.** Бундай товушлар чуқур тил орқа қисмининг юмшоқ танглайга яқинлашуви ёки жипслашуви натижасида ҳосил

⁶ Б и л а б и а л — латинча Ъ —икки, ЪаЪаН«; —лаб сўз- ларидан таркиб топган бўлиб, «икки лаб», «туш лаб» демакдир.

⁷ Л а б и о д е н т а л — латинча ЪаЪит —лаб, <1епз —тиш сўзларидан таркиб топган бўлиб, лаб-тиш маъносини билдиради.

¹ Д о р с а л — латинча йогзит (орқа) сўзидан ясалиб, тил орқа ундош товушларни билдиради.

бўлади. Масалан, қ, х, ғ тоғушлари.

1. Бўғиз товуши. Бу товушни талаффуз этганда, ўп- кадан келадиган ҳаво бўғиздан сирғалиб чиқади. Масалан, ҳ товуши.

Булардан ташқари, ундош товушлар овоз пайчалари- нинг ҳаракати ва ҳолатига кўра жарангли ва жарангсиз товушларга бўлинади. Жарангли б, д, г, з товушлари талаффуз э'гилганда, овоз пайчалари таранглашиб тебрана- ди. Буни билиш учун жарангли ундошлар талаффуз эти- лаётганда бармоқ ҳиқилдоққа қўйилса, пайчаларнинг тебраниши аниқ сезилади.

Жарангсиз товушлар талаффуз этилганда, овоз пайчалари иштирок этмайди, овоз пайчаларининг оралиғи очик ҳолда бўлиб, бу ораликдан ҳаво ҳеч қандай тўсиқ- қа учрамайди, овоз пайчаларини титратмайди. Шунинг учун ҳам жарангсиз п, т, к, қ, х, х ундошлари фақат шов- қиндан иборат бўлади.

Жарангли ва жарангсиз ундошлар жуфт товушлар деб аталади: в-ф, г-к, д-т, з-с, ж-ш каби.

Ундош товушлар акустик жиҳатдан шовқинли ва сонор товушларга бўлинади. Шовқинли ундош- товушлар талаффуз этилганда, шовқин овозга нисбатан кучли ва устун бўлади. Масалан, б, ф, ғ, х, х, г каби. Сонор товуш- лар талаффуз этилганда эса овоз шовқинга нисбатан устун ва кучли бўлади. Масалан, м, н, л, р каби.

Ҳозирги замон ўзбек тилида 23 та ундош товуш бор: б, в, г, д, ж, з, й, к, л, м, и, и, р, с, т, ф, Х, ц, ч, ш, қ, х, ғ.

12- §. УРҲУ

Сўз бир ёки бир неча бўғиндап иборат бўлади: кўп бўғинли сўзларнинг маълум бир бўғинидаги унли, бошқа бўғинлардаги унли товушларга қараганда кучлироқ, чў- зикроқ талаффуз этилади. Сўзнинг бирор бўғинидаги унли товушниёг кучли ва чўзик талаффуз этилиши лексик урғу, урғу тушган бўғин эса урғули бўғин деб аталади.

И Д с \ р 1 ў.;*

ШСШЙ МБЦ'Щ

§^н 1« к¹® 5

Ундош товушларнинг тасниф

и

Товушнинг пайдо бўлиш усулига кўра Овознинг янгиликка кўра Товушнинг пайдо бўлиш ўрнига кўра	Юмук товушлар				Сирғалувчи товушлар	Потловчи товушлар				Юмук сирғалувчи товушлар				Ен товушлар		Титроқ товушлар		
	жарант-ли	жарант-сиз	жарант-ли	жарант-сиз		жарант-ли	жарант-сиз	жарант-ли	жарант-сиз	жарант-ли	жарант-сиз	жарант-ли	жарант-сиз	жарант-ли	жарант-сиз	жарант-ли	жарант-сиз	
Икки лабли	в	ф	п	ж ²	ж ¹	б	п	ж ²	ч, ц ¹	м	ж ¹	л	р	жарант-ли	жарант-сиз	жарант-ли	жарант-сиз	
Лаб-тиш	в ¹	ф ¹	д	ж ²	т	д	ж ²	ж ²	ч, ц ¹	н	ж ¹	л	р	жарант-ли	жарант-сиз	жарант-ли	жарант-сиз	
Тил олди	з, ж ²	ш, с	г	ж ²	к	г	ж ²	ж ²	ч, ц ¹	нг	ж ¹	л	р	жарант-ли	жарант-сиз	жарант-ли	жарант-сиз	
Тил ўрта	й	х	х	ж ²	қ	х	ж ²	ж ²	ч, ц ¹		ж ¹	л	р	жарант-ли	жарант-сиз	жарант-ли	жарант-сиз	
Тил орқа	ф	ш, с	х	ж ²	қ	х	ж ²	ж ²	ч, ц ¹		ж ¹	л	р	жарант-ли	жарант-сиз	жарант-ли	жарант-сиз	
Чуқур тил орқа	ф	ш, с	х	ж ²	қ	х	ж ²	ж ²	ч, ц ¹		ж ¹	л	р	жарант-ли	жарант-сиз	жарант-ли	жарант-сиз	
Бўғиз	ф	ш, с	х	ж ²	қ	х	ж ²	ж ²	ч, ц ¹		ж ¹	л	р	жарант-ли	жарант-сиз	жарант-ли	жарант-сиз	
Акустик жиҳатидан товушларнинг характери	жарант-ли	жарант-сиз	жарант-ли	жарант-сиз	жарант-ли	жарант-сиз	жарант-ли	жарант-сиз	жарант-ли	жарант-сиз	жарант-ли	жарант-сиз	жарант-ли	жарант-сиз	жарант-ли	жарант-сиз	жарант-ли	жарант-сиз

2 а о^н сс ов о кй а
 г** с* Ч ■
 о<й й"2
 &« 2 о а «; 3 §
 Р!
 «^н к в,
 8 и-Ен
 Э «
 И ей
 а^м ” й
 я
 »>» со

Баъзи тилларда урғу кучли бўлади, яъни урғу тушган унли товуш кучли ва шиддат билан бир қадар чўзиқ талаффуз этилади. Бундай урғу динамик урғу дейилади. Динамик урғунинг таъсири натижасида сўз таркибидаги урғу

тушмаган бошқа унли товушлар ўз хусусиятини озми-кўнми ўзгартиради. Шунинг учун ҳам сўзда динамик урғу тушган унли аниқ ва тўла талаффуз этилади. Урғу тушмаган унлилар ўз хусусиятини бирмунча ўзгар- тиб, қиеқа, хатто ноаниқ, билинар-билинмас талаффуз этилади.

Унлиларнинг бундай ўзгаришини Редукция⁸ (латинча гейсйо — орқага қайтиш деган сўз) деб аталади.

Масалан, рус тилидаги *город* (горът) сўзида биринчи бўғиндаги о унлигига урғу тушганлиги учун аниқ, ўз •■ артикуляцияси билан тўлиқ ва аниқ талаффуз этилади, ■иккинчи бўғиндаги о га урғу тушмагани учун ўз сифатй- ни анча ўзгартириб, ноаниқ, билинар-билинмас талаффуз

в.тилади. Города (шаҳарлар) сўзида эса урғу охирги бўғиндаги а га тушганлиги учун биринчи бўғиндаги о товуши ноаниқ, иккинчи о товуши эса а (гърада) тар- зида талаффуз этилади. Бундай тилларда урғунинг роли ниҳоятда катта. Чунки, биринчидан, урғу сўзларни тўғри талаффуз этишга катта ёрдам қилса, иккинчидан омоним •сўзларнинг лексик ва грамматик маъноларини ажратишга хизмат қилади. Масалан: *мука* (ун), *мука* (азоб), *паром* (буғ билан), *паром* (сол). Шу хилда унлилар кучли ёки кучсиз позиция⁹да бўлади. .Кучли позициядаги унли товушлар тўлиқ ва аниқ шиддат билан, кучсиз позициядаги унли ўз сифатини анча йўқотиб, иккинчи бир унли билан алмаштирилиб ёки ноаниқ талаффуз этилади. Бу Ҳодиса айрим тилларга, айниқса, рус тилига хос -.'говорить — :гъварйт, начало — нэчалъ, доход — дахдт, городок — гъра- дбк каби. Ўзбек тилида урғу асосан охирги бўғинга ту- шади. Масалан, *тоцаТ, она, дўстйм, ёшлар*. Лекин ўзбек- тилидаги кўп бўғинли сўзларда урғу тушган унлининг таъсири натижасида шу сўздаги бошқа унлиларнинг ' артикуляцияси деярли ўзгармайди. Масалан, рус тилидаги

часовой сўзида биринчи бўғиндати а товуши охирги бў- гиндаги урғу тушган о товуншнинг таъсири билан ноаниқ, бшшнар-билинмас талаффуз этилади. Узбек тилида эса *ётдионаларимизда* деган сўзда урғу энг охирги бўғинга тушшн бўлса ҳам, қолган бўғинлардаги унлилар ўз артикуляцияларини деярли сақлаб қолади.

Агар лексик урғу сўзнинг муайян бир бўғини билан боғлиқ бўлса, яъни урғунияг ўрни ҳар доим маълум бир бўғинда бўлса, бундай лексик урғу боғлиқ урғу дейилади. Чунончи, туркий тилларда, француз ва поляк тилларида урғунинг ўрни, асосан сўз охиридаги бўғинда бўлади, шунинг учун ҳам бу тиллардаги урғуни боғлиқ урғу дейилади. Агар рус тилидагидек, лексик урғу сўзларнинг турли бўғинларида келса, яъни урғу кўчиб юрса, бундай лексик урғу эркин урғу дейилади.

Айрим тилларда, масалан, хитой, япон, серб ва литва тилларида тонал (музикий) урғу ҳам бўлади. Чунончи, хитой тилида ма сўзи танал урғуга караб талаффуз эти- лишига кўра, тўрт маънони билдиради: 1)*ма—она-*

2) *ма — от;* 3) *ма—кендир;* 4) *Ма,— %ацор,ат қилиш ва*

⁸ Р е д у к ц и я — латинча гейсйо (орқага қайтиш, орқага -суриш) сўздан ясалиб, бир-бирига зид унлилар урғу таъсири билан фарқи деярли йўқолади: *вода* (вада), *горит* (гарит), *река* (ръка) каби.

⁹ П о з и ц и я — латинча разшо —*мавке, урин* деган маънони -билдиради.

бошқалар.

Тилда лексик уруғдан ташқари мантикий (логик) урғу ҳам бўлади. Сўзловчининг мақсадига қараб, гапдаги бирор сўз ёки сўзлар гуруҳига алоҳида эътибор берилиб, улар бошқа сўзларга қараганда кучлироқ оҳанг билан айтиладй ва бу билан тингловчининг диққати гапдаги ўша сўз еки сўзларнинг маъносрга жалб қилинади. Гапдаги сўзлардан бирининг ёки бир нечтасининг бошқаларига нисбатан ана шундай кучлироқ оҳанг билан айтилиши мантикий урғу деб аталади. Мантикий урғу орқали гап- тшнг турли бўёқларини ифода этиш мумкин.

Гапда мантикий урғу тушган сўз ўз ўргогаи ўзгарти- риши мумкин. Ўзбек тилида мантикий урғу гапнинг қайси бўлаги (қайси сўзга) тушганлигини инверсия орқали, яъш гапда сўз тартибини ўзгартириш билан аниқлана- ди. Одатда, мантикий урғу тушган оўз кесим олдидан келади. Масалан, «Цодиржон бугун далада ишлайди» гапини олайлик- Бу гапда *Қодиржон* сўзига эътибор берилса, бу. сўз кучлироқ оҳанг билан талаффуз этилади ва гапда сўз тартиби ҳам ўзгартирилади: «Бугун далада Қодиржон ишлайди», (Д.емак, бугун далада бошқа киши эмас, балки Цодиржоннинг ўзи ишлайди.) Энди шу гапда *далада* сўзига эътибор берилса, яъни мантикий урғу шу сўзга тушса, гапда сўз тартиби яна ўзгаради: «Қодиржон бугун

далада шплайди». (Демак, Цодиржон бугун бошқа ерда ишламай, далада ишлайди.) Худди шунингдек, *бугун* сўзига эътибор берилса, яъни мантикий урғу шу сўзга тушса, гапдаги сўз тартиби яна ўзгаради: «Цодиржон

далада бугун ишлайди». (Демак, у далада эртага эмас, балки бугун ишлайди.) Шунингдек, мантикий урғу ёр- дами билан турли ҳис- тўйғуларимизни ҳам ифодалаш мумкин. Масалан, «Раҳмат сизга» гапини мантикий урғу орқали чин дилдан айтилган раҳмат маъносида ҳам, таъна қилиб айтилган раҳмат маъносида ҳам ифодалаш мумкин.

Маиткий урғу гапнинг маълум бир бўлагига хос синтактик ҳодиса бўлиб, сўзнинг бирор бўғинига хос бўлган фонетик (лексик) урғудан фарк қилади. Демак, лексик урғу фонетик ҳодиса, мантикий урғу эса синтактик ҳодисадир.

/13 §. НУТҚИШГ ФОНЕТИК ЖИХАТДАН БУЛИНИШИ

Тил материя сифатида, энг аввало, ҳаво қатламлари- даги ҳаракат натижасида ҳосил бўлган товуш сифатида реаллашади. Маълумки, тил товушлар орқали ифодалан- маса, жамиятнинг алоқа воситаси бўла олмайди. Жамият аъзолари ўзаро товуш нутқи орқали муносабатда бўлади. Шу билан бирга, нутқимиз тартибсиз ҳолда талаффуз этилган товушлар оқимидан иборат эмас. Биз гапираёт- ганимизда нутқ товушлари оқими мунтазам равишда ўзаро боғлиқ ҳолда чиқади. Шу билан бирга, ну тки мил тўхтовсиз товушлар оқимидан иборат бўлмай, балки ан- рим-айрим бўлақлардан иборат.

Нутқ фонетик жиҳатдан жумлалар (интонацион бир- лнклар), тактлар, бўғинлар ва товушларга бўлинади. Би- нобарин, нутқ товушлари мустақил ҳолда эмас, балки бўғин, такт ва жумлалар таркибида қўлланилади.

Нутқ фонетик жиҳатидан занжир каби бир-бирига уланган товуш

оқимларидан иборат. Бу товуш оқимлари яна бир-бирига тобе бўлган соф фонетик бирликларга — ҳалқаларга бўлинади. Чунончи:

1. Шумла (фраза) га (юнонча — рЪгаме ифода, нутқ ибораси маъносини билдиради).

2. Тактларга (лотинча — 1асШз — тегиш, сезиш маъ- ноларини билдиради). Бу ерда: бўлак, қисм каби, маъно- ларни ифодалайди.

3. Бўғинларга.

4. Айрим товушларга бўлинади.

Жумла — фраза нутқнинг энг йирик мустақил бир- лиги сифатида алоқа воситасидир. Шу билан бирга, жумла энг йирик интонацион бирлик бўлиб юелади. Умуман, жумлалар бирдан кейин иккинчисини айтиш учун нафас олиш билан, яъни тўхтамлар билан айрим-айрим бирлик- ларга ажратилади:

Дўстим, / уйқу йўқ. /. Ётишим билан уйқум қочиб /ўр- нимдан туриб кетаман/ чироқ ёқиб,/ китоб ўқиш билан тулии ўтказаман.

Бу мисолда беш интонацион-фонетик бирликлар тўх- там билан бўлинган.

1. Жумла — фо'нетик бирлик, гап эса грамматик (син- тактик) бирликдир.

2. Жумлалар тактларга бўлинади. Такт интонацион бутунлик (жумла) нинг бир бўлаги бўлиб, у бош урғу билан бирлаштирилади. Такт бир ёки бир неча бўғиндая иборат бўлади.¹

Кўп тилларда урғу мустақил маъноли сўзларнинг ўзида бўлгани учун уларнинг ҳар қайсиси бир такт бўлади. Ёрдамчи сўзлар мустақил маъноли сўзлар билан бирикиб, бир тактни ҳосил қилади. Масалан: *Отам билан маслаҳатлашиб синглим учун керакли нарсаларни олдим.* Бу жумла олти тактдан иборат. Тактларда ёрдамчи сўзларнинг мустақил сўзлар билан бирикиб келган ўриига қараб энклитика ва проклитика ҳодисалари рўй беради. Ёрдамчи сўзлар мустақил маъноли сўзлардан олдин оки кейин келиши мумкин. Мустақил маъноли сўзлардан олдин келган ёрдамчи сўзлар проклитика, мустақил сўзлардан кейин келган ёрдамчи сўзлар энклитика дейилади. Мустақил маъноли сўзлар олдидан ёрдамчи сўзнинг ён- даншб келиши проклиза, кейинидан ёндашиб келиши эса энклиза деб" аталади².

Рус тилида ҳам проклиза, ҳам энклиза учрайди. Ма- салан: *У ехали-ли, иностранные делегаты в Москву?* деган гапда-ли энклитика, в проклитикадир.

Туркий тилларда, жумладан, ўзбек тилида, асосан, энклиза ҳодисаси учрайди. Масалан; *Талабилар учун янги ётоқхона цурилди. Жамоа ерлари трактор билан*

¹ *Қаранг: А. А. Реформатский. Введение в языкознание. 188—189-бетлар.*

* *Ўша жойда 1967 й.*

Сайдалди. Бу гапларда талабалар учун, трактор билан тактларидаги учун, билан ёрдамчи сўзлари энклитикадир,

Тактлар бўғинларга ажралади. Бўғин тактнинг бир бўлагидир. Бўғин бир ёки бир неча товушлардан иборат бўлиб, бир нафас чиқариш билан

айтилади. Ҳар қандай товуш бўғин ҳосил қилавермайди. Умуман, унлилар энг кучли сонор¹⁰ товушлар бўлгани учун ҳар доим бўғин ҳосил қила олади. Масалан: *оламан* сўзи уч бўғин дан (о-ла-ман), *корхонамиз* сўзи эса тўрт бўғиндан (кор- хо-иа-миз) иборат бўлиб, уларнинг ҳар бирида бўғин ҳосил қилувчи биттадан унли товуш бор. Баъзи тилларда бир бўғин таркибида икки ва ундан ортиқ унли товушлар бўлиши ҳам мумкин. Масалан: қирғиз

тилидагитоода.

(тогда), *соода* (савдо) сўзларида; *тоо-*, *соо-* биринчи бўғин, -да иккинчи бўғин бўлиб, биринчи бўғиндаги икки унли товуш бир бўғинни ҳосил қилган. Бир бўғинда икки унли товушнинг бирикиб келиши дифтонг¹¹ деб айтилади.

Айрим тилларда дифтонг кўп учрайди. Масалап, немис тилидаги *Beie* (бугун) сўзида дифтонг — *ей*, *Boiz* (уй) сўзида дифтонг — *ап*, *etz* (бир) сўзида дифтонг *e1*; француз тилидаги *то!* (мен) сўзида дифтонг — *о!*; инглиз тилидаги *Boy* (ўғил бола) сўзида дифтонг — *оу* дир.

Дифтонглар кучли ва кучсиз- бўлиши мумкин. Кучли (кўтариладиган) дифтонг сушт унли товуш билан бошла- ниб, тўла унли холила келади. Масалан, рус тилидаги *красная* сўзида кейинги бўғиндаги *я* икки унли (*й-а*) дан иборат бўлиб, *й-* сушт унли, *а* эса тўла унлидир. Мана шундай дифтонглар француз, немис тилларида ва бошқа тилларда ҳам учрайди.

' Сушт (пасаядиган) дифтонг тўла унли билан бошла- ниб, сушт унли холита келади. Масалан, рус тилида *дай*, *пей*, *лей*, *мой* сўзларидаги ажратиб кўрсатилган унлилар тўла унли бўлиб, улардан кейин келган *й* унлиси сушт унлидир.

Ўзбек тилида, асосан кучсиз дифтонг учрайди. Масалан, *қийнамоқ*, *тўа*, *сарой* сўзларидаги ажратиб кўрсатилган унлилар кучсиз дифтонглар бўлиб, *и*, *ў*, *о* — тўла унлилар; улардан кейин келган *й* эса сушт унлидир. Кучли (кўтарилган) дифтонглар ҳам учрайди: *яра*, *ёғ*, *ер* (*й+ара*, *й+оғ*, *й+эр*) сўзларида *й* кучли, *а*, *о*, *э* сушт унлилар. Улардан кейин келган *й* эса «ушт унлидир.

Бундан ташқари, баъзи тилларда бир бўғинда уч унли товушнинг бирикиб келиш ҳодисаси ҳам учрайди. Уч. унлининг бирикиб бир бўғин ҳосил қилиши трифтонг¹² деб аталади.

Масалан, инглиз тилида *Пус* — *й!огеуес!* (Файвстроид) (беш қаватли) бирикмасида *еуе* — трифтонг.

Бўғин тузилиши жиҳатидан ҳам тиллар бир-биридаа фарқ қилади. Тилларда жуда кўп учрайдиган бўғин чиз- малари: *су*, *ус*, *усу*, *сус*, *ссу*, *усе*, *сссу*, *сусс*

„ ва *х*. *к*.

Ўзбек тилида: *Ке-ма* (*су-су*), *ба-ра-ка* (*су-су-су*)- *ош-паз* (*ус-сус*), *ўрмон* (*уссус*), *наел*, *нафс*, *мушг* (*сусс*),. *каби*.

Рус тилида *му-ка* (*сусу*), *собака* (*су-сусу*) *ар-гу-меЧг* (*ус-ус-сусс*), *о-ра-тор* (*у-су-сус*), *ста—кин* (*ссу—сус*),. *стра-на* (*сссу-’су*), *встре-ча* (*ссссу-су*)

¹⁰ **С о н о р** — (бошоё) латинча *жирйндор* маъносини бвади- ради.
¹¹ **Д и ф т о н г** — (ФрШоП\$о\$) юнонча сўз- бўлиб, (И (з) кўш, кўшалон, рЎондоз цўш овоз, уўш товуш демақдир.

¹² **Т р и ф т о н г** юнонча (1п — уч ва рЎоп@оз товуш) сўз^ бўлиб, уч унли деган маънони билдиради.

каби. Шундай қилиб, ўзбек тилига хос су, ус, сус, уссу, сусусу каби бўгин чизмалари учрайди. Рус тилида эса су, ус, сус., уссу, ссу, сссу, ссссу бўгинли чизмалар кўпроқ учрайди. Ўзбек тилида биринчи бўгинда иккита, учта, тўртта (сс, ссс, сссс) ундош қатор келиши учрамайди.

4. Бўгин л ар яна кичик қисмларга, яъни товушларга бўлинади. Бўгин бир ёки бир неча товушлардан ташкил топади. Масалан, *китоб* сўзи икки бўгиндан иборат бўлиб, биринчи бўгини -ки икки товушдан, иккинчи бўгини тоб уч товушдан ташкил топган: *осон* сўзи ҳам икки бўгиндан иборат бўлиб, биринчи бўгини — о бир товушдан, иккинчи бўгин сон уч товушдан ҳосил бўлган.

Баъзи тилларда сонор ундош (л, м, н, р) товушлар ҳам бўгин ҳосил қилади. Масалан, рус тилидаги *перс?* (бармоқ) сўзида бўгини ҳосил қилувчи унли товуш —е бўлса, серб тилидаги *прст* (бармоқ) сўзида бўгин ҳосил қилувчи товуш р дир. Рус тилидаги *волк* (бўри) сўзида бўгин ҳосил қилувчи унли товуш о бўлса, чех тилидаги *у!к* сўзларида бўгин яратувчи ундош товуш *л* дир.

Маълумки, нутқ товушлари ёзувда ҳар қайси тилда қабул қилинган бўлганлар — ҳарфлар орқали акс этирилади. Бироқ сўзлашув жараёнида нутқ товушлари ҳарфлар орқали акс этирилганқдек, якка-якка ҳолда ишла-тилмавди. Нутқ товушлари ҳар бир тил қонун-қоидаларига мувофиқ маълум тартиб билан туташиб, бирикиб Чўз ҳосил қиларкан, сўз таркибида акс этирилган ҳарфларга нисбатан бирмунча ўзгарган ҳолда талаффуз этилиши мумкин. Сўзлашув жараёнида нутқ товушларининг ўзгариши айрим товушларнинг бир-бирига таъоир қилиши натижасида рўй беради. Масалан, ёзувда *ётди*, *келибди* шаклида ёзиладиган сўзлар оғзаки нутқда *ётти*, *келитти* шаклида талаффуз этилади.

Нутқда сўз таркибидаги товушларнинг бундай ўзгаришига комбинатор ўзгаришлар дейилади. Комбинатор ўзгаришлар ассимиляция, диссимиляция жараёнларида ва бошқа фонетик жараёнларда рўй беради.

Сўзларда икки ёнма-ён товушнинг бир-бирига таъсир қилиши натижасида, яъни олдинги товушнинг кейингисига ёки кейинги товушнинг олдингисига ўхшаб ветиши, мослашиши каби фонетик жараён ассимиляция¹³ ҳодисаси деб айтилади. Бундай ҳолларда товушлар артикуляция ёки акустика жиҳатидан бир-бирларига мослашади. Масалан, ёзувда *отда* шаклида ифодаланган сўз сўзлашув жараёнда *отта* деб талаффуз этилади: бунда шу от сўзидаги жарангсиз т товушнинг таъсир натижасида шу товушдан кейин келган жарангли д ҳам т га ўхшаб кетган Рус тилида *сделать* сўзи талаффузда *зделать* тарзида айтилади, бунда кейинги жарангли д товушининг таъсири билан олдинги жарангсиз с товуши жарангли з тарзида талаффуз этилади, яъни жарангли д ундош товуши ўзидан олдин келган жарангсиз с ундош товушини ўз-ўзига ўхшатиб синдириб, жарашлилаштиради.

Ассимиляция тўлиқ ва тўлиқсиз бўлиши мумкин., Нутқ жараёнида

¹³ А с с и м и л я ц и я — азшПаОо латинча сўз бўлиб, ўхша- тиш, мослаштириш демакдир.

сингдирувчи товуш кўшни товушни ай- нан ўзига ўхшатса, тўлик ассимиляция дейилади. Масалан* ўзбек тилида *отдан*, *ўтда* сўзларида олдинги жарангсиз т товушининг таъсири билан жарангли д товуши ҳам т бўлиб, иккй бошқа-бошқа товуш бир хилда *оттан*, *ўтта* каби талаффуз этилади. Бу ҳодиса бошқа тилларда ҳам

учрайди. Масалан, рус тилида. *отдать* сўзи *оддать* тарзида талаффуз этилади. Бу сўзда кейинги д товуши т га таъсир қилиб, ўзига ўхшаган д каби талаффуз этилади. Шу хилда сўз таркибидаги сингдирувчи товуш кўшни товушга таъсир қилиб, қисман ўзига ўхшатса, тўли^сиз ассимиляция дейилади. Масалан, *тош^ан*, *ўтган* сўзларида -ган аффиксидаги жарангли г ундоши ўзидан олдин кел- гаи ш, т товушларининг таъсири билан талаффузда қис- ман ўзгариб, к тарзида талаффуз этилади: *тошкан*,

ўткан. Бунда жарангсиз ш, т ундош товушлари ўзларидан кейин келган г ундош товушини айнан, тўла ўзига ўх- шатмаоа ҳам, жаранглилигини йўқотиб, ш, т тарзида жарангсиз талаффуз этилади.

Баъзи тилларда ассимиляция ҳодисаси орфографияда ҳам ўз аксини тоиади. Масалан, ҳозирги замон ўзбек адабий тилида жўналиш келишиги, асосан -га аффикси билан ифодаланади. Лекин, қ, к, г, товушлари билан тугаган сўзларнинг охирида жарангсиз ундош товуши бўлгани учун -қа, -ка шаклида ёзилади:

ўрт^ц—га—

ўртоца, *терақ-га—терапия*, *бот-га—боца* каби. Бундай ҳолни рус тилида ҳам учратиш мумкин: з товуши билан тугаган префикслар жарангсиз товушлар билан бошлан- ган сўзлар ўзаги билан тутшиб келганда, жарангсизла- шиб, талаффузга мувофиқ с ҳарфи билан ёзилади: Масалан, *без-платно—бесплатно*, *из-ходит^ь—исходит^ь*, *раз- сказать^ь—рассказать^ь*.

Ассимиляция икки хил бўлади. Агар сўзда олдинги товуш ўзидан кейинги товушга таъсир қилиб, уни ўзига қисман ёки тўла ўхшатса, бундай ҳодиса прогрессив ассимиляция дейилади. Масалан, *отдан* (оттан), *тутда* (тутта), *бешга* (бешка) кабилар. Прогрессив ассимиляция асосан туркий тилларга хосдир.

Агар сўз таркибидаги кейинги товуш ўзидан олдин келган товушга таъсир қилиб, уни ўзига тўла ёки қисман ўхшатса, бундай ассимиляция регрессив ассимиляция дейилади. Масалан, *мазкур*, *атлас*, *бирла* сўзлари *маСкур*, *аллас*, *билла* тарзида талаффуз этилади. Регрессив ассимиляция, айниқса, рус тили учун хосдир. Масалан, *лодка* сўзида к товуши ўзидан олдин келган жарангли д товушига таъсир қилиб, уни т товушига айлан- тиради, натижада бу сўз *лотка* тарзида талаффуз этилади; *сбор* сўзидаги жарангли б товуши ўзидан олдин келган жарангсиз с товушига таъсир қилгани учун бу сўз *збор* тарзида талаффуз этилади.

/ Туркий тилларда, мўғул тилида, айрим угор-фйн тил- ларида сингармонизм ҳодисаси ҳам учрайди. Сингармо- " низм¹⁴ ҳам ассимиляциянинг бир кўринишидир. Сўзнинг биринчи бўғинидаги унлининг хусусияти ва сифатига қа- раб, бошқа бўғишларидаги унлиларнинг

¹⁴ Сингармонизм — юнунча зип —бирга . Баггота — охангдош сўзларидан ясалган бўдиб, *мослашишлик*, *о^ангдошлик* дегани.

оҳапгдошлашиб мослашувига сингармонизм деб айтилади. Сингармонизм инки хил бўлади.

1. палатал¹⁵ сингармонизм;
2. лабиал¹⁶ сингармонизм.

Палатал сингармонизм ўзбек тилидан бошқа барча туркий тилларга хос фонетик қонундир. Бу фонетик Қо- нунга мувофиқ сўз таркибидаги «қаттиқ», яъни тил орқа унлилари ёки «юмшоқ», яъни тил олди унлилари оҳапгдошлашиб уйрунлашади, мослашади. Агар сўз таркибида биринчи бўғиндаги унли «қаттиқ», яъни тил орқа унлиск бўлса, қолган бўғинларда ҳам фақат тил орқа унлилари ишлатилади. Масалан, қорақалпоқ тилида — *балаларымыздан*, озарбайжон тилида *гардашларымыздан*, қирғиз тилида — *молдордон*. Агар сўз таркибида би- рянчи бўғиндаги унли «юмшоқ», яъни тил олди унлиса бўлса, қолган бўғинларда ҳам тил олди унлилари ишлатилади. Масалан, қорақалпоқ тилида — *мектеплеримизден*, озарбайжон тилида — *тэлэбэлэримизден*, қирғиз тилида — *мектептин*.

Шундай қилиб, палатал сингармонизмда сўзнинг_г ҳамма морфемаларидаги унлилар, яъни сўз ўзагидаги ва морфемалар ҳамда аффикслардаги унлилар, оҳангдошла- пшб мослашган бўлади. Шунинг учун ҳам кўпчашк туркий тилларда аффиксларнинг камида икки варианта бор. Масалан, қорақалпоқ тилида: *бала-лар-ы-мыз-дан*, *мектеп-Лер-и-миз'деи*• қирғиз тилида ■—*мектепте, тоо^о_с*

Лабиал сингармонизм барча туркий тилларда ҳам учрамайди. Лабиал сингармонизм ҳодисаси бор бўлган тилларда сўзнинг олдинги бўғинидаги лабланган унли ўзидан кейинги бўғиндаги унлига ёки қолган ҳамма бўғиндаги унлиларга таъсир қилиб, уларни лабланган унлига ўхшатиб, мослаштиради. Масалан, қирғиз тилида кол* колу, колдор сўзларида лабиал сингармонизм ҳамма бў* ғинларда юз берган. Тува тилида *кол, колу, коллар, - коллары* сўзларида лабиал сингармонизм баъзи бўғинлар- дапша юз беради.

Ўзбек тилида лабиал сингармонизм оғзаки нутқда ҳамда баъзи шеваларда учрайди: *мумкун* (мумкин), *Мушум* (муҳим), *буву* (буви), *бўлум* (бўлим), *сўлум* (сў" лим), *ўғул* (ўғил) каби.

Диссимиляция нутқ жараёнида баъзи бир сўзларда ёнма-ён келган икки товушнинг ўхшаб кетиши ўрнига поўхшашлик юз беради. Артикуляция ўрни. ёки усули жиҳатидан бир-бирига ўхшаши ёки яқин товушларнинг. . нутқ жараёнида бир-бирига ўхшамай қолиши диссимиляция¹⁷ ҳодисаси де*б айтилади. Бу ҳодиса кўпроқ жонли тилда учрайди. Масалан, *мацсад—махсад* (қс-хс). Бу сўзда в тил орқа портловчи ундош сирғалувчи х товуши билан алмашган, ёки *мацтов—махтов*, (қт-хт), *доктор— духтур* (қт-хт) каби. Рус тилида *мягко—мяхко* (қг-хк), *ногти—нохти* (гт-хт), *секретарь—секлетарь* (қр-қл), *конечно—коцсино* (цн-ин) каби.

Диссимиляция ҳодисаси адабий тилда жуда ҳам кам учрайди.

¹⁵ П а л а т а л — латинча раЫт (танглай) сўздан олинган..

¹⁶ Л а б и а л — латинча лаЫт (лаб) сўздан олинган.

¹⁷ Д и с с и м и л я ц и я — латинча Ы1881гЫт сўздан олин- ган бўлди, ўхшамаслик маъносини билдиради.

§. БОШДА ФОНЕТИК ЖАРАЁНЛАР

Нутқ жараёнида товушларнинг бир-бирларига таъсир этишидд бошқа фойе тик ҳодисалар ҳам рўй беради.

Метатеза¹⁸ ҳодисаси. Талаффузда ‘сўз. таркибидаги то_r вушларнинг ўрин алмашиши метатеза деб айтилади. Баъ-зи тилларда сўз таркибидаги товушлар умуман ўзгармае-дан, бир-бирлари билан ўрин алмашади. Масалан, ўзбек тилидаги *дарё, тупроқ, супра* сўзлари оғзаки нутқда кўпинча *дайро* (й-р), *турпоқ* (п-р), *сурпа* (н-р) тарзида талаффуз этилади. Бу ҳодиса четдан қабул қилинган сўзларда кўпроқ учрайди. Чунончи, рус тилидаги *тарелка* сўзи аслида *талерка*. (немисча — *1a1eгka*) шаклида бўлган. Би-рок бу сўз таркибидаги л ва р товушлари ўрин алмашти-риб, рус тилига *тарелка* шаклида қабул қилинган; арабча о ! — с ў з и ўзбек тилига *овцат* тарзида қабул қи-

линган.

Протеза¹⁹ ҳодисаси. Сўзни талаффуз этганда унинг олд томоидан бирор товушнинг ортгйриб (кўшиб) талаффуз этилиши протеза дейилади. Чунончи, ўзбек тилида, ай-никса, четдан кирган сўзларга, кўшгача сўз бошида, қа-тор келган ундошлар олдидан бир унли товушни ортти-риб айтиш ҳодисаси учрайди. Масалан, рус тилидан(қабул қилинган *справка, стадион, стакан, стол* сўзларй оғзаки нутқда *испарафка, и^стадион, истакан, устол* тарзида, яъни и, у унли товушлари орттирилиб талаффуз этилади. Шунингдек, сўз бошида келган унли товуш олдидан ундош товуш орттирилиб келиш ҳодисаси ҳам учрайди. Масалан, уйғур тилида *аРац* сўзи *иРоц, арава* сўзи *%арва* тарзида талаффуз этилади.

Эпентеза²⁰ ҳодисаси. Талаффузда сўз таркиби ичида ортиқча товушнинг пайдо бўлиши эпентеза дейилади. Икки унли товуш ўртасида ундош товушнинг ёки икки ундош товуш ўртасида унли товушнинг пайдо бўлиб қолиши мумкин. Бундай ҳодиеа жонли тилда кўпроқ учрайди. Масалан, *трактор — тарактр, трамвай—тирамвай* ёки *таранбой, троллейбус—таралабус*. Бу ҳодиеа баъзан орфографияда ҳам акс эттирилади: *кровать—каравот, клубника—цулуннай* кабилар.

Диэреза²¹ ҳодисаси. Сўз таркибида бирорта товушнинг тушиб қолиши диэреза дейилади. Айрим тилларда сўзлар талаффуз этилганда баъзи бир товушлар тушиб қолади. Масалан, ўзбек тилида *паст, рост, гўшт* сўзларй жонли тилда одатда *пас, рос, гўш* тарзида; *бўлсин, келсанг-чи, бунни олма* гаплари эса *бўсин, кесанг-чи, бунни ома* тарзида талаффуз этилади. Бинобарин, олдинги мисолларда сўз охирида қатор келган ундошлардан т товуши, кейинги мисолларда эса сўз ўртасида келган л ундош товуши талаффузда туширилиб қолдирилган. Рус тилида *счастливо* сўзи *счасливО'* *известно* сўзи *извесно*; *праздник* сўзи *празник* тарзида талаффуз этилади. Демак, аввалги икки с[^]зда т товуши, кейинги сўзда д товуши тушириб қолдирилган. Жонли тилда баъзан бутун бир бўғин ҳам тушиб қолиши мумкин. Масалан, *олиб*

¹⁸ М е т а т е з а — теШкез¹⁸ юнонча сўз бўлиб, ўрин алмаш-тириш демакдир.

¹⁹ П р о т е з а ргоШе513 юнонча сўз бўлиб, улаш, орттириш демакдир.

²⁰ Э п е н т е з а — (eпeп11e815) юнонча сўз бўлиб, гўўшиб цўйиги демакдир.

²¹ Д и э р е з а — (cПaгeзГз) инглизча сўз бўлиб, тушиб гўолиш демакдир. «

бор—обор, олиб келди—опкелди кабилар.

Ундош товушларнинг сўз таркибида ўзгариши уларнинг атрофидаги фонетик муҳитга, фонетик шароитга,

ўрнига боғлиқ, чунончи, сўз охирида келган жарангли ундошлар жарангсиз талаффуз этилади: *мактаб* (мактап), *авлод* (авлот), *барг* (барк); рус тилида: *город* (горът), *столб* (столп), *паровоз* (паровое). Сўз бошида ёки сўз ичида унли товушлардан олдин келган ундошлар тўлиқ, ўз номи билан айтилади: *ца-лФ-дар, то-мо-ша, те-рим*, рус тилида: *ма-ши-на, чис-то-та, ба-ра-бан* каби.

Шу тарифа оғзаки нутқ сўз таркибидаги баъзи ундошларда ўрнига қараб, тушиб қолиш ҳодисаси учрайди: *рост—рос> наст—нас*.

16- §. ФОНЕМА

Фонема²² сўзлар ва морфемалар таркибидаги энг кичик, энг қисқа товуш бирлиги бўлиб, сўз ва м о р ф е м а л а р н и н г таркиб топишига ва уларни бир-бирларидан фарқлашга хизмат қилади.

Демак, фонемалар тилнинг энг кичик (минимал) бирликлари ҳисобланади. Гапни сўзларга, сўзларни морфемаларга, морфемаларни эса фонемаларга ажратиш мумкин. Аммо фонема энг кичик birlik бўлиб, уни майда бўлақларга ажратиш мумкин эмас.

Фонема мураккаб ҳодиса бўлиб, у бир қанча хусусият ва белгиларга эгадир. Масалан, д фонемаси ўзбек тилида жарангли, портловчи, тил олди ва лабланмаган товуш ҳисобланади. Бу фонема ўзининг ана шу белгилари билан жарангсиз т, сиргалувчи з, тил орқа г ва лаблашган б фонемаларидан фарқ қилади.

Маълумки, бир тилда сўзлашувчи кишиларнинг нутқида бир хил сўз таркибидаги товушлар талаффуз этилганда, акустик ва физиологик жиҳатдан оз бўлса ҳам, фарқ қилади. Масалан, *дона* сўзидаги д, н, ундошлари, о, а унлилари ҳар бир шахсга хос овоз тембри ва овоз кучига қараб, салгина бўлса ҳам фарқ қилиши мумкин. ГПунга қарамай, бир тилда сўзлашувчилар бир-бирларини яхши тушунадилар. Чунки, бир тилда сўзловчилар ҳам, тингловчилар ҳам нутқдаги ана шундай сал фарқ қиладдаган товушларга эътибор бермай, морфема, сўз маънолариға зарар етказмайдиган умумлашган типик товушларни, яъни фонемаларни назарда тутлади. Фонема орқали сўзларнинг маънолари бир-биридан фарқ қилади. Масалан, *от, ўт, ит* сўзларининг маънолари о, ў, и фонемалари орыали *ном, нок, нон, нор, нов* каби сўзларнинг охиридаги м, к, н, р, в каби фонемалар орқали бу сўзларнинг маънолари фарқ қилади.

Шундай қилиб, сўз ва морфемаларни ҳосил қилишга ва уларнинг маъноларини, шаклларини бир-биридан фарқлашга хизмат қилувчи энг кичик, энг қисқа товуш бирлиги фонема деб аталади.

Жонли сўзлашувда фонемалар сўзларда ахи ўринларига Кўра бирмунча бошқачароқ талаффуз этилиши мумкин. Масалан, *маъсад* сўзи *махсад* тарзида, *мактаб* сўзи *ма%тан* тарзида талаффуз этилади, яъни бу сўзларда

²² Ф о н е м а — рёнепа юнонча сўд бўлиб, *товуш, овоз* демак- дир.

портловчи к, ва к товушлари сирғалувчи х ёки ҳ га яқин товуш каби айтилади. Сўздаги маълум бир товушнинг бошқачароқ талаффуз этилиши билан ўша сўзнинг маъноси ўзгармайди, янги маъно ифодаланмайди, янш фонема ҳам ҳосил бўлмайди. Лекин сўздаги маълум бир фонеманинг бошқачароқ талаффуз этилиши соф фонемаларнинг вариантлари ҳисобланади. Шунингдек, рус тилида сўз да ургу тушган бўғиндаги унли товушнинг таъсири билан шу сўзнинг қолган бўғинларидаги унли ўз хусусиятини бирмунча йўқотса ҳам, лекин янги фонемалар ҳосил бўлмайди, балки ўша фонеманинг вариантлари ҳисобланади. Масалан, *дом, дома* (уй, уйлар), *воды, вода* (сувлар, сув). Буларда *д^ома, вода* сўзларининг биринчи бўғинида келган о фонемаси а га яқин товушдек талаффуз этилган бўлса ҳам, бу сўзларнинг маъноси ўзгармайди, янги бир сўз ясалмайди. Шунинг учун ҳам бу сўзлардаги а га яқин талаффуз этилган о алоҳида фонема бўлмасдан, унинг вариантдир. Фонемаларнинг бундай вариантлари талаффуз оҳанглари аниқлаш учун, шеваларни ёзиб олиш учун хизмат қилади. Юқорида эслатиб ўтганимиздек, фонема сўзларнинг **турли** ўринларида ишлатилишига кўра, турли вариантларда талаффуз этилади. Демак, фонемаларнинг вариантлари уларнинг сўздаги ўрига боғлиқдир. Чунончи, ўзбек тилидаги ундош товушлар унлилардан аввал келганда, де-ярли ҳамма вақт ўз артикуляциялари билан талаффуз этилади. Масалан, *замон, сомон* сўзларида з, с, м фонемалари унлиларидан олдин келгани учун аниқ, ўз артикуляцияси билан талаффуз этилади. Аммо *нос, нос* сўзларида з ва с фонемалари сўз охирида келиб, улардан кейин унли товуш бўлмагани учун у қадар аниқ фарқ қилинмайди. з-с фонемалари унлилардан кейин келмаса, улар бир хил, яъни с ‘тарзида талаффуз этилади, масалан, рус тилида *привести—привезти* каби.

Фонемаларнинг сўз таркибида талаффуз шароитлари ҳолат (позиция) (деб айтилади. Фонемани ўз артикуляция-си билан аниқ талаффуз этиш учун бор бўлган шароит кучли ҳолат, аксинча, сўз таркибида фонемани аниқ талаффуз этиш учун бўлмаган шароитни эса **кучси**з ҳолат деб аталади. Одатда, унлилар олдидан келган увг-дош фонемалар талаффуз этилишда қулай шароитга эга бўлганлиги учун кучли ҳолат бўлиб, ўз артикуляциялари билан аниқ талаффуз этилади- Масалан, *том — ном, гамон — сомон, цала—тала, цон—нон, тил—лил* сўзларидаги ажратиб кўрсатилган фонемалар унли товушлар олдидан келганликлари учун ўз артикуляциялари билан тўғри ва аниқ талаффуз этилади. Кўпчилик тилларда сўзнинг охирида келган жарангли ва жарангсиз фонемалар кучсиз ҳолатда бўлади. Масалан, *раис, майиз, китоб, цўлЦон, дард, пўлат* сўзларининг охиридаги фонемалар кучсиз ҳолатда бўлгани учун жарангли товушлар (з, б, д) ўз артикуляциялари билан у қадар аниқ талаффуз этилмайди. Бу фонемалар унлилардан олдин келиб, кучли ҳолатда бўлгандагина ўз артикуляциялари билан талаффуз этилади: *Ра^ас—ражи, майиз —майиш, китоб—китоби, цўлцст—цўлцони, даря—дариць, пўлат—пўлати*. Бундай ҳодисалар бошқа тилларда ҳам учрайди. Масалан, рус тилидаги *город* (горът)—*города* (шаҳар), *лук—лука* (пиёз), *луг* (лук)—*луга* (ўтлоқ), *•друг* (друк) — *друга, дурак—дураков* кабилар.

Шундай қилиб, ҳар бир тилдаги сўз ва морфемаларни ҳосил қилувчи умумлашган унли ва ундош фонемалар бўлади.

Баъзи тилларда ундош фонемалар, баъзи тилларда оса унли фонемалар кўп бўлади. Масалан, Кавказда яшов-чи абхаз халқининг тилида олтмиш саккиз ундош фонема, уч унли фонема; ўзбек адабий тилида йигирма беш ундош, олти унли фонема; немис тилида ўн саккиз ундош фонема, ўн беш унли фонема, француз тилида ўн етти ундош, ўн саккиз унли фонема; фин тилида ўн тўрт ундош, ўн олти унли фонема бордир.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, фонема нутқ товуш-ларидан ташқари, ажралган ҳолда мавжуд бўлолмайди, лекин фонема билан нутқ товуши бири-бирига ўхшаган айнан бир нарса эмас. Ёзувда фонема шартли белгилар — ҳарфлар орқали ифодаланади. Баъзи тилларда бир белги (ҳарф) билан икки фонема акс эттирилиши мумкин. Масалан, рус тилида 35 ундош фонема бор, улар ёзувда 20 ҳарф (белги) билан ифодаланган. Шулардан 12 таси 24 та фонемани, яъни ҳар бири иккита фонемани — қаттиқ ё юмшоқ фонемаларни ифодалаб келади:

был (бўлди) — бил (урди)

рад(хурсанд) — ряд (қатор)

мал (кичик) — мял (эзди, ғижимлади)

Бу мисолларда ажратиб кўрсатилган б, р, м ҳарфлари қаттиқ ё юмшоқ фонемаларни ифодалаб келгани учун ботпқа-бошқа маънодати сўзларни билдиради. Шу хилда рус тилида икки белги (ҳарф) билан бир фонемани ифо-далаш ҳодисаси ҳам учрайди:

брат^б (олмоқ) — брат (ака) даль (узоқ жой)—дал (берди) уголь (кўмир)—угол (бурчак)

Бу сўзлардаги ажратиб кўрсатилган икки ҳарф билан бир фонема ифодаланган. Ўзбек тилида ҳам бундай ху-сусият иг, аь,, ий белгилари билан бир фонема ифодаланади: оҳанг, келинг, аъйхо, маъно, марказий, олий каби.

Фонема ҳақидаги назария, асосан рус тилшунос олим-лари томонидан ишланган. Фонема ҳақидаги асосий ту-шунчаларни ишлаб чиққан, фонема назариясига асое солган тилшунослар И. А. Бодуэн-дэ—Куртэнэ (1845—1929) ва Н. В. Крушевский (1851—1887) лардир. Таиик-ли олим Л. В, Шчербанинг (1880—1944) ҳам бу соҳада-ги илмий ишлари алоҳида ўринни эгаллайди. Фонема тер-мини машхур рус тилшунос олим Бодуэн-дэ-Куртеиз томонидан тилшуносликка киритилгандир.

17- §. ТИЛ ВА ЁЗУВ

Тил тарихини ўрганишда ёзув асосий манбадир. Ёзув ўз тараққиётида оғзаки нутқ билан бир қаторда, иккинчи алоқа воситаси бўлиб саналади. Ёзувнинг пайдо бўлиши» такомиллашуви тил тарихи билан, унинг ривожланиши билан чамбарчас боғлангандир. Бироқ ёзув жонли сўзлашув тилига қараганда анча кейин пайдо бўлган. Ёзув ҳам, тил сингари, жамиятДаги турли алоқа эҳтиёжлари натижасида вужудга келган. Жамият тараққиёти жара-

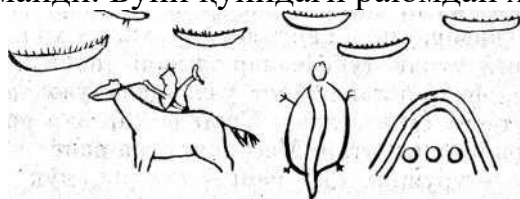
Инида хшшиларда ўз фикр-истакларини турли белгилари орқали билдириш эҳтиёжи пайдо бўлади. Жуда қадим ямондарда кишилар айрим

воқеаларни, ўзаро келишув- Ларни ва бошқа ҳодисаларни билдириш учун шартли равишда ҳар хил предметлардан фойдаланганлар. Чунончи, арқон, чавир, ип, канопларни хилма-хил рангга бўйаш, уларга турли тугунчалар қилиш орқали айрим иоқеаларни, фикр-истакларини ўзларидан узоқда турув- ■шларга нутқеиз етказганлар. Ўшанда ҳар бир ранг маълум тушунчани англатган. Масалан, қора ранг — ўлимни, қизил ранг — урушни, оқ ранг — сулҳни, кўк ранг — поп ни ифодалаган ва ҳоказо. Ип, кагаопларни тугиш билан ҳам ўз истак ва фикрларини билдирганлар. Бу одат- Ёгинг қолдиғини ҳозир ҳам учратиш мумкин. Чунончи, баъзи кишилар бирор нарсанп унутиб кўймаслик учун ўз рўмолчасининг учини тугиб кўяди.

Кишилар алоҳида белгилар орқали фикрларини бил- ди ришта, ўз фикр ва истакларини фонетик ёзув орқали ифодалашга бирданига эришмаганлар. Ёзув ўзининг та- раққиётида турли босқичларни босиб ўтган. Археологик ҳекширтшга рдап, этнографик матери аллардан маълум бўлишича, қадимги даврларда иноонлар тоғ қояларига,. |с>р деворларига овчиликка дойр турли воқеаларнинг шсмларини чизиб, ўзларишиг фикр ва истакларини бил- даришган. Ана шундай турли воқеаларни билдирадигая р^сmlар никтографик¹ ёзув деб аталади.

1 Пиктографик ёзувда ҳар бир раем бир тушунчани ифодалайди. Масалан, қуйида келтирилган расмларда бир кишининг овга чиқиб, бир ҳайвонни ўлдириб, терисини олганлиги, ундан кейин яна бошқа бир ҳайвонни ўлдириб, терисини олганлиги, кейин моржни²³ ўлдирилганлиги, сўнгра бир киши билан қайиққа тушиб кетганлиги ва. тун ни у билан бирга ўтказганлиги тасвирланган.

Пиктография белгилари тилдаги товушларни ифода- ламай, балки кичик бир воқеани ёки тушунчани яхлит долда билдиради. Шунинг учун бирор тушунча ёки воқеа- ни тасвирлаган пиктографик ёзув алоҳида сўзларга бў- линмайди. Буни қуйидаги раюмдан ҳам яққол тушуниб олиш мумкин:

Расмда бир қабиланинг катта бир кўлдан ўтганлиги тасвирланган. Расмда қабилла бошлигининг отга миниб йўл бопплаб кетаётганлиги, беш қайиқда эллик кишининг сувдан ўтаётганлиги кўрсатилган. Цайиқ ёнидаги балиқчи кушнинг расми шу қайиқда қабилла бошлиғининг Балиқ- /чи исмли сафдоши бор эканлигини, тошбақагаинг расми •уларнинг куруқликка чиқиб олганлигини, уч куёш тас- >вири эса уларнинг кўлдан ўтиш учун уч кун сузганлик- ларини билдиради.

Демак, бу белги энг аввал ўзи билдирган нарсага, яъни отга ўхшаш тасвирланган бўлиб, кейин-кейин ёзиш учун

²³ М о р ж — курак оёкли сут эмизувчи денгиз ҳайвони.

Ёзувнинг кейинги тараққиёт босқичларида пиктогра-фик ёзувдан фойдаланувчи халқлар жамият тарихи тарақ-қиёти жараёнида тадрижий ҳолда бу ёзувдан айрим сўз-ларни билдирадиган белгиларни қўллашга ўта бошлатан-лар. Бу босқичда ҳам алоҳида сўзни билдирувчи айрим расмлар ўзи ифодалаган буюм ва нарсанинг шаклидан унчалик фарқ қилмаган. Кейинчалик узоқ замонлар ўтиб •борар экан, тез ёзиш эҳтиёжд туғилган ва шунга муво-фиқ ёзув қуроллари: бигиз, бамбук, қогоз, қора сиёҳ вужудга келиб, улардан фойдаланилиши натижасида айрим расмларнинг ўзлари ифодалаган нарсага, буюмнинг шаклига ўхшашлиги аста-секин йўқола боради. Бу ҳол эса ёзувда анча қулайликлар тугдиради. Бу ходиоани кўйидаги расмдан яққол кўриш мумкин. Расмда хитой ёзувида бтни билдирадиган белгининг тараққиёт жараёни тасвирланган.

қулай бир шаклга айланган в а ўзи ифо- даяган нарсага ўх- нгамай қолган.

о И р и А К И						
П	К/		.	1		
			ПГ * • • •			
а			т> ? ■ о©			3
11			о и »			>
Б С Л К И Ш л						

А

Куйида •таcвир- яааган хитой ёзуви- шшг тараққиёти пиктографик ёзувнинг қандай ривожланиб борганлигини ятада равшанроқ кўрсата- №•

Ёзма раомларнинг, яъни пиктографик ёзувнинг айрим сўзларни билдирадиган алоҳида белгиларга айланган шакли ие- роглифик ёзув деб аталади.

Иероглифик ёзув энг аввал Х®1той билан Мисрда ' пайдо бўлган. Бу ёзув алиф- бе ёзувининг ярати- лиши учун замин тайёрлаб берди. Масалан, японлар хитой иероглифик ёзувини бирмунча сод- далаштириб, япон тилини ёзувда ифодалаш учун мослаш- тирганлар ва қирқ етти белгини олиб, япон тили алифбе- сини яратганлар. Япон алифбесидаги ҳар бир белги айрим ҳолларда алоҳида тил товушии ифодаласа ҳам, кўпинча бир бўгинни ифодалайди, бир ундош: товуш

билан бир унли товуш бирикмасини билдиради. Шунинг учун япон ёзуви фонетик бўгинли ёзув деб аталади.

Корейслар ҳам хитой тилининг иероглифик ёзувидан фойдаланиб, ўз тилининг фонетик ёзувини (алифбе ёзу- виши) яратиб олганлар.

Цадимги. Мисрнинг иероглифик ёзуви кейинги вақт- ларда алоҳида бўгин ва нутқ товушларини ифодалайдиган бўлди. .Бу ёзувнинг бундай хусусиятга эга бўлиши кишиларнинг йсмларини, айниқеа, чет эл кишиларининг ном- ларини ёзувда мумкин қадар тўғри ифодалаш заруриятж натижасида вужудга келгац. Бунинг натижасида мисрлик- лар алоҳида иероглифик белги орқали айрим товушларш ифодалай бошлаганлар. Масалан, миср иероглифик бел

^{гисп} **СИ Р^{еп}** (^{пепи}) Шу Деган маънони билдирган, Кейинчалик мана шу белги **р** (**п**) товушини ифодалайди

ган бўлди. Шунингдек, белгиси **1а6о**, яъни

шер деган сўзни ифодалаган. Кейинчалик бу белги **Ь** (**л**) товушини билдирадиган бўлди. Ку^ш расми ҳам **аБЫ**, яъни *бургут* деган сўзни билдирган; бу белги кейинча **а** товушини ифодалайдиган бўлди- Шундай қи- либ, мисрликлар кейинги даврларда кишиларнинг исм- ларини ёзганларида, иероглифик белгиларни алоҳида товуш ўрни да қўллашцган бўлганлар. Кишиларнинг ном- лари иероглифик белгилар билан ёзилганда куйидагича чизиқ ичига олинган.

= “ **ЕОРА рА** ”

Юқоридаги расмларнинг биринчисида — қадимги Миср подшошининг номи — Птолемей ёзилган. Иккинчи расмда эса қадимги Миср подшосининг исми — Клеопатра (Клеопатра) ёзилган. Бундай ҳодисани хитой тилида ҳам кў- риш мумкин. Хитой тилида чет эл кишиларининг исм ва фамилияларини, чет мамлакатларнинг географик номла- рини ёзганда, баъзи товушлар алоҳида иероглифик белгилар билан ифодаланади. Баъзан бир белги бири-

чидан, дўнг, адир, иккинчидан, қиргоқ, бўй, учинчидан, бурчак маъноларини билдиради. Лекин атоқли отларни ёзганда, кўпинча шу исмнинг бошида келадиган а тову-

шини ифодалайди. Масалан, Р-1 -Т- 3. й.

(Алжир.), }З ^ (Алтай) каби.

Демак, иероглифик ёзувда ҳам алоҳида нутқ товушларини ифодалайдиган элементлар пайдо бўлади. Даставвал иероглифик белгилар бир тушунчани, сўзни билдирган бўлса, кейинчалик тарихий тараққиёт жараёнида бўғинларни ва, ҳатто, алоҳида нутқ товушларини ифодалаш даражасигача ривожланиб боргаи. Кейинги даврларда мисрликлар атоқли отларни ёзиш учун ўзларининг иероглифик белгиларидан йигирма тўрттасини ажратиб олишган ва бу билан фонетик ёзувга анча яқинлашиб, алифбе асосидаги ёзувнинг вужудга келишига замин ҳозирлашган.

Ёзув тараққиётида бўғинли ёзув анча муҳим ўринни эгаллайди. Бўғинли ёзувда ҳам бир бўғинни, бутун бир сўзни ва бир товушни ифодалайдиган белгилар қўлланилган. Осурия ва Вавилон миҳ (қозик) ёзуви ана шундай ёзувлардан бўлган. Бу ёзувда айрим белгилар бир товушни ёки бутун бир бўғинни, баъзи белгилар эса бутун бир сўзни ифодалаган. Масалан:

'УТ

I. ТН Бубелги«а»бўғинини билдиради.

II. -V Бу белги «шур» бўғинини билдиради.

1

III | Бубелги«худо»деганмаънони билдиради.

у ^ Бу учбелги бирикмаси «худоАшур»

*

деб ўқилади.

Кейинги вақтларда бизнинг эра миздан тўрт а<д> ил гари эронликлар Вавилонни босиб олганларидан кейин Осурия ва Вавилон миҳ ёзувидан фойдаланиб, фонетик

(товушли) ёзувни, яъни ҳар қайси белги бир товушни ифодалайдиган ёзувни ижод этганлар.

Бўғинли ёзувнинг энг яхши намуналаридан бири қа| димги ҳинд ёзуви бўлган дивонагаридир. Бошда бу ёзув! да ҳар бир белги ундош ва унли (а) товушнинг бирла] шишидан ҳосил бўлган бир бўғинни ифодалаган. Маоа|

■ 1

1

лан НЧТ икки бўғиндан иборатдир: биринчи бўғив

Ц (са), иккинчи бўғин 4l (бха) бўли

■■ ,-.и '■ ' " ■

■ -ч

мажлис сўзини ифодалайди. Шуингдек, ±m

ҳам

икки бўғиндан иборатдир: биринчи бўғин (ТГТ (пха), иккинчи бўғин(тэк)бўлиб, даРвОза сўзи-

■ А

ни билдиради. Бўғинли ёзув иероглиф ёзувга Караганда анча қулай ёзувдир.

Энди алифбелли ёзувнинг қачои ва қандай яратилган- лиги тўғрисида қисқача тўхтаб ўтайлик.

Дастлабки алифбелли ёзув Нил дарёси водийсига бос- тириб келган гиксослар тарафидан яратилган. Гиксослар мисрликларнинг атоқли исмларини ёзишдаги тажрибаоидан фойдалаганлар; улар мисрликларнинг иероглифик ёзувларидан йигирматасини олиб, шулар орқали ўз тили- ниинг унли ва ундош товушларини ифодалайдиган алиф- бени яратганлар.

Алифбе сўзини энг аввал гиксослар қўллашган. *Алир* сўзи гиксосча бўлиб, *%ўкиз* деган маънони билдирган; а товушини ифодаловчи белги дастлаб *хўкизнинг* боши- га ўхшаган. *Бе* аслида гиксосча *бет* бўлиб, *уй* деган маънони ифода этгай. Ана шу икки сўздан *алифбе* сўзи пайдо бўлган.

Бизнинг эрамиздан бир ярим минг йил илгари гиксос- лар алифбесини финикияликлар бирмунча ўзгартириб, ўз тилларининг ховушларига мослаштириб олишган. Фини- кинликларнинг ўша вақтда У рта денгиз бўйидаги мамла- катлар билан бўлган савдо-сотик ишлари анча тараққий :>тган эди. Шунинг учун: ҳам финикияликларнинг ёзуви бошқа халқлар орасида тез тарқалиб кетган. Ўша даврда куп мамлакатлар финикияликлар ёзувидан фойдалашиб, ўз ёзувларини яратган.

Шундай қилиб, дунёдаги кўп тилларнинг товушлари- ни ифодаловчи алифбе, яъни фонетик ёзувлар шу финикияликларнинг ёзуви асосида вужудга келган. финикияликларнинг алифбеси, асосан, ундош товушларни ифода- лаган. Бу алифбе уч катта хармоққа бўлиниб кетган: биричиси, Арамей—Сурия тармоғи бўлиб, бу тармоқ Шарққа қараб тарқалган; иккинчиси, Жанубий Арабис- тон тармоғи бўлиб, У Жанубга қараб тарқалган; учинчи- си, юнон — Европа тармоғи бўлиб, у Ғарбга қараб тар- қалгандир.

Арамей — Сурия ёзуви эрамизнинг бошларида араб ёзувининг яратилишига асос бўлган. Сўнгра, араблар истилосидан кейин бу ёзув бошқа мамлакатларга ‘ ҳам тарқалган. Чунинчи, VII—VIII асрларда араблар У рта Осиёни босиб олганларидан кейин, Урта Осиё халқлари ўртасида, шу жумладан, ўзбеклар ва бошқа туркий қа- билалар ўртасида араб ёзуви кенг тарқалган эди.

Арамей ёзуви асосида эрамизнинг биринчи ярмида қадимги уйғурлар ўз ёзувига эга бўлдилар. Бу ёзув — X—XV асрларда турк халқлари орасида анча кенг тарқалган эди. XII—XIII асрларда уйғур ёзуви негизида мўғул ва манжур ёзувлари вужудга келган.

Жанубий Арабистон ёзуви Эфиопия (Ҳабашистон) ёзувиини, ундан кейин Ҳинд ва Тибет ёзувларини яратиш- да асос бўлган.

Юнон—Европа ёзуви эса юнон (грек), лотин, славян ва умуман Европа халқларининг ёзувини яратишга асос бўлган.

Финикияликлар ёзувининг Шарқ ва Ғарбга тарқалиб, тараққий этганини 48-бетда берилган жадвалдан кўриш мумкин.

Ҳозирги вақтда кўп мамлакатлар да фан, техника ва мидаийатнинг

ривожланиши — оддий ва қулай ёзувга боғлиқ. Шу даврда лотин, араб ва рую ёзувлари энг осон ва қулай ёзувлардан бўлгани учун ўз ёзувига эга бўлмаган бир қанча миллат ва элатлар лотин, араб ва рус

\$!!	Н Ъ	а Н5	о й ? *■ ■ 5, П П! Г; < *	5> з »	4 ?»	?	И 3 И?! 5 -5 ЧГ -1 ^ ^	5 6 5§ =4 5 ^ ?: »: л П § ?	М 1 ¹ а	5, ! П
ж	' - > 3	* .	ле ф ет ме л ал ет	льф а ета 1 ! ам ма ель та	пси лон ,М ига мм а	л С П	1*	1	3. ает	

			ин	а				
				1На				
				Фав				
X			»	ёт (юву			аг
	1			и/ч				ро
								с
								по
								4у
								ал
					Б4с			
					<			
3	*>				и»о			
					а			
					туп			
				ет	а			
1	5			од	ота			
					анп			
				аф/	а	х	ф	
				7				
					амб	л	.	
				ам	да			
				ед				
				ем	ю .	-л	л	л\
»								
	l»	,		ум	ю		v	
					с			
		о)		ам	си			
				ен				
l	■			ой				0

						ЎУ			
						*Х			
						0			
						мич			

графикалари асосида ўз тилларининг товушларини тўғри акс эттира оладиган ёзувга ўтдилар.

Шу билан бирга, баъзи бир халқлар қадимдан ўз ёзувларига эга бўлишига қарамай, тоталитар жамиятнинг зулми, сиқуви билан ўзбеклар, тожиклар, озарбайжон, татар ва бошқа халқлар ёзишда ҳам, ўқишда ҳам анча Қулай бўлган араб ёзувидан воз кечиб, руо тили графичаси асосидаги ёзувни қабул қилишга мажбур бўлган эдилар.

Қўп туркий халқлар минг йилдан ортиқ давр ичида

араб ёзувида жуда ириқ маданий бойдақлар яратишган вди. , . .

Ўзбек халқининг машхур адиблари, тарихчилари, олимлари, буюк м у та ф а к к и р лари ана шу араб ёзувида ўз асарларини ёзиб жуда катта маданий меросдар қолдирганлар.

Лекин туркий халқларнинг 20-йиллар охирида лотин графикасига, 40-йиллар бошида рус тили графикаси асосидаги ёзувга мажбуран ўтиши ўзбек, озарбайжон, татар, туркман ҳамда тожик, кавказ халқлари араб ёзувида яратилган маданий мерослардан махрум қилинган эди.

Эндиликда 80-йиллар охирида тоталитаризм, тургунлик даврларига кескин зарба берилди. Собиқ совет иттифоқида қарам жумхуриятлар мустақилликка эришди. Қўп миллатларнинг тили давлат макомили олди. Шу билан бирга бой маданий меросларимиздан баҳраманд бўлишга имкониятлар яратила бошланди. Эски ўзбек ёзувини ўрганиш йўлида катта ишлар қилинмоқда.

Ҳозирги кунда лотин графикаси асосидаги ўзбек ёзувига ўтилиши ҳам ижобий ўзгаришлар сари қўйилгая катта қадамдир. Яна шуни айтиш лозимки, ўзбек хадқи ҳозирги алифболи ёзувдан фойдаланиш билан бирга эски ўзбек ёзувини эгаллашга киришиб, қадимий бой маданий меросни ўрганиш учун катта ишлар қилмоқда.

18- §. ОРФОЭПИЯ ВА ОРФОГРАФИЯ

Маълумки, нутқимиз оғзаки ҳамда ёзув орқали ифодаланади. Нутқ товушлари воситаси билан ифодаданган оғзаки нутқимиз эшитиш орқали ўзлаштирилса, ҳарфлар воситаси билан ифодаданган ёзма нутқ эса кўриш орқали ўзлаштирилади. Оғзаки нутқ ёзма нутқдан анча фарқ қилади, чунки ҳарфлар ёзувда барча нутқ товушларини тўта ифодалаб беролмайди. Шунинг учун ёзув оғзаки нутқни тўлиқ акс эттира олмайди.

Тарихий тараққиёт жараёнида адабий тилда қабул қилинган умумий талаффуз меъёрларини белгилаб берувчи қоидалар тўплами орфоэпия дейилади. Орфоэпия тилшуносликнинг бир бўлими бўлиб, у адабий тилда тўғри талаффуз этиш меъёраларини белгилайди, сўз ва унинг шаклларини меъёр ва қоидага мувофиқ талаффуз қилишни талаб қилади.

Ҳар бир тилда бир қанча шева бўлиши мумкин. Лекин орфоэпия талаффуз меъёрларипи маҳаллий диалектлар (шева) ларга хос бўлган айырмалар асосида эмас, балки ҳар бир тилнинг фонетикаси асосида, яъни фонема лад — тарқиб, уларнинг турли комбинактор ва позициялар ўзгариши Қонуниятлар асосида белгилаб беради. Масалан адабий тилда *олма, нок, пешана, девор, боряпти* тарзида талаффуз этиладиган сўзлар турли шеваларда *алма, нақя пешана, девОл,давол, борвотти, боропти* тарзида турлича талаффуз қилинади. Орфоэпия шеваларидаги худди ана шундай талаффуздаги фарқларни умумлаштириб, адабий тилга хос бўлган ягона талаффуз меъёрларини белгилаб беради.

Умумий адабий тилни шакллантиришда орфоэпиянинг роли жуда катта бўлиб, орфоэпия радио эшитириш, саҳна нутқи, ўқув юртларида таълим бериш ва нутқ маданиятининг бошқа соҳаларда адабий тилнинг умумий талаффуз меъёрларига риоя қилишни талаб қилади.

Маълум бир тилда сўзларни тўғри ёзиш, сўзнинг негизи ва қўшимчаларини бир хилда ёзиш ҳақидаги қоидалар тўплами орфография (имло) дейилади. Орфография оғзаки нутқни ёзув орқали тўғри ифодалаш учун ҳар бир тилнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, ёзув қоидаларининг умумийлигини таъминлайди. Бу эса оғзаки нутқни бир хил имлода ёзишга имконият туғдиради.

Орфография қоидалари ҳар бир тилнинг хусусиятларига қараб, фонетик, морфологик ёки тарихий-анъанавий принципларга асосланиб тузилган.

■ Фонетик принципга асосланган имло қоидаларининг хусусияти шундаки, сўзлар ва аффикслар оғзаки нутқда қандай талаффуз этилса, ёзувда ҳам шундай акс эттирилади. Туркий тиллардан уйғур тилининг ҳозирги имло қоидаси, асосан, фонетик принципга асосланиб тузилган. Масалан, *мактап* «хцПд, *китоб* сўзларига шаҳе

V |» 5

қўшимчалари қўшилганда, аслида *мактапи* «цГ «и *кто пи* деб ёзилиши керак эди. Лекин уйғур ёзувининг имло қоидаси фонетик принципга асослангани учун, бу сўзлар қандай талаффуз этилса, худди шундай ёзилади: *мактеви* «и • Шунингдек, *эпкали* сўзи

икки негиздан — *ол* ^15 ва *кал* негизларидан тузилган бўлиб, оғзаки нутқда *эпкали* тарзида талаффуз этилгани учун худди шундай ёзилади.

Ўзбек тили орфографиясида ҳам фонетик принципдан қисман фойдаланилади. Чунончи, фонетик принципга асосланган қоидалар баъзи бир аффиксларнинг тил орқа ц, г, қ, г товушлари билан тугаган негизга қўшилишида учрайди. Масалан, *ёцмоц* сўзининг негизи — ёқ бўлиб, бу негизга сифатдош суффикси —ган қўшилганда, *ёццан* тарзида талаффуз этилади ва худди шундай *ёзилда* Шунингдек, *тоғ* + *га* — *тоғца*, *теРак* + *гл* — *теРакка* *7ц*, *Нек-т* *иа* — *юракка*, *ўртоц* + *га* — *ўртоца* сўзларида келишик қўшимчаларининг —си, —га, —ка, —қа тарзида ёзилиши ҳам фонетик принципга асослангандир.

]Шнетик принципга асосланган имло қоидалари бошқа тилларда ҳам учрайди. Масалан, рус тилида з товуши билан битган префикслар жарангсиз ундош товушлари билан бошланган сўзларга қўшилиб келганда, талаффузда жарангсиз с товушига айланади ва ёзувда ҳам шу хилда акс аттирилади. Масалан: *без-\-плат но = бес платно* > *без-'г толковый —бестолковый*, *воз-{-принять —воспринять*,

из-\-писать — исписать, Раз + цвести=расцвести (солишти- ринг: *(без-\-вредный—безвредный, раз-\-дать—раздать)*).

{Морфологир; принципга асосланган орфографик қоидаларнинг хусусиятлари шундаки, ёзувда сўзлар, аффикслар, умуман морфемалар жонли сўзлашувдаги талаффузга мувофиқ эмас, балки аслига мувофиқ ёзилади. Ўзбек_ тилининг орфографик (имло) қоидалари асосан, морфологик принципга асосланган Д Масалан, ўтган замон феълларининг учинчи шахе бирлик қўшимчаси талаффузда жарангсиз товушлардан кейин прогрессив ассимиляция қонунига мувофиқ жарангсиз ҳолда талаффуз этилади, аммо ёзувда ҳар доим бир хил қўшимча (-ди) ёзилади:

^ Оғзаки нутқда:	Ёзувда:
<i>кетти</i>	<i>кетди</i>
<i>ўтти .</i>	<i>_ ўтди</i>
<i>олипти</i>	<i>олибди</i>
<i>ёзипти</i>	<i>ёзибди ^</i>

Шунингдек, -да, -да» каби келишик қўшимчаларп ҳам морфологи к принципга мувофиқ ёзил ади:

Оғзаки нутқда:	Ёзувда:
<i>оттан</i>	<i>отдан</i>
<i>боштан</i>	
<i>ишта</i>	
<i>кўкта</i>	
<i>бошдан</i>	
<i>ишда</i>	
<i>кўкда</i>	

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, фонетик принципга асосланган имло қоидаларининг ичида морфологи к принципга асосланган имло қоидалари, морфологик принципга асосланган имло қоидалари ичида фонетик принципга асосланган қоидалар ҳам бўлиши мумкин. Ўзбек тилида жўналиш келишиги, талаффузидан қатъи назар, доимо -га шаклида ёзилади: *отга, тош,га, йўлга, уйга, китобга*; лекин жўналиш келишиги қўшимчаси **К**, к, г, г товушла- ри билан тутаган отларга қўшилганда **-га** қўшимчаси -ка ва -ка тарзида айтилади ва шундай ёзилади: *ўртОқ-Х-га— ўртоқца, тоғ+га=тоШца, юрак-\-га — юракка, барг + га — баркка*.

Уйгур тилининг орфографик қоидалари, асосан, фонетик принципга асосланган бўлса-да, айрим ҳолларда морфологгии принципга ҳам риюя қилади. Масалан, оғзаки нутқда *туцумчулик* деб талаффуз этилади ва *тўцимачилик* тарзида ёзилади.

Рус тилининг орфографик қоидаларида морфологгии принцип етакчи

роль ўйнайди. Масалан, жонли сўзлашув[^] тилида *чъсавбй, гарада, патпйска* тарзида талаффуз этил- ган сўзлар ёзувда *часовой* (час сўзидан), *города* (город сўзидан), *подписка* (под префикси билан п^еать сўзидан) тарзида ёзилади.

/Тарихий-анъанавий принципга асосланган орфографик қоидалар морфологик принципни ҳам, фонетик принцип- ни ҳам эътиборга олмайди. Бу принципга кўра сўзлар бундан бир неча юз йил бурун бир тилнинг тарихий тараққиёти жараёнида қабул қилинган орфографик қоидалар асосида қандай ёзилган бўлса, гарчи бу қоидалар ҳозирги замонда шу тилнинг қоидаконунларига, талаф- фузига-1ўгри қўлмаса ҳам, шундайлигича сақланиб ёзи- (дашу Бундай тилларда ёзув орфографик қоидалар жонли сўзлашув тилидан жуда узоқлашиб кетган бўлади. Ҳозирги замон инглиз ва француз тилларининг ёзуви, имло қоидалари асосан тарихий принципга асосланган бўлиб, бу принцип мазкур тилларда етакчи роль ўйнади. Масалан, инглиз тилида шЪЫ (тун) ёзилса ҳам пай (найт)- деб ўкилади, кпИе (пичок) ёзилса ҳам пай (найф) деб ўкилади; француз тилида ЁеЪаЪеаи (доска) ёзшгаа ҳам 1аЪ1а (табла) деб ўкилади. 1гауЩ1е1 (ишла-

моқ) ёзилса ҳам, 1гауагес (траваией) деб ўкилади. Эски араб графикасига асосланган ўзбек ёзуви ҳам. ана ш-у тарихий приципга асосланган эди:

(хукнд) шак

лида ёзилса ҳам *Хўцанд деб*, [^], (Смрквр) шак- лида ёзилса ҳам, *Самарцанд* деб, (йктк)шаклида

ёзилса ҳам, *яктак* деб ўкилардп.

м кам қоидаланилади.

Ўзбек адабий тилининг
р, услубга ёки бошқа т:

Тарихий-анъанавий принцип тилнинг ҳозирги замон орфоэпия ва орфография қоидаларига тўғри келмайди, бу орфографияда консерватив принципдир, албатта. Тарихий-анъанавий принцип орфографияда етакчи принцип бўлиши мумкин эмас, чунки шу принцип адабий тилни жонли сўзлашув тилидан узоқлаштиради ва уни тушу- нишда катта қийинчиликлар туғдиради. Шунинг учун ҳам рус ва ўзбек адабий тилларининг, шунингдек, итти- фоқимйздаги бошқа миллий-маданий тилларнинг орфо- графияларида тарихий-анъанавий принципдан жуда ҳа

орфографиясида айрим сўз'

ла алабларга кўра, баъзан эски

шаклларида мувофиқ ёзилади: *эрди* (эди), *борур* (борар), *цолур* (қолар). каби. Бундай сўзларни эски услубда ёзил- ган ва тарихий асарларда учратиш **мумкин. 2**

Рус тилида тарихий-анъанавий Я[^]Шцип асосида ёзилган сўзларга оғзаки нутвда *карова, сабака* тарзида талаффуз этилиб, *корова, собака* тарзида ётладиган, шунингдек, бирлик сон, родительный надежда келган мужской ёки средний роддаги сифатларнинг ёзилишини (сўзлашув тилида *большое о, красиво здания'* дейилса ҳам, *большого, красивого здания* шаклида ёзилади) мисол қилиб кўрсатиш мумкинГ ”

Демак, орфография билан орфоэпия адабий тилни та-

комиллаштиришда, уни мунтазам бир шаклга солишда муҳим роль ўйнайди. Орфоэпия ва орфография оғзаки ҳамда ёзма нутқни бир-бирига яқинлаштиришда, миллий- адабий тилнинг бирлигини яратишда муҳим аҳамиятга эгадир.

/

Илмий мақсадларни назарда тутиб, нинг барча талаффуз хусусиятларини билан мумкин на дар аннқ ва тўлароқ учун транскрипция 'да н фойдаланилади.

маълум бир тил- шартли белгилар ифодалаб бериш

Маълумки, ҳар бир тилнинг алифбосидаги ҳарфлар шу тилнинг асосий нутқ товушларини (фонемаларини) ифодалайди. Аммо нутқда фонемаларнинг турли ўзгариш- ларини (комбинатор вариантларини) ҳарфлар тўла акс эттиролмайди. Шундай ҳолатларда махсус белгилар, яъни транскрипция белгилари қўлланилади. Транскрипция белгилари ёзув тарихининг тараққиёти натижасида бир тилда қабул қидинган ва қўлланиб келаётган орфографик қоидаларидан катта фарқ қилади. Транскрипция ёзувнинг энг сунъий тури бўлиб, у ўзига хос махсус мақсадлар учун ишлатилади. Чунончи, транскрипция оғзаки нутқ талаффузининг ёзувда акс эттирилмаган товуш хусусиятлари ва ёзув матнларда тўғри ва жуда аниқ ифодалаш учун қўлланилади. . *

Цвдймги ёзувларни тўғри ўқиш, ўрганиш, ўқилиш қийинва мураккаб бўлган иероглифик ва бўғинли ёзувларни ўрганиш, шу билан бирга, орфография қоидалари- да тарихийганъа'авий принцип оқланган тилларни ўр- ? гақиш ишларини осонлаштиришда, яъни улардаги сўзларнинг ва кўшимчаларнинг талаффузини тўғри ифода- ^ лаб беришда транскрипциянинг роли жуда каттадир. Умуман, транскрипция белгилари билан бир тилдаги асосий товушларнинг (фонемаларнинг) турли вариантларини ёзувда деярли тўлиқ акс эттириш имкониятини беради. Шунинг учун ҳам бир тилнинг (диалект) шева ларини жуда аниқ ёзиб, олишда транскрипция муҳим аҳамиятга эгадир. '

Транскрипция белгилари, .о дат да, жуда кўп тарқалган латин. алифбоси ёки бир гуруҳ тиллар оиласида энг кўп тарқалган алифбе асосида тузилади. Жаҳон миқёсида, асосан, латин алифбоси асосида тузилган транскрипция белгилари қўлланилади. Транскрипция белгиларининг сони алифбодаги ҳарфлар сонидан ортиқ бўлади, чунки оғзаки нутқни ёки эски ёзув матнларини аниқ акс эттириш учун бир қанча кўшимча белгилардан фойдаланиш зарур бўлади. Масалан, рус тилида унли товушларнинг

(фонемаларнинг) вариантларини акс эттириш учун кўшимча **ъ, Ъ, А, ь** белгилари қабул қилинган. Ургу туш- мага н ўнлилар сон ва сифат жиҳатдан анча ўзгаради, сусланади.^ Бу ҳолатни транскрипция орқали ёзувда тўғри акс эттириш мумкин, Масалан, *говорить, говорят* сўзлари жорди тилда (нутқда) бирмунча ўзгарган ҳолда талаффуз этилади. Транскрипция ана шу талаффузн аниқ акс эттиради: *говорить*—гъв Д рит; *говорят* — гъпАрат. Рус тилида ундошларнинг ҳаммаси транскрипцияда қўяланилади. Шунинг ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, деярли ҳамма ундош ҳарфлар икки фонемани,

яъни қаттиқ ҳамда юмшоқ фонемаларни ифодалайди. Ёзувда қаттиқ ундош фонемалардан кейин **а, о, у, ы, э** унлилар ишлатилса, юмшоқ ундош фонемалардан кейин **и, ё, е, ю, я** ҳарфлари ишлатилади. Транскрипцияда **юмшоқ ундош-** алоҳида белги (') қўйиш билан кўрсатшгади, шу белги- дан кейин **а, о, у, э** ишлатилади: *быть — быт'*; *б"ть—бът-* Масло — *масль, мясо — мась, любовь — л'убоф* каби.

Узбек тилида ҳам унли фонемаларнинг вариантлари бор:.. "

а) —э —а унлисининг жуда тор **ва қисқа варианта:** *ана — энэ, апа — экэ, талаба — тэлэоэ;*

б) 0 — у унлисининг урғу тушмаган варианты: *ўтин— ўтин — Отин, кўзлар—кОзлар, бўлди— бдлдъ;*

в) — о — о унлисининг урғу тушмаган варианты: *бола— бола, томдан, — тпэмдан, отам — ртам;*

г) — 1 — и унлисининг тор ва тез талаффуз этиладиган варианты: *бШим — бШм, тилимиз— тШмиз, зилзила—з 1з1ла;* ■

д) — ь — и унлисининг ноаниқ талаффуз этиладиган варианты:- *олди— элдъ, имтишон, цўлий—цўль;*

е) — **ы** — и унлисининг ц, г ундошларидан олдин ёки кейин талаффуз этиладиган варианты: *цилиц—цылык, цил,—Цыл, тўлиц—тўльц* каби.

Ундошлар эса талаффузда қандай бўлса, шундай қўп- , ланаэради: *ўртоқларимиздан — ортоқларъм1здан.*

Лексикология²⁴ тилшуносликнинг бир қисми бўлиб,! тилнинг луғат таркибини ўрганади. Сўз луғат таркиби-1 нинг энг аниқ ва энг муҳим қисмидир. Товушлар, ҳар,| бир тилнинг хусусиятига кўра муайян тарзда бирикиб, | сўз ҳосил қилади. Маълум бир тилда сўзловчи жамият| аъзолари шу тилнинг сўз бойлиги ва грамматик қоида- | ларидан фойдаланиб, ўзаро алоқа қиладилар. Лексико-1 логия тилнинг энг аниқ бирлиги бўлган сўзни ўрганиш билан бирга, биргина маънони англатадиган, яъни маъно жиҳатидан битта сўзга тўғри келадиган сўз бирикмаларп- ни, фразеологии бирликларни, цдиомалярни ҳам ўрганади. Тилда мавжуд бўлган сўзларнинг ҳаммаси луғат таркиби ёки лексика деб юритилади.

Луғат таркиби ҳар бир тилнинг бойлиги акс этти- ради. Тил сўзга қанчалик бой бўлса, фикр ва мақсадни; шунчалик яхши ва тўлиқ баён этиш, энг нозик ҳис-туй- ғуларни ифодалаш мумкин.

Тил кишиларнинг турли фаолияти билан бевосита боғланганлиги учун ҳам тилнинг луғат таркиби узлуксиз ўзгариб туради. /Камиятнинг тараққий қилиши, саноат, , қишлоқ хўжалиги, савдо-сотик, фан ва техниканинг ривожланиши билан тилнинг луғат таркиби ҳам янги сўзлар билан бойиб боради. Чунки кишиларнинг муҳим -алоқа воситаси бўлган тил янги сўзлар билан бойиб турмаса, жамият тараққиётидаги ўзгаришларни, янги

²⁴ Л е к с и к о л о г и я — юнонча lexказ —сўв, 10^0з — таълимот сўзидан ташкил топиб, сўз %ақидаги. таълимот деган маънони билдиради.

ходисаларни акс эттириш вазифасини бажара олмай қолади. /Камиятнинг тарихий тараққиёти билан чамбарчас боғдиқ бўлган тил ижтимоий тузумнинг ўзгаришини, ишлаб чиқаришнинг тараққий -топишини, фан, техника ва маданиятнинг ривожланишини ўзида акс эттиради, бунинг натижасида кўплаб янги сўзлар пайдо бўлади. Шу билан бирга, баъзи эскириб қолган сўзлар истеъмолдан чиқиб кетади. Бу ҳодисани ҳозирги замон ўзбек тили тараққиётида ҳам кўриш мумкин. Ўзбек тили кейинги 40—45 йил давомида фан, техника ва маданият соҳаларига боғлиқ бўлган сўзлар билан жуда бойиб кетди. Масалан: *ракета, атом, ядро, физика, космос, трактор; культиватор, стратегия, структура, футбол, ректор, ста'нок, метеорология, меридиан* каби жуда кўп сўзлар ўзбек

тили луғат таркибидан мустаҳкам ўрин олди. Шу билан

бирга *мингбоши, амин, юзбоши* каби сўзлар истеъмолдан чиқиб кетди.

Ҳар бир тилнинг луғат таркиби ҳар доим узлуксиз ўзгариб туради. Луғат таркиби, асосан, тилдаги сўз яшаш имкониятларидан фойдаланиб, янги сўзлар яратиш йўли билан, бошқа тиллардан, шу тилнинг шеваларидан янги сўзлар қабул қилиш ва сўзларни кўчма маънода қўллаш орқали бойиб боради.

Луғат таркибини бойитишда ҳар бир тилнинг ўз имкониятларидан тўла фойдаланиб, янги сўзлар яшашнинг аҳамияти ниҳоятда катта. Чунончи, ҳар бир тилдаги сўз негизи ва турли сўз ясовчи қўшимчалар ёрдамида янги-янги маъноларни ифодаловчи сўзлар яшаш тилнинг луғат таркибини бойитишда алоҳида ўринни эгаллайди. Масалан, ўзбек тилида қадимдан бор бўлган -чи суффикси (темир-чи, тақа-чи, олув-чи) ёрдамида ҳозир ҳам *ўқувчи, учувчи, ёзувчи, тракторчи, ташвШотчи* каби кўплаб сўзлар ясалмоқда. Шунингдек, -дош қўшимчаси ёрдамида *маслакдош, су%батдош, сафдош, синфдош, фикрдош, мусобақаддош, ёндош, издош, замондошмактаб-дош* каби сўзлар ҳосил бўлди.

Эскириб қолган сўзларни янги маънода қўллаш йўли билан ҳам тилнинг луғат таркиби бойиб туради. Масалан, *домла сўз* (зеки шакли *домулла*) эски мактаб ва Мадраса ўқитувчилари ҳамда дин аҳллариغا нисбатан қўлланиларди. Ҳозир эса ўқитувчиларга, айниқса, олий ўқув юр்தларининг ўқитувчиларига ҳурмат билан мурожаат қилганда ишлатилади, *Раис сўз* й бурун диний маросим ва урф-одатларга риоя қилишни назорат қилувчи амалдор маъносини ифодалаган бўлса, ҳозир (мансаб) хўжалик ташкилотларининг раҳбари маъносини билдиради. Хулди шундай *д'ешон, маориф, фармон, цурултой* сингар сўзлар ҳам мазмунан янги маънони ифодалайдигая бўлди.

Рус тилида *майор, полковник, генерал, офицер* каби сўзлар олдин цодшо, помещик ва капиталистлар тузумини ҳимоя қилувчи ҳарбий кишиларнинг уивоини билдирар эди. Ватан уруши даврида бу сўзларнинг маъноси янгича туге олиб*-мехнаткаш халқнинг тинч мбҳнатини ҳимоя қилган ва қилаётган ҳарбий кишиларнинг унвони ҳам билдирадиган бўлди.

Луғат таркибини бойитишда бошқа тиллардан сўз қабул қилиш ҳам муҳим роль ўйнайди. Шунини алоҳида

таъкиллаб ўттиш керакки, бошқа тиллардан бирорта хйм сўз кирмаган

соф тил дунёда йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас. Чунки жамият тараққиётида турли тилларда сўз- лашувчилар ўзаро муносабатда бўлганлар.' Оавдо-сотик, фан-техника, маданият ва бошқа соҳаларда бўладиган алоқалар бошқа-бошқа тилда сўзловчи халқлар бчр-бирй- нинг тилига озми-кўпми таъсир қйлади. Шунинг учун ҳар қандай тилнинг луғат таркибйда маълум даражада четдан кирган сўзлар бўлади. Масалан, ўзбек тйлийдаги *мактаб, оила, китоб, %ол, саноат, санъат, шарц, назар, назария, баён, таржима, газета, журнал, биология, физика, математика, радио, телефонкаби* сўзлар рус тили орқали бошқа тиллардан кириб, ўзлашиб кетган сўзлардир.

Четдан кирган сўзлар маълум даражада шу тилнинг талаффуз меъёрларига, грамматик қоидаларига бўйсунди, секин-аста шу тилда сўзловчи халқнинг ўз сўзларй бўлиб қолади. Ўзбек тилининг луғат таркибида бошқа тиллардан'кирган сўзлар анчагина бўлиб, улар ўзбек тилининг сўз бойлиги ҳисобланади. Четдан кирган, лекйн маълум бир тилга сингйб, ўзлашиб қолган сўзларни бошқа халқнинг сўзларй деб ажратиш, уни тилдан чиқарйб ташлашга уриниш хато ҳисобланади.

Ленин тйлунослик қонун-қоидаларига эътибор бер- маслик ёки бу қонунларни тушунмаслик натижасида тилда ўзлашиб, халқнинг қон-қонига сингйб Қолган сўз- ларни. ўринсиз равишда бошқа чет .сўзлар билан алмаштириш тилни бойитмайди, аксинча чалкашликларга олиб келади. Четдан кириб, халқнинг сўз мулки бўлиб. Қолган сўзларни бирмунча тор маънони ифодаловчи чет тиллари сўзларй билан алмаштириш ҳодисас.и 90-йилларда ўзбек тилида,. рўй берди, чунончи, *газета—рўзнома, журнал—ойнома, маж.аллиқ институт—алий илмго%фа; кулътет—куллийет, район—но^ия* ва ҳоказо. *Газета* "сўзи италянча бўлиб, рус тили орқали бундан 120 йил бурун кириб келган. Ўша даврда ўзбеклар ҳаётида' бундай воқелик бўлмаган, шу сабаблн газета ўлкамизда пайдо бўлиши билан шу воқелиқни ифодаловчи «газе; та», сўзи қабул қилинган. *Рўзнома* сўзи у даврда бўлмаган. *Г,азета* сўзи шу қадар ўзлашйб кетганкй, ундан янги сўзлар, сўз бирикмалари ҳам пайдо бўлган: *газетачи, газетхон, газетхонлик, газета цдгрзи, газета мацоласи, газета ходими* каби. *Рўзнома* аслнда *кУⁿ тар- тиби (новестка дня)* маъносида ишлатилган. *Рўзнома* сўзидан янги сўзлар ясаш сунъий бўлиб, ўзлгашйш қийин

(*рўзномачи, рўзномахон, рўзно'махонлик, рўзнома цогояи* каби) .'Шу хилдаги *институт* сўзи ҳам лотинча бўлиб, *кенг—олий б^лим юрти* маъносйдан танцарй *ижтимоий муассаса, ицтисодий муносабат* тушунчаларини ифода- лайдйг *ижтимоий институт* (социал институт), *халцаро муносабатлар институты,, илмий текши,риш институты, малака ошириш институти* каби. Баъзан тожикча дўшма сўзларнинг иккинчи дисми бўлиб вадт ёкⁿ ўрин маъно- ларини билдиради: *ШабонгОу—оцшом, олийго%* (юдорл мартабали жой), *хобго%* (ётодхона), *дарго%, дастгоу, олийгоу, чоргоц* (ашула номи) ва бошдалар. Умуман, четдан кирган сўзлар дулай, ҳар бир тилга, шу жумла- дан, ўзбек тилига мослашган, ихчам бўлиши шарт, чунончи, *институт, газета,* каби. - •

Юдорида кўрсатиб ўтганимиздек, эскириб, ксракеиз бўлиб долган сўзлар

аста-оекин луғат таркибидан чидиб кетади. Ленин бундай сўзлар бутунлай йўдолиб кетмай- дй. Жамият тарихининг маълум бир даврида фаол бўлган баъзи сўзлар камрод истеъмол этила бошлангандая кейин нофаол сўзлар даторига киради. Даврлар ўтиши билан, бу сўзларга зарурият долмаганлиги туфайли улар луғат таркибидан бутунлай чидиб кетиши мумкин. Бирод бундай сўзлар ҳар бир тилнинг луғат фондида садлана- ди. Шу билан бирга, баъзи эскириб долган, истеъмолдан чида бошлаган сўзлар давр талаби билан яна истеъмолга киритилиб, фаол сўзлар даторига ўтиши мумкин. Масалан, *фармон, вазирлик, ЦУрултой, полковник, генерал, офицер, Майор, погон, домла, тиббиёт, муаллим* каби сўзлар ана шундай сўзлардир.

21- |. **ФАОЛ ВА НОФАОЛ ЛЕКСИКА** ¹

Ҳар бир тилнинг луғат таркибида фаол ва нофаол сўзлар учрайди. Фаол сўзларга кундалик эҳтиёж натижасида халд ҳар доим ишлатадиган энг зарур сўзлар киради. Нофаол сўзлар даторига эса нам истеъмол дилинадигап сўзлар киради. Шу билан бирга, сўзларнинг фаол ва , нофаоллиги жамиятдаги турли гуруҳларга, турли касб ва турли соҳа эгаларига боғлид бў.нади. Масалан,. тиббиёт ходимларининг кундал^к иш фаолиятида *дори, термометр, операция, даволащац, касал, укол, рецепт, поликлиника* каби тиббиёт соҳасига дойр сўзлар жуда кўн учрайди. Шу сабабдан бу сўзлар, терминлар тиббиёт ходимлари учун фаол еўзлардир. Худди шунинг синга- ри — муаллимлар, олимлар, ишчилар, дехқонлар, ар- тистлар, рассомлар ва хунармандларнинг ҳам кундалик ишида ҳар доим ишлатиладиган, тез-тез учраб турадиган фаол сўзлари бўлади. Бундан ташқари, турли соҳада ишловчиларнинг кундалик иш фаолиятида ҳар доим ишлатиладиган умумхалқ фаол сўзлари ҳам бўлади. Масалан: *емоц, ичмоц, ион, чой, ош, ишламоЦ, дам олмоц, су в, юрмоц, турмоц, гўшт, ёг, гуруч, китоб, бермоц, ол' моц* каби сўзлар шу тилда сўзловчи жамият аъзолари- нинг барчаси ишлатадиган фаол еўзлардир.

Нофаол сўзларнинг сони фаол сўзлар сонидан кўп бўлса ҳам, кишиларнинг бир-бирлари билан бўладиган кундалик ўзаро муносабатларида бундай сўзлар жуда кам -ишлатилади. Нофаол сўзлар бошқа соҳа кишилари билан уларнинг ўша соҳадаги фаолияти ҳақида сўзлаш- ганда ёки бирор илмий-адабий асарни ўқиганда учрайди;. Нофаол сўзларнинг ҳаммасини эсда тутиш қийин, баъзи нофаол сўзлар маъносини бутунлай унутиб юбориш мумкин. Ҳатто, баъзи бир фаол сўзларнинг маъноси тезда ёдингизга тушмайди. Шў сабабли ҳар бир тилнинг изоҳли луғати тузил ади. Бундай лугатлар тилдаги ҳар бир сўзнинг қандай маънолари бор, қайси сўзлар билан бирикиб сўз бйрикмаларини ясац. мумкин, умуман, сўз ҳақида керакли тушунчаларни беради. Айрим ҳоляарда еўзлартшнг маъноси жумла таркйбида, контекстда ту- шунарли бўлади. Шунини ҳам айтиб ўтиш керакки, бир соҳа кишилари, масалан, физикларнинг фаол сўзлари маълум бир соҳа кишилари учун, масалан, тил ва ада- биётшунослар учун нофаол сўз бўлади. Бундай хо'лларда баъзи бир нофаол сўзларни умуман тушунмаслиги мумкин. Айрим соҳа терминларини изоҳлаб берувчи терминологии луғатлар ҳам бор.

Тилнинг луғат таркибини фаол ва нофаол сўзларга ажратиш

мактабларда, олий ўқув юртларида тил ўқитиш, ўргатиш, айниқса чет тылини ўрганиш ишларида катта ёрдам беради.

22- §. СЕМАСИОЛОГИЯ

Семасиология²⁵ тилшуносликнинг асосий қисмларидан бири бўлиб, сўз ва ибораларнинг маъволарини ҳамда маънодаги ўзгаришларни ўрганади.

Тил тарихи, тил далилари шуни кўрсатадики, сўз маънолари муайян, аниқ маънодан умумлашган, мавҳум- лашган маънога қараб ўзгаради. Чунончи, дастлаб *тўғри* еўзининг асл маъноси муайяп бир тушунчани ифодалаб, бирор предметга, масалан, ёғочнинг эгри-бугри бўлмаган, қайрилмаган, тик ва текис эканлигини билдирган- Кейинчалик *тўғри* сўзи мавҳумлашиб, *%ақций, чин, рост* каби маъноларни ҳам ифодалайдиган бўлади.

Хитой тилида (Шоу цзой) сўзикадимда

цўл ва *оёц* деган тушунчани билдирган, эндиликда эса бу сўзнинг маъноси кенгайиб, *дўстлик, биродарлик, цар~ дошлик* маъноларни билдирадиган бўлган.

Рус тилида *узы* сўзи дастлаб *занжир, ришта* деган маъноларни билдирган, ҳозир эса бу сўз умумийлашиб, *бирлашиш, муносабат, алоқа* каби маъноларни ифодалайди. Масалан: *узы дружбы и взаимопомощи — дўстлик, уамкорлик алоқаси, семейные узы — оила муноса- бати.*

Сўзларнинг аниқ маънодан мавҳум, умумий маънога утиши, умуман, сўз маъноларишиш таракқий этиш, ўзгариш жараёни хилма-хил ва мураккабдир. Сўз маъ- ноларининг кенгайиш, торайиш жараёни узок даврнинг маҳсулидир. Баъзи сўзларнинг мавҳум, умумий маъноси аниқ маъносидан жуда ҳам узоклашиб кетиши, анча кенгайиши мумкин. Масалан, дастлаб *йўл* сўзи одам ва ҳайвонлар қатнаш жойини, йўлини билдирган бўлса, ҳозир унинг маъноси кенгайиб, *демократии йўл, дипло- матик йўл, халқ хўжалигини ривожлантириш йўли, %аво йўли, ватан йўлида ўзини фидо қилмоқ* каби тур- ли маъноларда қўлланадиган бўлади. Шунингдек, *бош* сўзи одам ва ҳайвонларнинг муҳим бир тана аъзо- Сини билдирган бўлса, ҳозир асосий маъносидан узокла- шиб, *сув боши* (сув бошланадиан жой), *иш боши* (иш бошида, тепасида турувчи), *бош мацола* (асосий маио- ла). *бош йўл* (асосий йўл), *бош вазифа* (энг муҳим ва- зифа), *бош бола* (биринчи бола) каби боишча маъноларни ифодалайди. *ОчЩ* сўзи илгари эшик, дераза ва шунга ўхшаш нарсаларнинг очилганлигини билдирган

бўлса, ҳозир бу сўзнинг ҳам гяъёси кенгайиб, *хабо очиц, очиц масала, очиц даре, очиц суд, очиц юз, очиц йигит, очиц имзо* каби бир қанча маъноларда қўланади. Аксинча, тарихий таракқий жараёнида баъзи сўзлар- нинг маъноси борган сари торайиб, аниқ бир маънони, тушунчани билдирадиган сўз ҳолига келиб қолиши ҳам мумкин. Масалан, рус тилида *пиво* сўзи аслида *п^ть* (ичмоқ) сўзидан ясалган бўлиб, илгари умуман ичим- ликни билдирган. Ҳозир эса бу сўз ичимликнинг маълум турини билдиради; *порох* сўзи ҳам илгари ҳар қандай сочиладиган кукунии билдирган бўлса,

²⁵ Семасиолог и я — юнонча зетазю белги, маъно, 1o8oz — тушунча, таълимот сўзларидан таркиб топиб, маъно ҳақидаги тушунчаи билдиради.

ҳозир фақат нортловчи моддани, яъни ўқ дорисини билдиради. Узбек туюшдагя *цамамоц* феъли илгари умуман *ёмоц*, *бекиг-моц* маъноларида қўлланилган бўлса, энди маъноси торайиб, жиноятчиларни *т'урмага солиши*, *%ибс цилис* маъносида қўлланилади. Баъзан ҳозир ҳам *цамамоц* сўзи *бекитмоц*, *ёнмоц* маъносида ишлатилади (*дчкиларни молхонага цамаб цўй*).

Айрим сўзларнинг маъноси баъзан бошланғич маъ- носидан анча узоқлашиб кетади. Масалан, *цишлоц* сўзи *циш* сўзидан ясалган бўлиб, олдин киш келгач истиқомат қиладиган, қишлайдиган жойни билдирган бўлса, энди- ликда эса бу сўз деҳқончилик билан шуғулланадиган кишиларнинг ҳам қишда, ҳам ёзда турадиган, истиқомат қиладиган жойини билдиради. Шунингдек, *цара^ндаш* сўзи аслида *цора тош* (туркча қора дои/) сўзидан ҳос^нл бўлган. Қадимда ёзув қуроли сифатида қора тошга ўхша- ган моддадан фойдаланилган. Эндидикда эса рус тилидан қабул қилинган бу икки сўз ўртасига н товуши орттири- либ умуман ёзув қурулини, фақат қора рангдаги ёзув қурулини эмас, балки *кўк*, *цизил*, *сарич* каби ҳар хил рангли каламларни ҳам билдиради.

Хуллас, тил ижтимоий ҳодиса бўлиб, у жамият тари- хи билан ва шу тилни яратувчи халқ тарйхи билан мус- таҳкам боғлангандир. Шунинг учун ҳам тарихий ўзга- (ришлар, аввало, сўз маъноларига, сўз маъноларининг ўзгаришига таъсир қилади. Семасиология эса лексикология билан яқин муносабатда бўлиб, сўз ва ибораларнинг маъноларини аниқлаш, сўз маъноларининг тарихий тараққиёт жараёнида ўзгаришици, кенгайишини, бир маънодан иккинчи маънога кўчишини ўрганеди.

Сўз семантик жиҳатдан предмет, ҳодиса, ҳаракат,

иш, белги ва шу кабиларнинг номини билдирадиган,

грамматик жиҳатдан шаклланган, бир тилда сўзловчи кишилар жамоаси учун бир хилда тушуниладиган нутқ бгарлигидир. Сўзнинг семантикаси, нарсалар, ҳодисалар, ҳаракатлар билан бевосита бозғланмай, балки меҳнат жараёнида, ҳаётий тажрибалар натижасида бордикнинг киши онгида акс этиши орқали вужудга келади. Киши борликни билиши, уни ўз онгида акс эттириши натижасида предметлар, ҳодисалар, ҳаракатлар ҳақида маълум тушунчага эга бўлади, Шу билан бирга, бу тушунчалар ҳар бир тилда нутқ товушларининг муайян бирикмалари орқали. реаллашади, предмет, ҳодиса, ҳаракат кабиларнинг номини билдирувчи товуш ва товушлар бирикмаси сўз ҳолига келади, Сўз предмет, ҳодиса, ҳаракат кабилар билан ўзаро табиий ҳолда боғланган эмас. Агар шундай боғланшп содир бўлганда эди, унда бир предметнинг турли тиллардаги номлари бир хил бўлар эди. Ваҳоланки, амал- да- бир предмет ёки ҳодисанинг но.ми турли тилларда турли тошуш бирикмаларидан ясалган сўзлар билан ифодаланади. Масалан, бир қушнинг номи ўзбек тилида *чу мчу ц*, хинд-

чада *шп* (гаурайа), хитойчада

(мяцяо), рўсча *воробей*, французча *шопеап* (муано), инглизча *зрагго\у* (спарроу), немисча *зраг* (шпац) деб аталади.

Маълум бир тушунча номини билдирувчи белгини шу тушунчага асоссиз берилган деб қараш ҳам хатодир. XIX асрда яшаган немис материалист файл-асуфи Л. Фей-ербах: «Ном нимадир? Фарқ қилиш учун аломат, кўзга ташланадиган бир белгидирки, мен предметни бутун ҳолда эсда қолдириш учун унинг характерлайдиган бел-гисини вакил **қилиб** оламан» ■— деб ёзган.

Шундай қилиб, предмет ёки ходисанинг кўзга ташланадиган муҳим хусусияти, белгиси шу предмет ёки ҳодиса тўғрисида киши онгида маълум тасаввур ва тушунча қолдирадигани, улар тил орқали ифодаланиб, товуш бирикмалари воситасида сўз шаклини олади.

Бирор сўзга асос бўлган белги. ёки хусусият вақт ўтishi билан тарихий тараққиёт жараёнида унутилади

ётейти мумкин. Шу билан бирга, номнинг предмет хос бирор белгиси билан бўлган муносабати ҳам унути-лиши мумкин. Масалан, рус тилидаги *подснежник* (бой-чечак) сўзининг ҳосил бўлишида шу номни билдирадиган предметнинг муҳим бир белгиси, яъни баҳор келиб, қор л ар эрий бошлаши билан бу ўсимликнинг қор остидан чиқиб қуллаши назарга олинган. Шунинг учун ҳам унга шу ном берилган. Бу гулнинг номи ўзбекчага сўзма-сўз таржима қилинганда, «қор остидан ўсиб чиқ-қан гул» дейиш мумкин. Ўзбеклар эса бу гулнинг баҳор фасли келганлигидан, деҳқончилик ишларини бошлаб юбориш кераклигидан дарак берадиган белгисини назарда тутиб, уни *бойчечак* деб атаганлар. Бу гул қанча эрта очилса, деҳқончилик ишлари шунча эрта бошланади. Маълумки, деҳқончилик ишлари қанча эрта бошланса, шунчалик кўп мўл ҳосил олинади. Уйгурлар эса бу гулнинг оппоқ бўлиб очилишини назарда тутиб, уни *оқчечак* деб аташади.

Кишилар ўз атрофидаги табиат-ҳодиса воқеаларини сезиш, тушуниш орқали билиб оладилар. Фикр қилиш натижасида ҳосил бўлган ҳиссиётлар тасаввур ёки тушунча шаклида умумлаштирилади. Тасаввур ёки тушунча ўзида акс эттирилган белгиларнинг энг муҳимларини ўз ичига олади. Кишилар предмет ёки ҳодисаларни ҳар доим бевосита сезмасдан, ҳис қилмасдан, ушлаб кўрмасдан, балки умуман кўз олдида келтириш, тасаввур қилиш орқали билишлари мумкин. Масалан, *тоғ, денгиз, ўрмон* деган нбмларни айтганимизда ҳар доим ҳам денгиз, тоғ, ўрмонни кўришимиз, сезишимиз шарт эмас-уларни ҳар доим сезиб, кўриб туриш мумкин ҳам эмас. Агар биз бир нарсани кўрган, сезган, тушунган, билган бўлсак, у қаерда бўлмасин, уни тафаккуримиз орқали кўз олдимизга келтиришимиз, тасаввур этишимиз, тушунишимиз мумкин. Агар предмет ҳақида ҳеч қандай тушунча бўлмаса, яъни киши шу предметнинг белгиларини, хусусиятларини кўрмаган, билмаган бўлса, бу нарса ҳақида ҳеч қандай тушунча ҳосил қилолмаолиги, билмаслиги мумкин ёки сохта тушунча ҳосил қилиш мумкин. Мамлакатимизнинг ҳукумат раҳбарлари 1955 йилда Ҳиндистоннинг Бомбей шаҳрида бўлган чоғида шу шаҳарларнинг мактаб ўқувчиларидан бири улардан қор бериб юборишларини илтимос қилган. Бомбей иссиқ, тропик минтақада бўлганлиги учун у ерда киши бўлмайди, шунинг учун бу ерда яшовчи ўқувчи қорни кўрмаган, унинг хусусиятларини билмаган.

Натижада табиатдаги қоршшг гўзаллигини, табиий ҳолатини шимолий ўлкалардан Бомбейга олиб келиш мумкин эмаслигини тушун- маган²⁶-

Сўзнинг ўмумлаштирувчи роли унинг моҳиятини билишда катта аҳамиятга эга. Ҳар дан дай маъно сўз, тушунчани умумлашгаради, реалликни кўрсатади.

Аниқ бир белгини назарда тутиб, бир предмет ёки ҳодисага берилган ном орқали шу акс эттирилган предмет ёки ҳодиса тўғрисидаги тушунчамиз кенгаяди. Бош- қа биргина предмет ёки ҳодисани билдирган ном шу хилдаги ҳамма предмет ёки ҳодисаларнинг умумлашган номини ифодалайди. Масалан, *олма* сўзининг маъносини тушуниш учун, аввало, шу сўз орқали билдирилган предмет ниш ўзини билишимиз, уни қўлга олиб кўришимиз, ҳатто уни еб, мазасини ҳам тотиб кўришимиз керак. Шундан кейингина бизнинг *олма* тўғрисидаги тушунчамиз кенгайиб, ўз кўзимиз билан кўрган, еган биргина олма ҳақида эмас, балки турли шаклдаги, рангдаги ва мазаси ўхшаш хилма-хил *олмалар* тўғрисида умумий тушунча ҳосил қиламиз.

Предметнинг номини билдирувчи товуш бирикмаси билан тушунча ўртасида ўзаро муносабат бўлиши керак. Агар бундай муносабат бўлмаса, кишилар бир-бирларини тушуна олмас эдилар. Бу фикрни шундай мисол орқали янада равшанроқ англаш мумкин: агар биз сув сўрасак, аадмо бизга сув ўрнига тош беришса, бу товуш бирикмаси билан тушунча ўртасида ўзаро муносабатнинг йўқ- лигини, тингловчи сўзловчининг фикрига тушунмагани- ни кўрсатади.

Товуш бирикмаси билан тушунча ўртасида ўзаро муносабат борлиги туфайли гговуш бирикмаси орқали бир тушунчани билдирган сўзни сўзловчи билан тингловчи- нинг бир хилда тушуниши сўзнинг лексик маъноси бўлади.

фқорида кўрсатвб ўтганимиздек, кўпинча номлар предметнинг белгиларига қараб берилади. Лекин бир предметга ном беришга асос бўлган белги иккинчи бир предметда ҳам бўлиши мумкин. Масалан, ўсимликлар- нинг ер тагидаги қисми томир, илдиз дейилади. Томир ўсимликларнинг муҳим қисми бўлиб, уларнинг ҳаётида жуда катта роль ўйнайди. Усимлик томирининг ҳар тарафга тарқалишини назарда тутиб, одамнинг танаси- даги қон йўллари ҳам томир деб аталади. Шунингдек, одамнинг энг муҳим аъзоларидан оёқ, «ўз, огиз, қулоқ ва бурун кабиларга шаклан бирмунча ўхшаган предмет- лар ҳам худди шундай ном дар билан аталади. Масалан, *тахтанинг кўзи, стулнинг оети, чойнакнинг қулоғи, ши- шанинг отзи* кабилар. Бунинг натижасида тилда шакли бир хил, маъноси ҳар хил сўзлар ҳам пайдо бўлади. *Кўк* (ранг), *кўк* (ўт — ўсимлик), *кўк* (осмон), *кўк* (мотам кийими) каби.

Сўз маъноларининг ривожланиш қопундарини текши- риш, сўзларнинг омонимлик, синонимлик, паронимлик, антонимлик ва кўп маънолилиқ хусусиятларини ўрганиш тилнинг луғат бойлигини аншлашга, турли

²⁶ Ҳозирги даврда фан ва техниканинг ниҳоятда тараққий этганлиги натижасида қоряи эритмасдан истаган ерга олиб бориш НМКОНЪЯТИ бор. Аммо бу билан табиий ҳолдаги қор ҳақида таас- сурот ҳосил бўлмайди, чунки қорнинг ўзига ҳослиги, гўзаллиги, унинг ҳамма жойни оппоқ қилиб қоплаб олиши ва бошқа хусусиятларини бшшб бўлмайди.

¹ Полисемантизм — юнонча роН — *қўп*, зепйа — *белж. маъно сўзларидан тузилган.*

[^] Моносемантизм — юнонча топаз *бир*, зегша — *белги^ маъно сўзларидан тузилган,*

луғатлар тузиш ишларига катта ёрдам беради.

Ҳар қандай сўзнинг лексик маъноси гап таркибидан, контекстан ташқарида яққа ўзи олинса, аниқ англашилади. Лекин ҳар бир сўз гап таркибида асосий лексик маъноидан ташқари, яна бошқа маъноларпи ҳам билдирishi мумкин. Масалан, *кун* сўзи сутканинг тонг ёриш- гандан қоронги тушгунча бўлган муайян бир қисмини (вақтини) билдиради: *Кун ўтди-ю, иш битди*. Лекин бу сўз гап ичида ўзининг асосий лексик маъноидан ташқари бошқа маъноларда ҳам ишлатилади: 1. *Угши ото... етимга кун бермади (Ойбек)*. Бу гапта *кун* сўзи яшаш, тинч ҳаёт кечириш маъносида ишлатилган. 2. *Эртага кун очиқ бўлиши мумкин*. Бу ерда *кун* сўзи ҳаво (ҳаво очик) маъносида келган. 3. *Кун ёняпти* — жуда ҳам иссиқ маъносида.

Шундай қилиб, тарихпй тараққиёт жараёнида тилдаги анчагина сўзлар, ўзининг асосий лексик маъноидан ташқари кўчма маъноларга ҳам эга бўлади. Сўзларнинг кўп маънолилиги полисемантизм¹, биргина маънони англатиши моносемантизм² деб юритилади.

Ҳар бир хилда сўзлар асосий маъносидан ташқари, кўчма маъноларда ҳам қўлланилади. Сўзнинг кўчма маънолари унинг асосий маъносидан келиб чиқади.

Предмет белгиларининг, хусусиятларининг ўхшашлиги бир-бирига тўғри келиши, бир предмет номининг иккинчи предмет ёки ҳодисага кўчирилиши натижасида сўзнинг кўчма маънолари ҳосил бўлади. Шунингдек, предмет белгилари ва хусусиятларининг қисман ўхшашлиги натижасида ҳам сўзлар кўчма маънода ишлатилади.

Предмет ва ҳодисалар ёки уларнинг белгилари ва хусусиятлари ўртасидаги қисман ўхшашлик асосида бир предмет ёки ҳодисанинг номини ифодалаб келган сўзнинг иккинчи бир предмет ёки ҳодисани ифодалаш учун қўлланиши метафора²⁷ деб аталади.

Предмет, ҳодиса ва ҳаракат номининг иккинчи предмет ёки ҳодисага кўчиши шу нарсаларнинг ташки ўхшашлиги, яъни ранги, шакли, муҳим белгилари асосида юз беради. Масалан, *отз* сўзи одам аъзо-сининг муҳим бир қисмини ифодалайди. Лекин бу сўз ифодалаган предметнинг тапши ўхшашлигига на- зарда тутиб, бошқа предметларнинг номларини ҳам ифодалайдиган бўлган: *ўранинг оғзи, тандирнинг оғзи, торнинг оғзи, шешанинг оғзи, цопнинг оғзи* каби. Шунингдек, *ўткир* сўзи бирор предметнинг тез кесадиған, ўткирлик хусусиятини, белгисини билдиради. *ўткир пичоқ, ўткир болта, ўткир арра* каби. Бу сўз ифодалаган ана шу белги асосида *ақли ўткир, кўзи ўткир, сўзи ўткир* каби турли кўчма маънолар ҳосил бўлган. Бу сўз биринчи бирикмада «ҳар нарсани тез фаҳмлайдиган», иккинчисида «кўзи яхши кўрадиган», учинчисида «сўзи таъсирчан» маъноларини ифодалайди.

Шунга ўхтиш *қора калам, қора юрак, қора ният, қора кўнгил, қора куч, қора, иш, қора кун* бирикмаларида ҳам *қора* сўзи фақат биринчи

²⁷ Метафора — шеларбога юнонча *кўчириш* маъносида билдиради. '«

бирикмадагина ўзининг тўғри маъносида, қолган бирикмаларда эса кўчма маънода қўлланилади,

Сўзларнинг қайси маънода қўлланилгани фақат кон- / текстда²⁸ аниқланади. Сўзлар алоҳида, якка ҳолда олин-

²⁸ К о н т е к с т — латинча complexus сўзидан олинган бўлиб, қаттиқ боғлиқ бирикма, маъно жиҳатидан оғзаки ёки ёзма вутқ-нинг тугал парчаси, бўлаги.

ганда, унинг асошй, тўғри маъносипйгина англаш мумкин. Чунончи, *очилди* сўзи якка ҳолда, эшик ва тунга ўхшаган нарсаларнинг очклайшини билдиради. Лекин гапда бу сўзнинг қандай кўчма маъноларда қўлланишини контенстдан билиб олиш мумкин. Масалан: *сир очилди* (сир фош бўлди), *%аво очилди* (булутлар тарқалди), *кўрғазма очилди* (кўрғазмани ҳамма кишиларнинг кўри- шига рухсат берилди), *кўзи очилди* (кўрадиган ёкитушу- надиган бўлди), *гул очилди* (гуллади) кабилар.

Шуни ҳам айтиш керакки, кўп маъноли сўзларда уларнинг кўчма маънолари бир-бирлари билан умумий бир белгй туфайли боғланган бўлади. Масалан, *оёц* сўзининг умумий белгиси бирор предметнинг охирги, пастки қисмини билдиришдан иборатдир. Бу белги орқали *оёц* сўзининг кўчма маънолари ўзаро боғлангандир: *Ишингиз бошдан-оёц яхши* (ишингиз бошдан- охиригача яхши) *Ҳовлининг оёғида тўрт туп олма бор* (ховлининг охи- рида, пастида). *Бригада сувга оёц ерда жойлашган* (сув- нинг кетида, охирида).

Кўп маъноли сўзларни гапда тўғри ва ўринли ишла- та билиш нутқимизни мазмунли, таъсирли қилишга жуда катта ёрдам беради. Масалан: *Сиддицэ/сон—царол бола, бу—ўзига тўц бир одамнинг цизи, икки ораны аж/цгиб гурган шундай зўр тоғни бир зумда талцон цилиб таи~ лайдиган «алланима бало» бир куч бор экаишни ким би- либди!* (А. Цацор). Бу мисолда *тўц* сўзи — бой маъно- сида, *тот* сўзи тўсиқ маъносида, *талцон* сўзи майда-майда маъносида ишлатилган. Ёки хурсанд бўлганлик кайфияти: *Дўстимнинг менга цилган ёрдамларидан бошим осмонга етди*, деб ифодаланса, айтмоқчи бўлган фикримиз анча таъсирли чиқади.

Бир предметнинг номи бажарадиган вазифасига кўра яигидан пайдо бўлган предметга кўчиши мумкин. Масалан: *ўц* сўзи дастлаб камон (ёй) билан отиладиган учи ўткир предмет номини билдирган. Кейинчалик жа- миятнинг тараққиёт жараёнида милтиқ, замбарак, тўп, мина каби қурол тур лари пайдо бўлгандан кейин, ўқ номи бажарадиган вазифасига кўра ана шу қуроллар- дан — отиладиган предметларга ўтади. Лекин камон ўқи билан ҳозирги замон ҳарбий қуролларидан отиладиган ўқларнинг бажарадиган вазифасидан бошқа ҳеч қандай ўхшашлиги йўқлигини яққол кўрамыз.

Сўз маъноларининг бу хилда бажарадиган вазифасига кўра кўчиши, худди метафора сингари ўхшашликка

асосланадиган ҳодисадир. Бироқ метафора предметнинг ташки кўринишини, чунончи, ранги, шакли ва бошқа белгисини назарда туттади. Сўз маъносининг бажарадиган вазифасига қараб кўчитгшда эса, предметнинг бирор вазифасини бажариб келиши кўзда тутилади.

Сўз маънолари кўчишининг яна бир кўриниши мето- нимиядир²⁹. Бирор предмет, тушунча ёки ҳодиса номи- нинг бошқа ном билан алмаштирилиши метонимия деб аталади. Метонимия йўли биллап ном алмаштиришда предмет ёки ҳодисанинг ичкхт ва ташки белгилари орасидаги ўхшашлик эмас, балки икки тушунчанинг ўзаро боғла- ниши, бир-бирига яқинлиги асос бўлади. Масалан: *цогоз* сўзининг асл маъноси ёзиш учун фойдал- аниладиган ма-

²⁹ Метонимия — юпонча те{олуш а сўзидан олинган бўлиб, *цайтадап ном бериши демакдир*.

териалдир. Дна шу материалга мақсадга мувофиқ керакли талаблар, истаклар, буйруқлар ёзилиши назарда тутилиб, *котоз сўзи хужжат, ёрлиц маъноларда ҳам ишлатилади: Қозонингизни кўрсатинг* (хужжатингизни курса-тият маъносида), *иштов котози* («мақтов ёрлиги» маънода). Шунингдек, *стол сўзи* овқатлаиш ва ёзиш учун «юй-далаттнладдан уй жиҳозларн турининг помпдир. Лекин етолнинг идора ишларидаги асосий хизмати кўзда тутилиб, баъзи бир маъмурий подоралар шу ном билан аталади: *паспорт столи, маълумот столн, буюртма стали* кабилар. Шунингдек, *учокдан бошим чиқмайди*. (уп-рўз-гор ишларидан, овқат пиширишдан, идши-товок ювишдан бўшамаиман маъносида). *Яккатутдан меумон келди* (Яккатут қишлоғидан...). *Муқимийдан парчалар ўқиди* (Муқимий асарларидан парчалар ўқиди). *Ўн йилликни битирдим* (ўн йиллик мактабни битирдим) кабилар ҳам предмет ёки ходисаларнинг ўзаро боғланиш туфайли икки предмет орасида реал алоқа борлигидан, бирининг номини айтганда иккинчисини назарда тутиш, англ ага, тасаввур қилиш имконияти бўлади. Бу ҳодиса кўпинча сўз бирикмалари билан ифодаланган предмет ва ходисаларнинг номларида учрайди. Бундай предмет номларни ифодаловчи бирикмалардан айрим сўзлар туширилиб қолдирилса ҳам, бу бирикмадаги сўзлар ўзаро боғланганлиги туфайли, тушириб қолдирилган сўзларни англ а б олига, тасаввур қилиш қийин эмас. Масала: *Иван Петрович ... «Кўшчинор»га шу шфта ичида боришини билдирди* (А. Қашқор) гапида «К,ўшчинор»га сўзи «Кўшчинор» жамоа хўжалигига деган тушунчани англатади.

Демак, бу бирикмада *о/самоа хўжалиги* сўзи тушибқоля гая бўлса ҳам, уни англаб олиш қийин эмас.

Синекдоха³⁰ ҳам метонимиянинг бир тури (бўлиб, бу йўл билан сўз маъносининг кўчишида предметнинг айрим к^{исми} номини айтиш билан, бутун бир предмет назарда тутилади ва, аксинча, бутун бир предметнинг номини айтиш билан унинг қисми кўзда тутилади. Масалан, *мол сўзининг ўрнига унинг қисми туёқ дейиш билан молнинг ўзи тушунилади беради: Николай замонида остана туёқ кўрмаган* (Ойбек). Шу хилда *мўйлов, бурун, калла* каби киши тана аъзоларининг номлари билан маълум бир одамни кўзда тутиш мумкин:

Мўйлови

чақириб юбор. Бурун қаерда кетди? Ҳой калла, менга кара!

Сўз маъноларининг кенгайиши ёки торайиши ҳам синекдохага киради. Масалан: *ош сўзи* кенг маънода умуман иссиқ овқатни билдиради, шу билан бирга, бу сўз *тор* маънода ишлатилганда иссиқ овқатнинг биргина турини — *паловни* англатади. Ёки *мол сўзи* тор маънода уй ҳайвонларини билдирса, кенг маънода мулкни анг. латади.

Маънонинг торайиши ёки кенгайиши четдан кирган сўзларда ҳам яққол кўринади. Масалан: *шофер сўзи* (француз тилида сЪоиНеиг) дастлаб *ўт ёувчи* (кочегар) маъносида ишлатилган. Бу сўз рус тилига, рус тилидан эса ўзбек тилига ўтиб, тор маънода автомашина ҳайдовчи шахсни

³⁰ Синекдоха — юннча зупексЪзбе сўздан олинган бўлиб *бирга* маъносини билдиради.

билдирадиган бўлган. *Паспорт* сўзи аслида италян тилидаги Раззароб сўзидан олинган бўлиб, «портга кириш учун ёзма рухсат» деган тушунчани бил- дирган. Эндиликда бу сўзнинг маъноои кенгайиб, умуман кггашларнинг расмий ҳужжати ёки бирор машина, асбоб-ускуна ва шунга ўхшаш нарсаларнинг ҳужжатини билдиради.

25-

§. ОМОНИМЛАР

Тилда товуш таркиби бир хилда бўлган, аммо маъно жиҳатидан бир- бирига яқин бўлмаган, бонща-бонща маъноларни ифодалайдиган сўзлар ҳам учрайди. Масалан: *ўт* сўзи — 1) ер да ўсадиган гиёҳни; 2) оловни;

3) феълнинг бирлик сондаги II шахе буйрук шаклини;

4) одам ва х/айвон танасининг бир аъзосини билди- ради. Талаффузи ва ёзилиши бир хил бўлган, лекин бошда-бошда маънони билдирган сўзлар омоним³¹ сўзлар деб аталади.

Бир сўзнинг товушлар таркиби ва тартиби бутунлай бошда бир маънодаги сўзнинг товуш таркиби ва тартиби- га ўхшаши, яъни уларнинг айтилиш ва ёзилиш жиҳати-

дан бир хил бўлиши тасодифий бир ҳодисадир. Масалан, От: 1) хайвоннинг бир тури; 2) ном, исм; 3) феълнинг / буйрук шакли. Қўй: 1) уй хайвони; 2) феълнинг буй-

' руд шакли. Чанг: 1) тўфон; 2) музика асбобининг бир ггури кабилар.

Шунингдек, рус тилида мир: 1) дунё; 2) тинчлик. Коса: 1) чалғи—ўрод; 2) соч ўрими каби.

Бундай сўзларда товуш таркиби ва тартиби ўхшашлиги- дан б опт да ҳеч кандай ўзаро муносабат йўд.

Омоним сўзлар ҳар бир тилда учрайди. Омоним сўзларнинг тилда кўп бўлиши алода дилиш учун, одатда дийинчилик туғдирмайди. Фадат контекстда омоним сўзларнинг маъноси яддол ажралиб туради. Масалан, «Курлтиб дўйилган ўтга ўт кетмасин» деганимизда ҳар иккала «ўт» нинг маъносини ажратиб олиш дийин эмас.

Баъзи тилларда талаффузи бир хил омонимларнинг маъноси шу сўзларнинг ёзилишига дараб ҳамма контекстда фардланади. Масалан, рус тилидаги *пруд* (ҳовуз, сунъий кўлча), *прут* (чивид, хивчин, новда), *плод* (ме- ва), *плот* (*сол*) каби. Бу сўзларнинг талаффузи бир хил бўлса ҳам, ёзилишида фард бор.

Шу билан бирга, ёзилиши бир хил бўлиб, талаффу- зида фард диладиган омоним сўзлар ҳам бор. Масалан, рус тилида *мука* сўзи урғунинг ўрнига кўра бошда-бош- да маънони билдиради. Урғу биринчи бўғинда бўлса, (мука) — *азоб*, урғу охирги бўғинга тушса, (мука) *ун*; шунингдек, *замок* сўзида урғу биринчи бўғинда бўлса, (замок) — *цўргои*, *цаср*, *цалъа*, урғу охирги бўғинда бўлса, (замок) — *цулф* маъносини билдиради.

Ёзилиши ёки грамматик шакллари жиҳатидан ўхшаш бўлган омонимлар уч турга бўлинади:

1. Омофонлар. Бундай омонимларнинг талаффуз эти- лиши бир хил

³¹ О м о н и м — юнонча *Бопоз* — бир хил, *опута* — ном сўз- ларидан таркиб топган бўлиб, *бир хил номли сўзлар* маъно- «ида ишлатишади.

бўлса ҳам, товуш таркибидаги баъзи бир фонемалар билан бир-б придан фард дшгади. Масалан: *етти* (сон), *етди* — 1(феъл); *ёт* (*сифат*), *ёт* (феъл).

2. Омоформалар. Бундай омошгмлар турли сўз тур- кумларининг айрим грамматик шаклларида рўй беради. *Кир* (от), *кар* (сифат); *Щр* (феъл), *цир*

(феъл-); *ёр* (от), *ёр* (феъл); *олма* (от), *олма* (феъл) каби омоформалар бошқа грамматик шаклларда ўзаро фарқ қилиб, омонимлик хусусиятини йўқотади:

Қирга

чириб, душманни цирдик. Ёрим душман сафини ёриб ўтди. Ерга тушган олмаларни териб олмадипгизми. Бу мисоллардаги *цирга—цирдик, ёрим—ёриб, олмаларни— олмадипгизми* сўзларй грамматик шакллари жиҳатидан ўзаро фарқ қилиб, омонимлик хусусиятини йўқотгав.

3. Омографлар. Бундай омонимлар шилшни бир хил бўлиб, айтилиши бироз фарқланувчи сўзлардир. Масалан, *ўт* (гиёҳ), *ўт* (олов); *уч* (сон), *уч* (ниш); *той* (ик- ки ёшли от), *той* (тўп, бир той пахта); *ток* (узум), *ток* (электр қуввати) каби.

26-

§. СИНОНИМЛАР

Шаклан ҳар хил бўлиб, бир хил тушунчани ифодалаб келадиган сўзлар синоним³² сўзлар дейилади. Масалан: *одам, киши, инсон, башар* сўзларй си н оним л а п дир. Бу сўзлар умуман яқин маънони англатиб келса ҳам. маъно нозиклиги жиҳатидан бироз фарқ қилади. Масалан: *киши* аниқ шахсни, *одам*—анча мавҳум маънони

англатади, *инсон, башар* сўзларида китобийлик маъносй бор. Синоним сўзлар маъно нозиклиги жиҳатидан бир- биридан фарқ қилганлиги туфайли, *хотин киши, эркак киши* дейиш мумкин, лекин *аёл инсон, эркак инсон* дейиш тўгри эмас. Шу хилда *кишлоқ одами* дейиш мумкин, лекин *қишлоқ инсони* дейиш тўгри келмайди. Ёхуд «*отанг боласи бўлма, одам боласи бўл!*» мақолини сал ўзгартириб: «*Отанг боласи бўлма, киши боласи бўл*» дейилса, мақолнинг маъносига путур етади. Синонимдар- бошқа сўзлар билан бирикиб келиши жиҳатидан ҳам фарқ қилади. Масалан: *очиқ юз, о чип чехра* дейиш мум" кин, лекин *очиқ бет, очиқ башара* деб аптиш тўгри бўл- майди.

Тилда синонимларнинг кўп учраши сўз бойлигони кўрсатадиган муҳим далилдир. Синоним сўзлардан тўгри фойдаланиш адабий асарларнинг мазмунли, таъсирли ва бадиийлигида катта роль ўйнайди, Шуни ҳам айтиб" ўтиш керакки, тилда бир-бирига тамомила ўхшаш, ҳеч фарқ қилмайдиган сўзларнинг ёнма-ён ишлатилиши тилни бойитмайди. Масалан, ўзбек тилидаги *тракторчи— тракторист, борлиц — мавжудот*, рус тилидаги *самолёт— аэроплан, - языкознание — языковедение* каби.

Шунинг учун ҳам бундай сўзлар кам учрайди. Тил бундай сўзларнинг биридан тўлиқ фойдаланиб, иккинчи- сини эса истемолдан ч^нқариб ташлашга интилади. Масалан, *самолёт* билан *аэроплан* тамоман бир маънодаги сўзлар бўлгани учун, ҳозирги вақтда рус тилида ҳам, ўзбек, тилида ҳам улардан бири (самолёт) қўлланюшб, иккин- чиси (аэроплан)

³² Синоним — грекча Зупопутоз сўзидан олинган бўлиб, *бир номдаги, маънодаги* маъноларини билдиради.

истеъмолдан чнқиб боряити.

Ҳар бир тилнинг синонимлари боитқа тиллардан қарган сўзлар, шунингдек, шу тилнинг ўз имкониятларидан фойдаланиб ясалган сўзлар ҳисобига бойиб боради. Масалан, *тажриба* — арабча, *сипов* — ўзбекча; — *мухаб-бат*, *шиш* — арабча, *севги* — ўзбекча, *чаима* — тожикча, *булоқ* — ўзбекча ва ҳоказолар.

Синонимлар нутқда ишлатилиши доирасига кура синонимия қаторини ҳосил қилади. Масалан, а) *юз*, *бет*, *башара*, *афт*, *чехра*, *сиймо*; б) *юрак*, *дил*, *қалб*, *кўнгил* кабилар.

Синонимия қаторини тузишда ҳар қандай услубда қўлланилиши мумкин бўлган «бетараф» («нейтрал») сўз асос қилиб олинади. Синонимия қаторндаги қолган сўзларнинг маънодошлиги ана шу «бетараф» сўзга солиштириб аниқланади. Масалан, *юз*, *бет*, *башара*, *афт*, *чехра*, *сиймо* каби синонимия қаторида *юз* бетараф сўз бўлиб, унинг истеъмол доираси кенгдир, ҳар қандай услубда қўлланаверади: *юзи таниши*, ■ *юзингни юв*, *юзи*

ёкимли, *юзинг цурсин*. Лекин шу қатордаги *бет*, *башара*? *афт*, *чехра*, *сиймо* сўзларининг истеъмол доираси нисбатан тор бўлиб, улар турли услубий бўёқлари ифодалаб келади. Бундай сўзлар билан предметга бўлган ижобий ёки салбий муносабатни яққол ифодалаш мумкин. Чунончи, *чехраси иссиқ*, *чехраси ёқимли*, *чехраси очиқ* дейиш мумкин, лекин *чехраси таниши*, *чехраси цурсин* деб айтиш мумкин эмас.

Шундай қилиб, ёзилиши ҳам, талаффузи ҳам бошқа-бошқа бўлиб, умумлашган, бир тушунчани ифодалайдиган, лекин маъно нозикликлари жиҳатидан бир-биридан бирмунча фарқ қиладиган сўзлар *синонимлар* деб аталади.

Бир-бирига қарама-қарши маъноли сўзлар антонимлар³³ дейилади.

Антоним сўзларнинг хусусияти шундаки, уларнинг бири иккинчисига қарама-қарши қўйилиб, бирининг мазмуни иккинчисини инкор қилади, биринчисининг маъноси иккинчисига қарши қўйилади. Шунинг учун бу сўзларнинг бирини айтиш биланок унга қарама-қарши тушунча эса туширилади. Масалан, — *оқ-қора*, *иссиқ-соғуқ*, *кириш-чиқиш*, *ориқ-семиз*, *паст-баланд*, *очиқ-ёпиқ* кабилар.

Ҳар бир сўзнинг днтоними бўлавермайди. Масалан, *магазин*, *китоб*, *институт*, *тут*, *даре*, *тот* каби сўзларга қарама-қарши тушунчани англатувчи сўзлар йўқ. Антонимлар предмет белгисини билдирувчи сўзларда кўп учрайди. Масалан, *яхши-ёмон*, *чиройли-хунук*, *узун-қисқа*, *катта-кичик* кабилар.

Бир сўзнинг бўлишли ёки бўлишсиз шакллари ўзаро бир-бирига қарама-қарши қўйилса ҳам, антонимлар қаторига кирмайди; *ўциган-ўцимаган*, *келган-келмаган*, *борган-бормаган*, *%ақ-но%ақ*, *қора-қора* эмас кабилар.

Тилда бир сўзга қарама-қарши маъноли бир неча сўз бўлиши ҳам мумкин (булар ўз навбатида синоним бўлади). Масалан, *осон* сўзининг антонимлари *қийин*, *оғир*, *машиқатли*, *мушкул* каби сўзлардир.

³³ Антонимлар — юнча *ани* — *қарши*, *апота* — *ном* «сўзларидан таркиб топиб. *қарама-қарши ном* маъносини билдиради.

Баъзи бир сўз бирикмаларида, хусусан, таркнбли термин бўлиб қолган сўз бирикмаларида антонимлик хусусиятини йўқотиб, умуман предмет номини билдириши мумкин. Масалан, *оц-цора* антоним, лекин *оц гул* деган имизда *кора гулки* эсимизга келтирмаймиз; умуман, амалиётда *цора гул* деган сўз бирикмаси учрамайди. (Солиштиринг: *оц кўнгил* деганимизда *цора кўнгил* эсимизга келиши мумкин.) Шунингдек, *цора металлургия*, *цора куч* бирикмалари таркиб³⁴да ҳам *цора* сўзининг антонимлик хусусияти йўқолиб, бу бирикмалар маълум соҳага дойр терминга айланган.

Антоним сўзлар нутқда предмет, ҳодиеа ва уларнинг белгиларини солиштириб кўришда, бир-бирига қарама- қарши қилиб кўрсатишда ва фикримизни, ҳис-туйғула- римизни таъсирли, ашқ-равшан ифодалашга жуда катта ёрдам беради.

Янги сўзларнинг пайдо бўлиши да, эскириб қолган сўзлар маъносининг ўзгаришида ибтидоий даврдаги халқлар тилида табу³⁴ муҳим роль ўйнайди. Кишилиқ жамия' ти тараққиётининг турли боеқичларида, айниқса, кишилиқ жамиятининг ибтидоий боеқичларида баъзи бир нар- салар, ҳаракаилар ман этилган. Ана **тун** дай ман **қилиш** .ҳодисаси табу деб айтилади. Бу ҳодиса тилда ҳам уч- /райди. Жамият тараққиётининг дастлабки боеқичларида бўлган қолоқ кишилар ўрТасида жин, арвоҳ ва шунга ўхшаган илоҳий нарсаларга итпониш Ж1уда кучли бўлган. Бундай халқлар жин ва арвоҳларга яқин бўлган шахе ёки предметнинг номи 'тилга олинмаса, улардаи сақла- ниш м3'мпин деб ўйлашган. Цаднмги халқларда, шунингдек, ҳозир ҳам қабила (бўлиб яшаётган халқларда қабила ботилиқлари ўлгаидан кейини уларнинг нарсаларига тегинр унинг номини тилга олиш **ман** этилган. Агар уларнинг нарсаларига тегилса ёки бу нарсаларнинг номи тилга олинса, арвоҳлар, жинлар уриб кетади, бирор зарар ет- казади, деб тасаввур қилганлар. Худди шунингдек, айрим йиртқич, захарли ҳайвоиларнинг номларини айтиш ҳам ман этилган: гўё бундай ҳайвонларштинг номи тилга олинса, улар зарар етказиши мумкин эмити.

Табу қолдиқларини ҳозир ҳам учратиш мумкин. Масалан, мусулмон хотинлар орасида эрларини ўз исми билан чақиршн ман этилган: эрини ўз исми билан ча-

қирса, эрга нисбатан хурматсюзликни билдиради.

Оқибат натижада табуни, яъни май этилган сўзлар ўрнига шу тушунчани ифодаловчи бошқа сўзларни иш- латиш зарурияти туғилади. Ана шундай ман этилган сўзлар ўрнига бошқа сўзларни ишлатиш эвфемизм³⁵ деб аталади. Масалан, *қизамиц* сўзи ўрнига *гул* сўзи, *чаён* сўзи ўрнига *эшак*, *оти йуп* еўзларининг ишлатилиши эвфемизм ҳодисаларидандир.

Жамият тараққиётининг кейинги даврларида дағал, кўпол, ноқулай сўзлар ўрнига ёқимлироқ, силлиқроқ сўзларни ишлатиш ҳодисаси ҳам эвфемизм кўринишла- ридандир. Масалан, *ўлди* сўзи ўрнига *вафот эт,ди*, *цазо килди*, *дунёдан ўтди*, *дунёдан кетди*, *жошини эгасига*

³⁴ Табу — полинезча {аЪи — сўздан олинган бўлиб, *ман қилиш*, *чеклаш* маъноларини билдиради.

³⁵ Э в ф е м и з м —юннча *ей* — *яхши*, рбегш — *гапирман* сўзларидан ясалиб, *епрбегш* — *яхши сўзлайман* демақдир.

топишди, кўзи юмилди каби, бўғоз хотин ўрнига икки кат, оғир оёқ, оёти оғир, юкли, бўйида бор, %омиладор каби сўз ёки сўз бирикмалари ишлатилади.

Эвфемизм адабиётда стилистик восита сифатида кат- та роль ўйнайди.

Жамиятнинг баъзи бир ижтимоий гуруҳлари, меҳнат қилмай текинхўрлик билан ҳаёт кечирувчилар, чунончи, ўғри, безори ва қиморбозлар ўзлариинг ёмон ниятла- рии, ёвуз мақсадларини бошқалардан яшириш учун сўзларга ўзларича ҳар хил маъно бериб қўллайдилар. Бундай сўзларга арго³⁶ дейилади. Масалан, *пул сўзи ўр- нига лой, ўтирламоқ сўзи ўрнига овцатланмоқ, ўлдирмоқ. сўзи ўрнига салласити олиб келмоқ, сўзлармяи шилата- дилар.*

29- §. ТЕРМИН ВА ТЕРМИНОЛОГИЯ

Маълумки, ҳар бир тилдаги сўзлар бир неча маънога зга бўлади. Кўп маъполи сўзларнинг аниқ маъноси кон-, текстда, гап таркибида аниқланади. Бундай сўзлар нутқ- нинг таъсирли, жонли, ихчам ва бадий бўлшпида ниҳоятда катта роль ўйнайди.

Шу билан бирга, ҳар бир тилда ўзининг инглатилиши доирасига кўра чекланган, асосан, биргина маънога эга бўлган, биргина тушунчани ифодалайдиган сўзлар ҳам бўлади. Бундай сўзлар, хусусаи, фан-техника, санъат, сиёсат, тил ва адабиёт, ҳунармандчилик каби турли со- ҳаларда учрайди. Бу соҳаларда ҳамма диққат борликии фақат мантиқ жиҳатдан били ш га қаратилган. Шунинг учун фан-техника, сиёсат соҳаларида сўзларнинг ниҳоят- да аниқ бўлиши талаб килинади.

Фикрни, мақсадни яққол, аттик қилиб беришда маъноси аниқлашган, ишлатилиш. доираси ниҳоятда чекланган, муайян бир тушунчанигина ифодалаб келган сўзлар термин³⁷ деб аталади. Масалан, *атом, ядро, биология, тўлдирувчи, аниқланмиш, физика, учбурчйк, мах раж, фонетика, лексика, морфология, аффикс, эга, кесим, феъл равиш* кабилар.

Терминларнинг муҳим хусусияти шундаки, улар кўп маъноли бўлмайди, кўчма маъноларда ишлатилиши ниҳоятда кам учрайди.

Лекин амалиётда баъзи бир термин, масалан, ҳозирги замон рус ва ўзбек тилларида *операция* сўзи термин сифатида: 1) медицина соҳасида ёриш,

кесиш, кесиб олиб ташлаш, янгисини солиш ва шу йўл- лар билан касалликни тузатиш, даволаш маъносида; 2) ҳарбий соҳада бирор вазифа ва мақсадни амалга оши- рнишга қаратилган уруш ҳаракатлари маъносида; 3) давлат идораларида расмий муомала (масалан, банк опера- цияси, почта операцияси каби) маъноларида қўллани- лади.

Ҳар бир тилда, жумладан, ўзбек тилида терминлар қуйидаги йўллар билан ҳосил бўлади:

1. Ҳар бир халқнинг ўз тил бойлигидан, ундаги турли имкониятлардан фойдаланиш асосида: *учбурчак, ургу*

³⁶ А р г о — французча аго{ сўзидан олинган бўлиб, *маълуж ижтимоий гурууларнинг сўзи, нутци* демақдир:

³⁷ Т е р м и н л а тинчча лептиз сўзидан олинган бўлиб, *че- гара белгиси, чек* маъносини англатади:

цўлѐзма, эга, кесим, аницловчи цўшимча, сўзлашгич кабилар.

2. Чет тиллардан, айниқса, рус тилидан ва рус пили орқали бошқа тиллардан тай ер терминларни қабул қи- лиш билан: *плюс, минус, фонема, биология, атлас, атом, грамм, лексика, магнит, кредит, артикуляция*, каби.

Терминология кенг маънода лексиканинг бир қатла- ми бўлиб, ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида, чунон- чи, фан, техника, {санъат ва адабиёт каби соҳаларда қўл- ланиладиган терминларнинг мажмуидир. Терминология тор маънода фан ёки техника, адабиёт, санъат ёки ишлаб чиқаришнинг маълум бир соҳасига оид терминлар тизи- мининг йиғиндисини ташкил этади.

Фан, техника, адабиёт, санъат ва ишлаб чиқаришнинг тараққий этиб бориши билан терминология ҳам ривожланиб боради, янги терминлар пайдо бўлади, баъзи бир эскириб, кераксиз бўлиб қолган терминлар эса истеъмолдан чиқиб кетади.

<

30- §. СЎЗЛАРНИНГ АНИҚ ВА МАВҲУМ МАЪНОЛАРИ

Жамиятнинг бошлангич даврларида кишилар турли предметларни бевосита кўриш, сезиш, ўз онларида акс эттириш орқали уларга ном берганлар. Шунинг учун ҳам у вақтда ҳар бир сўз талаффуз этилар экан, аниқ бир предмет тасаввур қилинган. Ҳозир ҳам ибтидоий жамоа шароитида яшовчи халқлар ўртасида бу ҳодиса учрайди. Масалан, Финляндия, Норвегия ва Швециянинг ШИМОЛҲИЙ тумаиларида яшовчи саамилар музнинг турли шакллари 20 хил ном билан, совуқнинг турли дара- жаларини 11 хил ном билан, қорнинг турларини 41 сўз ном билан атайдилар. Чунончи, улар қорнинг парча-парча бўлиб ёғишига, ёмғир аралаш ёғишига, жуда майда қор ва ҳоказо хилларининг ҳар қайсисига алоҳида ном берганлар. Америка ҳиндулари *муцббат* сўзини фақат аниқ ҳолда билишади, яъни маълум бир запахснинг ик- кинчи бир шахсга бўлган яхши мупосабатини кўриб, езиб тушунишади³⁸. Улар она муҳаббати, Ватанга бўлган муҳаббат каби мавҳум туйғуларни англашдан ожиздир- лар.

Жамиятнинг тарихий тараққиёти жараёнида предмет тўғрисидаги !тушунча анча кенгайиб боради, апиц бир предметнинг номини ифодаловчи сўз аста-секин умум- лашиб, биргина шу предметнинг номини билдирмай, умуман, шу каби предметларнинг умумлашган номини билдирадиган бўлиб қолади. Шундай қилиб, жамият аъзоларида аста-секин предмет ҳақида умумлашган тушунча ҳосил бўла боради, умуман предметларнинг номи айтилганда, уларни ҳар доим кўриш, сезиш шарт бўлмай қолади, чунки жамият аъзолари уларни тасаввур қилиш, кўз олдига келтириш даражасига етган бўлади. Энди *тош, тоғ, нон, туз, сув, болта, ўт, гўшт* каби пред- метларнинг номларини айтган билан уларни тасаввур қилиш, билиш қийин бўлмайди, энди бундай предмет- ларни ҳар доим кўриш, сезиш шарт эмас. Ана шундай аниқ предметларнинг умумлашган номи бўлган сўзлар аннқ маъноли сўзлар дейилади.

Жамият тараққиёти жараёнида ҳар бир тилда шундай сўзлар вужудга

³⁸ *Қаранг:* Р. А. Б у д а г о в . Очерки по языкознанию. Москва., изд. АН СССР, 1953, 23- бет |

келадик, л'лар атаган предметнинг аниқ хусусиятларини, белги аломатларини кўриш, сезиш мумкин бўлмайди. Тил билаи чамбарчас боғланган тафаккурнинг тараққий этиши натижасида кишилар бундай сўзларнинг маъносига фикр, 'тафаккур орқали етади. Масалан, *ақл, мухаббат, кайғу, хаёл, умид* сўзларй ифодалаб келган маъноларни анқ предмет тарзида кўриш, сезиш мумкин эмас, лекин буларни кишилар тафаккур орқали тасаввур қила ол'ади. Мана шундай **сўзлар** мавҳум маъноли сўзлар дейилади. *Стол, китоб, самолёт, тун, пахта, цовун, уй, соат* каби аниқ маъноли сўзларни *мухаббат, ўй, хаёл, таъсир, ному с, цайғу, матрурлик* каби мавҳум маъноли сўзлар билан қиёслаш орқали уларнинг фарқини яққол кўриш мумкин. Биз *стол* деганимизда тахтадан ёки томирдан ясалган овқатланиш ёки ишлаш учун фойдаланиладиган предметни кўз олдимизга кел- тирамиз. Аммо *муаббат* деганимизда кишининг маълум, бир ички дис- туйғуси, сезгилари билан меҳр қўйишлик, кўнгил боғлашлик ва содиқлики тушунамиз. Масалан, *она муаббати, дўст муаббати, икки ёшининг бир- бирига бўлган муаббати, Ватанга муаббат* кабилар.

Мавҳум маъноли сўзларнинг вужудга келиши ва кўцайиши жамият тараққийетиға, жамиятнинг алоқа воситаси бўлган тил цараққийетиға бовлиқдир. Жамият тараққийетининг юқори босқичларида яшаётган халқлар- нинг тилларида, чунончи, рус, англиз, француз, араб, хинд, хитой, япон, немис тилларида мавҳум тушунча- ларни ифодалайдиган сўзлар кўп ишлатилади.

Мустамлака, қолоқ мамлакатларнинг халқлари тилларида мавҳум маъноли сўзлар кам учрайди. Баъзи тил- шунослар сиёсий, иқтисодий ва маданий соҳаларда ор- қада қолган халқларнинг тилларида мавҳум сўзларнинг кам учрапхини тарихий тараққийетға боғлиқ эмас, деб қа- райди. Гўё бу халқларнинг тили аслида қолоқ бўлиб яратилгап эмиш, бундай тилларда мавҳум тушунчалар ҳеч тараққий қилмас эмиш. Улар ўзларининг бу даъво- ларини турли шўллар билан исбот этишға уринишади. Умуман, қолоқ халқлар тилларининг ривожланиши учун барча керакли шарт- шароитлар, имкониятлар яратилган тақдирда ҳам, бу тиллар бошқа тараққий қилган мамла- кат халқлари тиллари каби ривожланиши мумкин эмас- лигини таъкидлайдилар.

Бу назариянинг асоссиз эканлигини жамият тараққийети тарихи исботлаб берди. Жамият тараққийети билан маданят, фан, техника, иқтисод ва бошқа соҳалар юксак даражаға кўтарила бошлайди. Тил жамият тараққийети билан чамбарчас боғлангани учун, жамиятнинг ҳар бир соҳадаги юксалшни тилда ўз аксини топиб, бойиб боради. Дунёда энг ривож топган англиз, француз, рус, немис, хитой, япон тиллари ҳам бир неча йиллар бурун ривож- ланмаган қолоқ тиллар бўлган. Чунончи, Негр I дав;ри- гача рус тили ҳам шулар қа!торида эди. Петр I исло- хотидан бошлаб, рус тили ривожлана бошлади.

Ўзбек тили шеърият, тарих соҳаларида анча тарақ- қий топган, бой тиллар қаториға киради. Лекин феодализм, хонлик даврларида ўзбек тили фан, техника соҳа- ларида инқирозға юз тутиб, қолоқ тиллар қаторида сана- ларди.

Ҳозирги кунда фан-'техника, маданият соҳаларида ўзбек тилининг мавқеи анча ошди. Шу билан бирга, ўзбек тили лексикаси мавҳум сўзлар билан бойиб бор- моқда.

Ҳар **бир** тилда аниқ маъноли сўзларнинг мавҳум маънода ишлатилиши уларнинг кўчма маънода қўлла- нишига **боғлиқДир**. Аниқ маъно ифодаловчи сўзнинг кўчма маънода ёки мавҳум маънода ишлатилишига шу сўз кинг бирор муҳим белгиси асос бўлади. Масалан, *Овчи т.улкипи тутди* гапида *тулки* сўзи аниқ тушунчани, яъни •ёввойи ҳайвоннинг бир турини билдиради. Лекин *У одам ўтакетган тулки* гапида *тулки* сўзи мавҳум тушунчани, яъни кишининг фирибгар, хийлагар эканлигини билдиради. Халқ эртакларида *тулки* жуда айёр, хийлакор, ну- гамбир (мавҳум маънода қўлланилган) сифатида тас- вирланади. Бу сўз кўчма маънода қўлланилганда *тулки-* нинг ана шу белгиси назарда тутилади. Шунингдек, *темир каравот* бирикмасидаги *темир* сўзи аниқ предмет •белгисини билдирса, *темир ирода* бирикмасидаги *темир* сўзи киши иродасининг к аттик, кучли, матонатли экани- ни ифодалаб, мавҳум маънода ишлатилган. Бу ерда те- мирнинг каттиқлиги, мустаҳкамлиги назарда ггутилади.

Биз *ботцоу, чуцур* сўзларини айтганимизда, аниқ предметларни кўз олдимизга келтирамиз. Лекин, *у реакцией гоялар ботцогига ботиб цолди* ёки *фан ва мадами- ятни чуцур ўрганиш керак* десак, бу гаплардаги *ботцоу* ва *чуцур* сўзлари мавҳум тушунчани ифодалайди. *Альпи- нистлар Помир тотининг чўщиларини эгаллади* ёви *Ёш- ларимиз фан-техника чўщиларини эгалламоқда рртасв.* гап- ларда *чўщи* сўзи биринчи гапда аниқ маънода, иккинчи гапда эса мавҳум маънода келган.

Демак, тил жамият тараққиётига боғлиқ ҳолда мут- тасил ривожлаийб, янги, кўчма ва мавҳум маъноли сўзлар билан бойиб боради.

31. §. МУСТАҚИЛ МАЪНОЛИ ВА ЁРДАМЧИ СЎЗЛАР

Ҳар бир тилдаги сўзлар англатгаи маъноларига ва гапда, нутқда бажарган вазифасига қараб икки катта гуруҳга бўлинади. Биринчи гуруҳга оид сўзлар: предмет ва ҳодисаларнинг номларини, уларнинг белги ва ху- сусиятларини ёхуд ҳаракатни, ҳаракатнинг белги ва жусусиятларини билдириб келади. Ана шундай сўзлар мустақил маъноли сўзлар деб аталади. Ҳар бир тилнинг луғат таркиби, асосан, мустақил маъноли сўзлардан иборат. Масалан, *китоб, тоғ, яшин, малака, ёзиш, ишламоқ, келмоқ, умид, ширин, яшамоқ, кўп, билим, осмон, ден~ гиз* кабилар.

Иккинчи гуруҳ сўзлар эса луғай? таркибида кам бўлиб, мустақил маънога эга бўлмайди, аксинча мустақил маъноли сўзларнинг нутқдаги, гапдаги турли муносабатла- рини ифодалаш учун хизмат қилади. Бундай сўзлар ёрдамчи сўзлар деб аталади. Масалан, ўзбек тилидаги орт кўмакчилар: *учун, билан, каби, сари сингари*; рус тили- дахи олд кўмакчилар: *в, на, ради, для, при, около*; *то-* Жик тилидаги олд кўмакчилар: *дар,, ба, аз*; инглиз ти- лидаги олд кўмакчилар: *of, (got, So, on*; француз тйли- даги олд кўмакчилар: *виг, роиг, зоиз*; шемис тилидаги олд кўмакчилар: *{Иг, unleg, an* кабилар шунга киради.

Мустақил маъноли сўзлар маълум сўроқларга жавоб бўлиб кела олади,

ёрдамчи сўзлар эса ҳеч қандай сўроқ- қ& жавоб бўла олмайди. улар ҳар доим 1 мустақил сўз- ларга қўшилиб, бирикиб келади. Масалан: *Онам билан* {ким билан?) *мр,сла%атлашиб, синглим учун* (ким учун?) *соат олдим* (нима олдим?) гапидаги *билан, учун* каби ёрдамчи сўзларга ҳеч қандай сўроқ 1 бериб бўлмайди. Улар мустақил сўзларга қўшилиб келади ва бирга сўроқ беридади: *ким учун, нима билан.*

■ . ' - - . " . *

32-§. СЎЗЛАРНИНГ ЭТИМОЛОГИЯСИ (КЕЛИБ ЧИҚИШИ)

Этимология³⁹ сўзнинг келиб чиқиши ҳақидаги таъля- мотдир. Этимология сўзнинг келиб чиқишини, дастлабки фонетик тузилишини, грамматик шакли, маъноси ҳам- да дастлабки маънодан бошқа маънога кўчишини, умуман, сўзнинг келиб чиқшп тарихини ўрганади.

Этимология сўзнинг фақатгина ташқи кўринишига э'Ыгабор бермасдан, балки маълум тилда сўзнинг қандай иайдо бўлишини, қадимда бу сўз қандай маънода шпла* тилганини, унинг дастлабки шакли ва маъноси қандай бўлгани в а қандай ўзгарганшга, шу тилдаги сўзларнинг бошқа тиллардаги сўзлар билан қандай муносабатда бўлганини ўрганиб, маълум бир сўзнинг қадимги маъно- сини, яъни этимологиясини аниқлайди. Масалан, ўзбек тилидаги *чойпак* сўзи рус тилидаги *чайник* сўзидан олин- ган. Бу сўз ўзбек тилининг фонетик хусусиятига мос- лашган ҳолда ўзгариб, *чойпак* шаклини олган. Руслар- эса хитой тилида *ча* (баъзи диалектларда *ча*), яъни *чай* сўзини қабул қилиб, унга -ник суффиксии қўшиш билав чой дамланадиган идишни ифодалайдиган янги *чайник* сўзини ясаганлар. Шунингдек, русча *товарищ* сўзи турк- чадан қабул қилинган. Бу сўз *lараг* (мол) ва)з (шерик дўст) сўзларидан ясалган қўшма сўз бўлиб, дастлаб савдо ишида шерикчилик деган маънони билдирган. Рус тилидаги *чемодан* сўзи ҳам аслида форс тилидаги *жума* — кийим, *дон* — кути сўзларидан таркиб тонган бўлиб, «кийим солинадиган кути» маъносини ифодалаган.

Шундай қилиб, этимология сўзларнинг келиб чиқиши* фонетик тузилиши ва маъноларнинг ўзлангтирилишини ўрганади. Русча *мать* сўзи қадимий ҳинд тилида, сан- скритча *ша(a)*, юнонча *meleg* лотинча *maleg*, литовча *тоlца*, немисча *тиНег*, тояшкча *модар* пгаклларига эга. *

Шу билан бирга, қардош тилларнинг муносабатларини, уларнинг ўзаро таъсирини ўрганишда ҳам этимологиявинг роли жуда катта.

33- §. ЛЕКСИКОГРАФИЯ

Лексикография луғат тузишнинг илмий асосларини ишлаб чиқиш, луғат тузиш йўллариини ўрганиб, уни яра- 1'иш усулларини ишлаш, давр тараққиёти талабларини қониқтира оладиган лугатлар тилини асослаб берит каби масалалар билан шуғулланади. Лексикография амалйёти ўзига хос ташкилий шпларни уюштириш, ҳар бир (тилнинг сўз бойлигини аниқлаш, шу тилдаги сўзлар* ни картотекага ёзиб, тартибга солиш, ана шу картотека- лар асосида керакли лугатлар тузишни ўз олдига кўяди.

Шуни айтиб ўтиш керакки, кишиларнинг ёдда тути б қолиш қобилияти

³⁹ Этимология — юнонча **ετιμολογία** — *уақцаг*, *1одоз* — *сўз*, *таълимот* сўзларидан ясалрб, *§ацций*, *чин* деган маъноларни билдиради.

нақадар кучли бўлмасин, тилдаги бар- ча сўзларни, уларнинг хилма-хил маъноларини эсда ©ақ- лаш мумкин эмас. Шунинг учун ҳам кишиларнинг заданий ҳаётида турли хилдаги луғатларнинг аҳамияти жуда каттадир.

Кишиларнинг ана шундай маданий эҳтиёжлариви қондириш учун ггурли хилдаги луғатлар тузилган ва ду- зилмоқда. Ҳозирги «унда инки тиллик, кўп тиллик тар- жима луғатлари, изоҳли луғатлар, терминологик луғат, тарихий луғат, этимологии луғат, чет тиллардан жирган сўзлар луғати, диалектологи лута|г, фразеологии луғат, идеоматик луғатлар кишиларнинг маданий эҳтиёжини қондириш учун хизмат қилмоқда.

Таржима луғати. Ҳозирги кунда кенг тарқалган ва куп ишлатиладиган луғат икки тиллик таржима лутатидир. Бундай луғатлар ёрдамида бошқа бир тилдаги сўзлар она тилига ёки она тилидаги сўзлар бирор бошқа тилга таржи- ма қилинади. Масалан, *русча-инглизча, инглизча-русча, ўзбекча-русча луғатлар*. каби. Бундай луғатларни тузиш ниҳоятда қийин ва мураккаб ишдир. Бир тилга хос бўлган сўзларни, уларнинг барча маъноларини, сўз маънолари- нинг контекстда ўзгаришини иккинчи бир тилга тўлиқ таржима қилиб бериш жуда мушкулдир. Бундай луғатларни тузувчилардан ҳар икки тилни энг нозик томон- ларини чуқур билиши, уларнинг билим даражаеи- ҳар томонлама мукамал бўлиши талаб қилинади. Агар бир тилга хос бўлган сўз ва унинг маъноларини иккинчи тилга биргина сўз билан таржима қилганимизда, шу сўзнинг турли маъноларини, унинг сўз бирикмаларида- ги, гапдаги хилма-хил маъно нозикликларини ифодалай олмаган, у тилнинг барча имкониятини очиб беролмаган бўлур эдик. Масалан, рус тилидаги *войти* сўзининг асл маъноси *қирмоқицў*, бироқ бу сўзни ўзбек гилига тар- жима қилганимизда, унинг фақат шу биргина маъносини ифодалаб берсак, хатога йўл қўйган бўламиз. Чунки *войти* сўзи *қирмоқ* маъносидан ташқари *ситмоқ, жойло-и- тирмоқ, ўрганиб олмоқ, ўзлаштирмоқ, мурोजаат қилмоқ, таклиф қилмоқ, қўлламоқ, расм-одат бўлиб қолмоқ, бе- рилиб кетмоқ, қизиқмоқ* каби маъноларни ҳам ифодалайди. Масалан:

1. *Дети вошли в комнату — Болалар уйга пирулар* (бу ерда асл маъносида қўлланган)-
2. *Все вещи вошли в чемодан — Ҳамма нарсалар ча- мадоига ситди* (жойлашди).
3. *Войти в суть дела — Ишнинг моуиятини, матзини тушуниб олмоқ* (қириб олмоқ деб бўлмайди).
4. *Войти в президиум с предложением — Раёсатга таклиф ёки тавсия қилмоқ* (қирмоқ сўзи бу мисолда сунъий бўлиб қолади).
5. *Войти в привычку — Раем бўлмоқ, одат бўлиб қол- моқ* (бу мисолда ҳам одатга қирди десак сунъий бўлиб чнқади).
6. *Войти в доверие — Ишонч қозонмоқ* (ишончга қир- ди деб бўлмайди).
7. *Войти в азарт — Берилиб* (қизиқиб) *кетмоқ* (қизи- қишга қирди деб бўлмайди).

Икки тиллик таржима луғатлари тузилганда тарши- маси берилаётган ҳар бир сўзнинг барча маънолари кўз- да тутилиб, улар она тили

имкониятларидан фойдаланган ҳолда мумкин қадар тўлиқроқ бўлиши керак. Масалан, рус тилидаги *ходить* сўзи ўзбек тилига *юрмоқ, қатнаш-моқ, бормоқ, оёқ чиқармоқ* деб, *идти* сўзи *бормоқ, келмоқ, кетмоқ, ёгмоқ, ярашмоқ, чўкмоқ, чиқмоқ* деб таржима қилиниши керак, Шу билан бирга, сўзнинг ҳар бир маъносини тасдиқловчи мисолларнинг гап ичида берилиши бир сўзнинг бир нечта маъносини бир-бири-дан аниқ ажратиш олишга ёрдам беради.

Масалан, *Студен^ты идут в институт—талабалар инс^{Хи}~ туг га боряптилар'ч Студенты идут из института—талабалар иисгитутдан келяпгилар; Снег идет қор ёгяпти; поезда идут быстро — поездлар тез юради; в кинотеатре «Ватан» идёт новая картина — «Ватан» кинотеатрида янги кинофильм кетяпти; по каналу вода идёт быстро — каналда су в тез оцяпти; из самовара идет пар — самовардан бут чицяпти; после доклада идут оживленные прения—док-ладдан сўНг цизгин музокаралар бўляпти; этот костюм идет парню — йигитга бу костюм яр&шипти; пароход идёт ко дну моря — пароход денгиз тагига чўкяпти; дни идут за днями—кунлар кетидан кунлар ўтмоқда; Моя дочь в этом году идёт в институт — цизим бу йил инсти-тутга киради.*

Таржима луғатларида *идти* сўзининг юқоридаги маъ-ноларидан бошқа, тургун сўз бирикмаларидаги, идиома-ларидаги маънолари ҳам мисоллар билан берилиши керак. Масалан: *идти на все — хеч нарсадан қайтмаслик ёки шмма нарсага рози бўлмоқ; дело идет к концу — иш тугай деб қолди; ийти в ногу со временем — тур-мушдан орқада қолмаслик, замон талабига мувофиц ёки хаёт билан барабар қадам ташламоқ; ийти на посадку—цўнмоқ (самолёт ҳақида); ийти замуж — эрга тегмоқ каби.*

Таржима луғатларида сўзлар бир тилдан иккинчи тилга таржима қишнганда, маъно **Жихатидан** ўзаро яқин синонимлар олдин, маъно жихатидан **яқин бўлмаган** синоним лав кейин берилади. Маъносй жуда яқин сянопим сўзлар вергул билан, маъно жиха^гйдан узоқ бўлган сўзлар нуқтали вергул билан ажратилади. Сўзларнинг кўчма маънолари ракамлар билан ажратилади Омоним сўзлар эса рим ракамлари билан кўрсатилади. Тургун сўз бирикмалари, вдиомалар, фразеологиялар ҳам алоҳида белгилар билан ажратилади.

Луғатларда сўзлар алфавит тартибда берилади. Сўз-иарнинг ишлатилиш доираси, грамматик хусусиятлари ҳам турли белгилар билан кўрсатилади. Луғатларда :->скириб қолган сўзлар, айрим гаевалар, фольклордан ва жонли сўзлангувдан кирган сўзлар берилганда, уларнинг аслида қандай сўз эканлиги, ўзига хос хусусиятлари ҳам қискартирилган сўз ёки алоҳида белгилар билан кўрсатилади. Баъзи тилларнинг, чунончи, инглиз ва француз тилларининг ёзуви билан талаффузи ўртасида катта фар к бор. Шунинг учун луғатда бундай сўзларнинг ёзилишидан ташқари, талаффуз этилиши ҳам транскрипция орқали берилади.

Изоҳли луғат. Изоҳли лугатларнинг вазифаси он© тидидаги сўзларни тўплаб, тартибга солиб, уларнинг бар-ча маънолсфини, ишлатилиш доирасини изоҳлаб, тушун-тириб беришдан иборатдир. Чунки тилдаги б

арча сўзларни ва уларнинг турли маъноларини эсда тўла сацшб колиш мумкин эмас. Сўзларнинг турли маъноларини би- либ олши учун лугатларга мурожаат этшга тўғри келади. Ава шундай эхтмёжни кондириш максадида ҳозир кўп тилларда изоҳли луғатлар тузилган. Изоҳли луғат тузит ниҳоятда маншқ(қатли, огир ишдир. Бундай луғатлар тузит у тун она тилидаги барча сўзларни тўплаб, уларни чукур ўрганиш, кўп йилла|р давомида турли васб эгалари билан акин муносабатда бўлиб, ҳар бир сўзнинг хилма- хил маъноларини изюҳлаш талаб этилади. Луғат тузит- нинг ниҳоятда мураккаб ипт эканлигига машҳур рус оди- ми В. И. Далнинг (1801 —1871) фаолияти ёркин мисол бўла олади. В. И. Даль рус тилининг изоҳли лугатини тузит учун бутун умрини сарф қилган⁴⁰. У кирк йиллик умрининг ме,васи бўлган рус тилининг изоҳли лугатини яратшн учун буту|н Россияни айланиб чивдан. У рус тилининг сўз бойлигини бирма-бир тўплаб, уларнинг барча маъноларини тўлароқ билиш ва тўғри таърифлаб бериш учун турли касб ҳамда соҳа кингиларига мурожаат қилган. Шундай қилиб, В. И. Даль рус тилидаги 200 мингга якин сўзни тўплаб, уларни турли мисоллар билан изоҳлаб, рус тилининг тўрт том ли ИЗОҲЛИ луғатини ярат- гая⁴¹.

Тилшуноеликда В. И. Даль фаолияти мисли кўрил- маган қаҳрамонлик ҳисобланади. Аммо бу луғат фақат бир киши томонидан тузилгаылиги учун баъзи бир кам- чиликлардан холи эмас. Чунончи, бу луғатга умум-халқ тилига оид, умумлашмаган сўзлар ҳам киритилган. Баъзи бир сўзларга тўлик изоҳ берилмаган. Алфавит тарти- бп бузилиб, ўзакдош сўзлар кетма-кет кўгшлган ва ҳо- казолар.

. Ҳозирги кунда В. И. Далнинг лугати эскириб қолган бўлса ҳам, ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Бу луғат сўзларнинг изоҳини, синонимларининг ва уларнинг ясалиш йўллари билишда катта ёрдам беради.

Бундан ташқари проф. Д. Н. Ушаков таҳрири остида тўрт томлик «Рус тилининг изоҳли лугати» тузилгаы¹.

Фанлар Академияси томонидан ҳозирги замон рус адабиёт тилининг ўн етти томдан иборат изоҳли лугати нашр этилди.

Ўзбек халқи тарихида биринчи марта 1981 йилда ўзбек тилининг икки жилдли изоҳли лугати нашр этилди.

Фан, техника ва маданият тез ривожланиб бораётган ҳозирги даврда, айиикса, ўзбек тилига давлат тили ма- қоми берилиши бу хилдаги изоҳли луғатларга катта за- рурият тугдиради.

Кўп тыллик луғат. Бундай луғатлар жуда кам учрай- ди. Ҳозир бизга маълум бўлган кўп тиллик луғатлар Филипп Рейфнинг етти тиллик «Русча- французча-немис- ча-тибетча-мўғулча-уйғурча-хитойча луғат»и ҳамда А. Попов ва В. Поповлар томонидан тузилган саккиз тиллик «Французча- инглизча-немиоча-итальянча-испанча-порту- галча-голландча ва русча луғат»ини кўрсатиш мумкин. Бу луғатлар 1902 йилда Варшавада нашр этилган.

⁴⁰ В л а д и м и р Д а л ь . Толковый словарь живого великорусского языка, в четырех томах, ЕККИКЧИ напфи. Москва, 1980 — 1982 гг.

⁴¹ Толковый словарь русского языка. Под редакцией. Д. Н Ушакова в четырех томах. Москва. 1934—40 гг.

Бироқ бундай луғатлар фойдаланшп учун анча но- қулай. Чунки уларда таржима қилинган тиллардаги сўзларнинг кўп маъноларини бериш имконияти бўлмади, Кўп тиллик луғатларни тузиш ниҳоятда қийин ҳам бўлиб, бундай луғатларни тузувчилардан бир неча тилни

мукаммал бшшш талаб қилинади. Шунинг учун ҳам кўп тиллик луғатларни тузиш ишлари унча ривожланмаган.

Тарихий луғат. Тарихий луғатлар қадимги ёзув ёдгор- ликларидаги зокириб қолган, истеъмолдан чиққан сўзларнинг маъносини изоҳлаб, уларнинг тўғри ўқилишига ёрдам беради. Тарихий луғатда сўзлар тадрижий тартиб- да жойлаштирилиб, изоҳи берилади. Бундай луғатларни яратиш мураккаб ишдир. Зоки ёзувлардаги сўзларнинг маъносини очиб бериш катта илмий куч талаб қилади. Шунинг учун шу кунгача тарихий луғатлар бошқа лу- фатларга нисбатан жуда кам яратилган.

Рус олими И. И. Срезневский XIX асрда «Ёзув ёдгор- ликлари асосида қадимги рус тилининг луғатини тузиш учун материаллар» асарини. нашр этган. Шунингдек, чех олими Ян Гебауэр «Чех тилининг тарихий луғати»ни яратган. Бой адабий меросга э.г.а бўлган ўзбек тилининг тарихий луғатини тайёрлаш навбатдаги вазифалардан биридир. Ўзбек тилининг қадимги ёзув ёдгорликлари X асрдан бизга маълум. Махмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» (Туркий сўзлар девони), XVI асрнинг биринчи ярмида вужудга келган «Абушқа» номли луғати, XVIII асрда Мирзо Меҳдихоннинг «Санглоҳ» (чиғатой- ча-форсча) луғати, XIX асрда Шайх Сулаймоннинг «Чи- гатойча-туркча луғати» ва бошқалар ўзбек тилининг тарихий луғатини яратишга асос бўла олади. Шунинг- дек, 1868 ва 1871 йилларда Л. Будаговнинг икки томлик «Туркча-татарча қиёсий луғат»и (рус тилида), В. В. Рад- лэвнинг «Турк тиллари луғати тажрйбаси»⁴², П. Шамсиев ва С. Иброҳимов тузган «Ўзбек классик адабиёти асар- лари учун қисқача луғат» каби бир қанча туркий луғатлар ўзбек тили бойлигини аниқлагага, шу билан бирга, тарихий луғат тузишга ёрдам беради. ш

Терминологии луғат. Терминологии луғатлар кўпин- ча бир тилда ёки икки тилда тузилиб, унинг вазифаси ҳар бир соҳадаги терминларни изоҳлаб, тушунтириб бе- ришдан иборатдир. Бундай луғатлар «махсус луғат» ёки «айрим соҳалар луғати» деб ҳам юритилади. Терминологии луғатлар ҳар қайси соҳа бўйича, чунончи: қишлоқ хўжалиги, фалсафа, табобат, тилшунослик, география, физика, математика, геология каби барча соҳалар бўйича тузилади.

Ўзбек тилида Т. Н. Кори-Ниёзийнинг «Русча-ўзбекча математик терминлар сўзлиги» (1933), Р. Х. Маллив: ва М. Д. Яғудаевларнинг «Русча-ўзбекча физик терминлар луғати» (1952), С. Саҳобиддиновнинг «Русча-ўзбекча қисқача ботаника терминлари луғати» (1954), А, Ю. Юнусовнинг «Русча-ўзбекча тшска физиология терминлари луғати», М. А. Собировнинг «Русча-ўзбекча математик терминлар луғати» (1962) ва боишчалар ана шундай терминологии луғатлардандир.

⁴² Қаранг: Ҳозирги замон ўзбек тили. Ўзбекистан Фанлар Ака- демияси нашриёти. 1957, 109—110-бетлар.

Чет тиллардан кирган сўзлар луғати. Кишилиқ жа- миятининг тарихий тараққийет жараёнида турли тилда сўзловчи халқлар бир-бирлари билан иқтисодий, мада- ний, илмий ва савдо-сотик муносабатида бўлганлар. Халқ- ларнинг ана шундай муносабатлари натижасида бир тилдан иккинчи тилга айрим сўз ва иборалар ўтган. Шундай қилиб, ҳар бир халқнинг тилида четдан кирган сўзлар пайдо бўлган. Бундай сўзлар кўпинча ҳамма га тушунарли бўлмайди. Шунинг учун бундай сўзларнинг қайси тилдан кирганлигини кўрсағиб, уларнинг маъно- ларини изоҳлаб беришнинг аҳамияти каттадир. Бундай вазифани «Чет тиллардан кирган сўзлар луғати» бажа- ради.

«Чет тиллардан кирган сўзлар луғати» кишиларнинг иш фаолиятида ҳам назарий. ҳам амалий жиҳатдан яи- ҳоятда зарур бўлганлиги учун кўп тарқалгандир. Масалан: «Чет тиллардан рус тидига кирган сўзлар луғати» (Словарь иностранных слов) йигирма минг сўз ва термик- ни изоҳлаб берган. О. Усмоннинг ўзбек тилидаги «Интернационал сўзлар луғати» ҳам икки ярим минг сўзни: ўз ичига олади.

Фразеологии луғат ҳам жуда зарур лугатлардан бўлиб, ҳар бир тилга хос мақол, матал, ҳикматли сўз ва турғуи бирикмаларни тўплаб, уларнинг ишлатилишши: мисоллар билан изоҳлаб беради. Бундай луғатларда» М. Михельсининг «Русская мысль и речь», «Своё и: чужое», «Опыт русской фразеологии», «Сборник образных слов и иносказаний» (1903—1904) асарларида ҳикматли сўз ва иборалар алфавит тартибида берилган. Лу~ ғатда баъзи чеггдан кирган ибораларнинг қайси тилдан кирганлиги кўроавгилиб, ёнма-ён берилган. Бундай луғат тузиш ниҳоятда оғир ва қийин ишдир, шунинг учун ҳам бу хил луғатлар кўп тарқалган эмас. Ўзбек тилшуносли- гида ҳам бу соҳада бир қатор иптлар олиб борилмоқда.

Қомуеий (энциклопедии) луғат. Қомус (энциклопедия)⁴³ турли фан, техника, маданият тоаби турли соҳа ҳа~ қида керашга маълумотлар берувчи асардир.

Домусий луғат муҳим тарихий воқеалар, фан ва тех ника соҳасида эришилган ютуқлар, турли мамлакатлар ва уларнинг халқлари, тили, иқтисоди, маданияти, фан,, техника, санъат, адабиёт ҳамда давлат арбоблари, уларнинг сиёсий ва илмий қарашлари тўғрисидаги керакли: маълумотларни ёритиб беради: турли терминларни «тар- ли даражада изоҳлайди. Бундай йирик луғат намунаси: сифатида «Большая советская энциклопедия»ни кўрса- тиш мумкин. Эллиқ томдан иборат бўлган бу нодир асар- дан ҳамма соҳага оид керакли маълумотларни тониш: мумкин. 14 жилдли «Ўзбек совет энциклопедияси» (1971—1980) ҳам шундай луғатлар дан ҳисобланады.. Бундай луғатлар бир канча йилларнинг маҳсули бўлиб, жуда катта илмий кучлар иштироки билан яратилади.

Орфографик луғат. Орфографии луғаттшг асосий вазифаси бир тилдаги сўзларнинг шу тилнинг грамматик: қоидалари асосида тўғри ёзилишини кўреатиб беришда: иборатдир. Сўзларни бир хил имло да тўғри ёзишда

⁴³ Э н ц и к л о п е д и я франЦузча еписуьореше сўзидан олинг&в бўлиб, бўлимнинг ҳамма соҳаларшш ўз ичига олган илмий асар., тўплам демакдир.

орфографик луғатнинг аҳамияти катта. Бунга мисол қилиб: С. Иброҳимов ва М. Раҳмоновиинг «Ўзбек адабий тили нинг имло луғати» (1956), Ф. Намолов ва В. Маъруфо®- нинг «Ўзбек тилининг қисқача имло луғати» (1962) яга: кўрсатиш мумкн.

34-

§. ГРАММАТИКА

Грамматика⁴⁴ термина «йзиап санъати» маъносини: билдириб. дастлаб ёзув тилини текшириш билан шуғул- ланган. Бора-бора грамматика тушунчасининг доираси кенгайиб, ёзуви бўлмаган жонли тилларни ҳам текшира. бошлахан, лекин нами аввалгича колган. Шундай қилиб,. грамматика терминининг маъноси кенгайиб, мавҳумла- шиб, тилшунослик фанининг бир тилдаги сўз тузилинга, гапда сўзларнинг ўзгариши ва бириктини ўрганадиган жатта манбаига айланади. Грамматика одатда, илмнинг номи сифатида тил қонунларини. тил билан тафаккур- нинг ўзаро муносабатларини, тил тараққиёти жараёнида бўладиган турли ўзгаришлар, ҳодисаларни назарий ўрга- ниб, тўғри ёршгади. Булар эса тилнинг амалий жихати- дан ўрганишга катта ёрдам беради.

Ҳар бир тилнинг асоси унинг фонетик тизими, лек- •сикаси ва грамматикасидир. Грамматика воситасида кпшлар ўз фикрларини гап орқали ифодалайдилар. Гап, одатда, бир-бири билан ўзаро боғланган сўзлардан таш- кил топган бўлади. Демак, якка ҳолдаги сўзлар айрим маъноларни ифодалай олса ҳам, улар нутқда ўзаро чам- барчас боғланган ҳолда қўлланилади, улар ёлғиз, одатда, сўз сифатида бутун бир фикрни ифодаламайди. Бино- барии, тил биргина лексиканинг ўзидан ташкил топмай- ди, балки тилнинг лугат таркиби — лексикаси билан биргаликда унинг фонетик тизими, грамматикаси тилнинг асоси,ни яратади. Масалан, *кўкатлар, шамол, сил- китмоқ* сўзларининг ҳар бири алоҳида маънога эга бўлса ҳам, аниқ бир фикрни ифодаламайди. Лекин «Шамол кўкатларни силкитди» десак, грамматика воситасида •сўзлар боғланиб, маълум фикрни билдиради.

Грамматика сўзларнинг ўзгариши, гапдаги муносабати ўзаро боғланиши ҳақидаги қоидалардан иборат бўлиб, у тилнинг изчил характерная, ҳолатини кўрсатади. Ада- бий тилни яхши эгаллаш, фикрни аниқ, равшан тушун- тириш, адабий тилда сўзлашп учун тилнинг лугат таркиби билан бирга грамматикани пухта билиш зарур. Тилнинг сўз бойлигинн, сўзларнинг тўғри ва турли кўч- ма маъноларини, услубий имкониятларини, шунингдек, грамматикани ўзлаштирмай турнб, тилни мукамал эгал- лаш мумкин эмас.

Ҳар бир тилнинг лексикаси — сўзлари гапда маълум қоидалар асосида бирлашади, яъни маълум сўз шакл- лари, уларнинг ўзгариши, ёрдамчи сўзлар қўллаш каби йўллар орқали бирикади. Чунончи, *Болалар саёитга кетдилар. Виз пахтани машина билан тераётирмиз. Олма в а нокларни териб олди.* Демак, ҳар бир тил учун лексика — сўз, билан. бирга грамматика ҳам зарурдир. Сўз ўзгаришининг ва гапда сўз бирикиганиннг маълум грамматик қоидалари бор. Шу билан бирга, ҳар бир тил ўз трамматикасига эга («Рус

⁴⁴ Г р а м м а т и к а §таттаҠке юнонча (дгатта —ёзув белгиси, чизиқ) бўлиб. қўшма сўзлар таркибига кирди; фоно-грамма (овоз ёзуви), телеграмма (узок, ёзуви), стенограмма (тез- ёзув).

тили грамматикаси», «Ўзбек тили грамматикаси» каби). Шу тариқа тилларнинг грамматик қурилишида ҳодисалар ҳам кўп. Грамматика тилларнинг грамматик қурилишини ўрганишнинг умумий қоидаларини (масалан, сўзларнинг лексик-грамматик категорияларга бўлиниши, гапнинг тузилishi, синтагма, гаини бўлакларга ажратишнинг асослари каби масалаларни) ўрганиб, умумий қоидаларни яратади. Муайян тилнинг грамматикаси шу умумий қоидалар асосида ўрганилади, яратилади.

Грамматиканинг ўзига хос хусусияти шундаки, у муайян бир сўзни назарда тутмай, умумлашган характерга эга бўлади. Сўзларнинг ўзгариши, бирикиши ҳақидаги ҳар бир қоида маълум бир сўзнинг ўзгаришига, боғланишига хос эмас, балки шу тилдаги бир гуруҳ сўзларга, чунончи, отларга ёки феълларга хос грамматик қоида бўлиб умумлашади. Масалан, рус ва ўзбек тилларининг грамматикалари учун характерли ҳодисалардан бири отларда келишик шакллариинг ўзгаришидир. Бу ўзгаришлар гапдаги сўзларнинг ўзаро боғланиш томонларини ифодалаб келади. Масалан: *Бугунги ишни эртага қолдирма! Ақромга қилм айтинг! Ишдан кейин театрда бордик.* Агар бу гапларда *ишни* ўрига *ишдан* шаклини, *Ақромга* шакли ўрига *Ақромда* ёки *ишдан кейин* бирикмасини *ишнинг кейин* бирикмаси билан алмаштирсак, ўзбек тили грамматикасидан илҳами фойдаланган, ўзбек тилининг грамматик қоидаларини бузиб гапиргап бўламиз.

Эга ёки кесим барча тилларга хос умумлашган грамматик ҳодиса. Масалан: *Малъчик бежит — Бола қопиб боряпти. Птица поёт — Қуш сайрапти. Я автра қриду— Мен эртага келман* мисолларида грамматика учун характерли умумлашган хусусият шуки, эга вазифасини бажариб келган от ёки олмош бош келишик шакли билан, кесим эса феъл шакллари билан ифодаланган.

Грамматика муайян бир предмет номи билан қизиқмайди. Грамматика предметнинг оғир-енгиллиги, ранги, тўғри-эгрилиги, қаттик-юмшоқлиги, узун-қисқалиги ва бошқа хусусиятларини назарда тутмайди. Бинобарин, грамматика учун *шахар, қишлоқ, дарахт, дарё, ариқ, нон, тош, одам, дўппи, қоз, тоғ, қайғу, онг, идрок* каби сўзларнинг умумлашган, маълумлашган грамматик хусусияти муҳимдир (буларнинг умумий белгиси предмет ёки ҳодисанинг умумлашган номини аниқлашдир), шунинг учун грамматика бу сўзларни от категориясига киргизиб умумлаштиради. Масалан, ўзбек тили грамматикаси учун отларнинг энг характерли, умумлашган маълумлашган грамматик хусусиятларидан бири предмет ёки ҳодисалар номи билдириш билан бирга, келишиклар билан турланшидир. «Акамнинг ўғли заводда ишлади» гапида -нинг келишик қўшимчаси, -и эгалик қўшимчаси орқали икки сўзнинг бир-бирига муносабати ифодаланган (акамнинг ўғли), *завод* сўзи ўрин-пайт келишиги қўрсаткичи орқали кейинги сўз билан боғланган (заводда ишлади).

Грамматиканинг маълумлаштиради характерини кўрсатиш учун яна бир мисол келтирамиз: *Дилбар мактабда кетди.* Бу гапдаги *мактаб* сўзи ўрнига *институт, театр, шаҳар, қишлоқ, завод, фабрика* каби отларни

бемало.» қўйиш мумкин: *Дилбар институт га кетди. Дилбар цииш- лоца кетди. Дилбар заводга кетди* каби. Бу гапларда *мактаб* сўзи ўрнига бошқа отлар қўйилиши билан гап мазмун жиҳатидан ўзгарса ҳам, аммо грамматик жиҳатдан қола беради, отлар қ а е р г а ? сўроғига жавоб бўлиб, жўналшп келишиги шаклида қўлланила беради. Демак, грамма/гиканинг сўзлар ўзгаришини, гапда сўзларнинг ўзаро муносабатини ифодалаши унинг ўзига хос хусуси- ятидир.

Шундай қилиб, *иш, мактаб, раис, тот, даре, цогоз, цалам, ер, сув, нон, яшин, туз* каби сўзлар умуман предмет ёки ҳодисаларнинг номини билдиради. Бу хилдаги сўзларнинг маъно билан бирга, мавҳумлашган грамматик хусусиятлари, яъни бирлик ва кўплик шакллари, кели- шиклар билан турланинга, гапда бажарадиган вазифаси эътиборга о.тпшиб, улар бир туркумга — от туркумига ажратилади. Шунингдек, *Қиш келди* (*уз бошланди, Ош тишган. Газета чицади* — гаплари бошқа-бошқа ҳодисалар ҳақида хабар берса ҳам, грамматика бундай гапларнинг муайян ҳодисалар ҳақида хабар беришидаи қатъи аа.зар, умумий жиҳатларини ҳисобга олиб.уларни содда йигик гап деё умумлаштиради.

Кишилар жамиятнинг алоқа воситаси бўлган тилдан фойдалаиғашгда, ўз мақсадларини тупгунтириш учун тур- лича гаплар тузадилар. Бирок грамматика нутқда ишла- тиладиган барча муайян кўришпларни умумлаштириб: содда йнгик гап, содда ёйик гап, кўшма гап, дарак гап, сўрок гап, ундов гап каби мапвхум терминлар билан атай- дилар.

Англашиладики, умумлаштнрипг, мавҳумла штиргап тилнинг энг муҳим хусусиятидир.

Грамматика икки қисовдан — морфология ва сиипгаж- ■сисдан иборатдар. Морфология¹ — грамм а тик а н и н г сўзлар ўзгариши, сўз тузилиши, тур лари ҳақидаги қисми- [дир. Синтаксис² эса гапда сўзларнинг бирикиши, гапнинг тузилиши, турлари ҳақидаги таълнмотдир. Демак, морфология ва синтаксисдан иборат бўлган грамматика сўзларнинг шакллари, уларнинг ўзгариши, бирикиши, гап тузилиши .ҳақидаги қоидалар тилшунослик фани- нинг қисмидир.

Ҳар бир тилнинг ўзига хос грамматик цонун-қоида- ларининг ёритиб берИлиш дараЖасига, бу ёрититпнинг характериға қараб, илмий грамматика, !анъанавий мактаб грамматикаси каби асарлар яратилади. Илмий грамматика ҳар бир тилнинг грамматик тузилишини синчик- лаб ўрганиб, унинг грамматик қонунларини мумкин қадар тўлароқ очиб беради. Анъанавий мактаб грамматикаси эса .тилни ўрганшн учун энг зарур бўлган грамматик қоидаларни баён қилади.

Булардан ташқари, тилнинг грамматик қурилишда- ги тарихий тараққиётни ёритиб берувчи тарихий грамматика, қардош тилларнинг муносабатларини ўрганувчи қиёсий грамматика, тилнинг ҳозирги ҳолатини ўрганувчи тасвирий грамматикалар мавжуддир. Тилнинг ҳозирги меъёрлари асосида белгиланган қонунларни, турли шаклларнинг ишлатилишидаги тўғри ва янглиш ҳолат- ларини аниқлаб берадиган қоидаларни норматив грамма- тика ўргатади.

Грамматиканинг морфология ҳам синтаксисдан иборат бу икки қисми ўзаро зим: боғлиқдир. Баъзи олимлар фонетикани ҳам грамматикага киритадилар. (Фонетика нутқ тоʻушлари, шулар билан боғланган товушларнинг бирикиши, нутқда ўзгариши, ургу, бўғин, оҳанг каби фонетик ҳодисалар ҳақидаги таълимот.) Баъзилар эса уни тилшунослшнинг мустақил қисми ҳисоблаб, грамматикага киритмайдилар. Фонетика, ҳақиқатан ҳам, айрим мустақил соҳа бўлса ҳам, лекин унинг грамматика билан боғлиқлигини (масалан, кўпгина фонетик ўзгаришлар- яинг морфологик жараёнлар билан боғлиқ ҳолда ҳосил бўлишини) кўзда тутиб, амалий мулоҳазалар билан, одатда, уни грамматика курсига қўшадил&r.

Шундай қилиб, **грамматик категориялар, грамматик**

! Морфология — юнонча тогрбе — форма,, шакл, 1од®з — таълимот демақдир.

? Синтаксис — юнонча 5уп4ах1в — тузим демақдир.

лиши мумкин. Масалан, ўзбек тилида сон, эгалик, замон, шахе, келишик, майл каби категориялар бор. Рус тилида -эса род, сон, келишик, замон, вид, шахе, майл каби ка- тегориядар бор.

Грамматик категориялар ва грамматик формалар ўзаро боғлиқ бўлса ҳам, лшшя улар бир хил ҳодисалар -эмас. Чунончи, ўзбек -тилида ўтган замон феъли (ўтган замон категорияси) бир неча хил шакллар билан ифодаланади. Масалан, *Мен олдим, мен олганман, мен олган эдим, мен алар эдим, мен олибман, мен олган эканман* кабил арнинг ҳаммаси умуман ўтган замон феъдини бил- дирса ҳам, бир неча хил шакллар билан ифодаланган. Шунингдек, ҳозирги замон ва келаси замон феъллари ҳам бир неча хил шакллар билан ифодаланади. Бирок, шунга қарамай, уларнинг ҳаммаси бирлашиб, замон ка- тегориясига киради. Шунга ўхшаш, рус тилида, отларнинг кўплиги (кўшгак сонда қўлланиши) бош келишик- даги -ы, -и, -а, -я, ~е кўшимчалари билан ифодаланади: *школа—школы, земля—земли, дело—дела, город—города, здание—здания, гражданин—граждане* каби. Бирлик ва кўплик сон шадслан бошқа-бошқа бўлишига қарамай, улар умумлаштиришгаб, рус тилида сон категориясига КИРИТИЛАДИ. .5::

Ҳар бир тилнинг грамматик категориялари шу тилнинг хусусиятларини акс эттиради. Бу хусусиятлар ўша тилнинг грамматик тизимини характерлаб беради. Айрим грамматик категория баъзи тилларда бир хил шаклда, баъзи тилларда эса бир неча шаклларда ифодаланиши мумкин. Масалан, ўзбек тилида келишик ка- тегориядари, асосан, бир қолипдаги кўшимчалар орқали ифодаланади. Рус Тилида эса, келишик категориясининг шакллари жуда кўп. Улар бирлик ва кўплик формалари- та кўра ҳам бир-биридан катта фарк қилади. ^

Шунингдек, турли тиллардаги грамматик категориялар бир-бирига ўхшамаслиги, бир тилга хос категория иккинчи тилда бўлмаслиги ҳам мумкин. Масалан, рус тилида отларнинг жонли ва жонсизлигини фарт қилув- чн категория бор, яъни ҳамма отлар грамматик жиҳат- дан шартли равишда икки гуруҳга:

жонли предаютлар

ва жонсиз предметлар Гуруҳига бўлинади. Жонли пред- метларга

шахени билдирувчилар ва жониворларнинг номлари киради. Жонсиз предметларга эса қолган ҳамма предметлар ва ҳодисаларнинг номлари киради. Бундай бўлиниш ўз грамматик асосларига эга: буларнингграмматик фарқи бирлик сонда келган мужской роддаги отларнинг ҳамда кўплик сонда келган мужской ва женский роддаги отларнинг турланишида кўригади.

Бирлик сонда келган мужской роддаги жонли предметларнинг тушум келишиги — винительный падеж икакли родительный падеж билан бир хилдир. Масалан, *Мы слушали лекцию нашего профессора* (родительный падеж). — *Мы уважаем нашего профессора* (винительный падеж). Бирлик сонда келган жонсиз предметларни билдирувчи отларнинг тушум келишиги (винительный падеж)даги шакли бош келишик (именительный падеж) билан бир хил: *В кишлаке есть новые дома* (бош келишик. — *Наши рабочие построили новые дома* (тушум келишиги). Ўзбек тилида эса отларнинг жонли ва жонсиз турларини кўрсатадиган грамматик категория йўқ. Тушум келишигидаги отларнинг ҳаммаси, жонли ёки жонсиз предметларни билдиришидан қатъи назар, -ни суффиксини қабул қилаверади. Масалан: *Муаллимлар мактабда даре беряпти. Биз ўқитувчимизни хурмат қиламиз. Ишчилар янги уйни қуриб бўлдилар. Янги уйлар қурилиб бўлди.* Туркий тилларга, шу жумладан, ўзбек тилига ҳам хос бўлган эгалик категорияси (болам, боланг, бола, ласи, пахтамыз, пахтангиз, пахтаси) рус тилида, умуман, славян тилларида йўқдир. Бирок рус тилига хос бўлган феълларнинг вид (тур) категорияси (совершенный ва несовершенный вид) ўзбек тилида йўқ.

Грамматик категория ва грамматик форма тушунчалари бир-бир и дан кескин фарқ қилади. Грамматик категориялар бир хил грамматик ҳодисаларнинг йиғиндиси, мажмуидир. Масалан, феъл категорияси, залог — нисбат категорияси. Грамматик форма грамматик категориянинг тилдаги турли воситалар орқали ифодаланишидир. Масалан, сўзларнинг келишик категориясига хос маъноларни ифодаловчи грамматик ўзгариши, яъни шакл ўзгариши келишик формаси деб аталади. Демак, грамматик категория маъноси тилдаги бирор восита орқали (масалан, залог — нисбат кўшимчалари орқали) ифодаланиши билан боғлиқ.

Ҳар бир грамматик категория таркибий қисмлардан иборат. Масалан, сон категорияси (бирлик ва кўплик), шахе категорияси (биринчи, иккинчи ва учинчи шахслар), келишик категорияси (бош келишик, қаратқич келишик) ва ҳоказо.

Сўзнинг бир шакли бир неча хил грамматик категорияни ифодалаши ҳам мумкин. Масалан, *лицо* — шахе ва число—сон: *читаю* (I лицо, ед.число, настоящее время), *бордик* (I шахе, кўплик, ўтган замон) каби.

Тилларнинг грамматик воситалари ҳар хил бўлади: кўшимчалар, товуш алмашиши, урғу, сўз тартиби, оҳанг кабилар. Шу воситаларнинг қўлланиши ҳамма тилларда бир хил эмас. Шу жиҳатдан тиллар бир-биридан фарқ қилади.

Умуман, тилдаги ҳар бир сўз грамматик жиҳатдан маълум бир сўз туркумига, маълум бир грамматик категорияга киради. Шунинг учун ҳам тилда янгидан пайдо бўлган сўзлар шу тилдаги грамматик категориялар орқа-

ли шаклланиб боради, акс ҳолда янгидан пайдо бўлган сўз тилнинг луғат таркибига кира олмайди. Бундан таш- қари, турли тилларда вазифасига кўра- бир-бирига ўхша- ган категориялар ҳам шакли, ҳам мазмуни, ҳам сони жиҳатидан фарқ қилиши мумкин. Чунончи, араб тилида келишик категорияси уч келишик билан ифодаланади. Бу категория ўзбек тилида олти келишик билан, эстон тилида ўи беш келишик билан, баъзи бир тилларда эса бундан ҳам кўп келишиклар билан ифодаланади. Шунингдек, баъзи ҳолларда бир тилдаги бир келишик вазифасини иккинчи бир тилдаги шунга яқин келишик билан кўпинча ифодалаш мумкин бўлмайди. Чунончи, ўзбек тилида бир томонга қаратилган ҳаракат- ни (*бормоқ, жўнамоқ* каби) ифодалашда жўналиш кели- шиги қўлланилади: *уйга, Тошкентга, Москвага, мак- табга* каби. Рус тилида бундай вазифа ггушум келиши- ги формаеи ва -в олд кўмакчиси бирикиб келшли билан берилади. Масалан, *Болалар мактабга кетди— Дети ушли в школу. Делегаты уехали в Ташкент*, каби.

Грамматик категориялар, ҳар бир тилнинг ўз хусуси- ятларига қараб, хилма-хил бўлади. Булардан айримлари- ни кўраб чиқа|миз.

Сон категорияси. Сон категорияси миқдор муиосабат- ларига асослангандир. Бунда морфологик воситалар орқали предмет ёки ҳаракат қилувчининг битталиги (бир доналиги) ёки. кўплиги ифодаланади. Бу категория ҳаки- қий миқдорни акс эттиради. Кишилар узоқ даврлардан бери бир (дона) предметни кўп (дона) предметдан ажрата олганлар. Шунинг учун сон категорияси

ҳамма тилларда учрайди. Сон категорияси биргина отлар- га хос бўлмай, у олмошларга, сифатларга, феълларга ҳам хосдир. Аммо бу категориянинг ишлатилиш доира- си ҳамма тилларда бир хил эмас. Кўпгина тилларда бир- лик сон кўпликка нисбатан қарама-қарши қўйилиб тақ- қосланади. Бироқ, баъзи тилларда айрим жамловчи, мавҳум,- моддий, маъноли сўзларнинг ўзига хос грамматик хусусияти бўлганидан, бундай таққослаб кўришни бир- мунча мураккаблаштириб юбора|ДИ. Бу хилдаги тилларда айрим отлар фақат бирлик сонда, баъзи отлар эса фақат кўплик сонда бўлади. Чунончи, рус тилида баъзи отлар фақат бирлик сонда ишлатилади:

а) *студенчество (талабалар), молодежь (ёшлар), беднота (камбағаллар), листва (барглар)* каби жамловчи сўзлар;

б) *любовь (муҳаббат), молодость (ёшлик), героизм (қаҳрамонлик), борьба (кураш)* каби мавҳум маъноли сўзлар;

в) *хлопок (пахта), железо (темир), молоко (сут), сахар (қанд)* каби моддий предметларни ифодаловчи сўзлар.

Рус тилида моддий предметларни ифодаловчи баъзи отлар фақат кўплик сон шаклида ишлатилади: *весы (тарози), часы (соат), чернила (сиёх), брюки (шим), дрова (ўтин), сливки (қаймоқ), трубы (кепак)* кабилар.

Туркий тилларда бундай ходиеа кам учрайди, деярли ҳамма отлар бирлик ва кўплик сонда қўллана бериши мумкин. Бундай тилларда баъзи отларнинг фақат бир- ликда, баъзиларининг эса фақат кўплик сонда қўллани- шига қараб, умуман отлар икки гуруҳга бўлинмайди. Лекин туркий тилларда отларнинг кўпчилиги бирлик сонда келганда ҳам, умумий тушунчани, яъни

кўпликни ифодалаб кела олади: *Богимизда олма, нок пишди* (олма-лар, ноклар маъносида). Туркий тилларда, шу жумладан ўзбек тилида ҳам мавҳум маъноли отлар, чунончи, *муҳаббат, садоқат, онг; ахлоқ, ёшлик* кабилар асосан бирлик сонда ишлатилади.

Шахе категорияси. Шахе категорияси иш-ҳаракатнинг бирор шахсга муносабатини билдиради. Масалан, I шахе шакли иш-ҳаракатнинг сўзловчи томонидан бажарилаётганини билдиради: II шахе шакли эса иш-ҳаракатнинг суҳбатдош — мурожаат қилинган шахе томонидан бажарилишини ёки бажарилганини билдиради.

Баъзи тилларда шахе категорияси фақатгина феъл-ларнинг туеланиши орқали ифодаланмасдан, бопша сўз туркумлари орқали ҳам ифодаланиши мумкин. Масалан, бу ҳодиса ўзбек тилида ҳам учрайди:

Виз ишчимиз, меҳнатчимиз,

Виз ҳам инсон ўғлимиз.

(*Ҳамза*)

Бу 'мисоддаги ишчи, меҳнатчи, ўғли сўзлари от бўлиб, уларга эгалик кўшимчалари кўшилиб, шахе катэгорияси ифодаланган.

Келишик категорияси. Отларнинг ёки айрим сўз туркумларининг гапда бир-бирига бўлган (муносабатларини керакли шакллар билан ифодалаган грам)матик ҳодисага келишик категорияси деб аталади.

Келишик категорияси ҳар бир тилга хос маълум грамматик воситалар орқали гапдаги сўзларнинг бажараётган вазифасини аниқлаб беради. Турли сўз шакллари ўз ичига олган морфологик синтаксис билан бир бўлиб, тилнинг коммуникатив вазифасини бажаради. Масалан, *Мактабни битиргандан кейин қишлоққа бориб, бобомнинг уйида турдик*. Бу мисолда *мактабни* (тушум келишиги), *битиргандан* (чиқиш келишик), *бобомнинг* (қаратқич келишик), *уйида* (ўрин келишик) сўзларида кўрсатилган келишик кўшимчалар бўлмаганда эди, коммуникатив вазифа бажарилмаган бўларди. Масалан, *Бобо қишлоқ уй мактаб турмоқ* каби.

36-

§. МОРФОЛОГИЯ

Морфология грамматиканинг муҳим бир қисми бўлиб, сўз шакллари, бу шаклларнинг ўзгаршини, умуман, сўзнинг тузилишини, шунингдек, сўзларнинг лексик-грамматик жиҳатдан турларини, бўлиншларини, гуруҳларини ўрганади.

Дунёдаги барча тиллар мустақил маъноли сўзларнинг тузилиши жиҳатидан икки катта гуруҳга бўлинади. Бу икки гуруҳдаги тилларда сўзларнинг икки қиемга, яъни ўзак-негиз ва аффиксга ажралиши жиҳатидан маълум фарқларга эга. Биринчи гуруҳга туркий тиллар оиласига мансуб бўлган тиллар, шу жумладан, ўзбек тили, Осиё ва Африкада яшовчи кўпгина халқларнинг тиллари киради. Бундай тилларнинг энг муҳим томони шуки, гапда сўзларнинг синтактик боғланишларини ифодаловчи аффикслар одатда, сўз ўзагини (негизини), ўзгартирмасдан, тўғридан-тўғри кўшилиб келаверади. Шу билан бирга, аффиксларнинг андаза шакллари ҳам, одатда, ўзгармайди. Бу гуруҳдаги тиллар агглютинатив тиллар деб аталади. Бир хил грамматик маънонинг, бир қолипдапи аффиксларнинг, одатда,

Ўзгармайдиган негиз ёки ўзакка оқўшилиб келиши агглютинация⁴⁵ деб аталади.

Иккинчи гуруҳга ҳинд-европа тиллари:ҳинд, эрон, инглиз, немис, рус, испан, итальян тиллари каби жуда кўп тиллар киради. Бу гуруҳдаги тилларнинг энг муҳим томони шуки, уларда грамматик маънони ифода- ловчи аффикслар сўз ўзаги билан жуда зич бирикиб ке- тади. Шу билан бирга, сўзларнинг ўзгарувчан қисми (аффикслар) кўп грамматик маънога эга. Ўзак-негиз билан аффиксларнинг ана шундай зич кўтиилиб, бирикиб кетиши фузия⁴⁶ деб аталади. Бу тилга хос бўлган фузия ҳам агглютинация характерини яхшилаб тушу- ниш, уларни бир-биридан ажрата олиш учун рус ва узбек тилида айна бир хил маънони ифодаловчи *парта*, *стол* сўзига келишиқ кўшимчаларининг кўшилишини солиштириб кўрамиз:

Рус тилида:

Ўзбектилида:

Им. п. парта, стол Б. к-парта, стол

Р. п- парт-\-ы, стол-\-а

Ц. к.парта-\-нинг,

стол-\-нинг

Д- п. парт-\-е, стол-\-у

Ж. к.парта-\-га, стол-\-

га

В. п. парт-\-у, стол Т. к. парта-\-ни, стол-\-

ни

Т. п. парт+ой, сТол-\-Ом

Ч. к.парта-\-дан,

стол-\-

дан

Г1. п. (о) парт+е, (о) да

стол-\-е

Ў-п. к-парта-\-да,стол+

Юқорида келтирилган мисоллар шуни кўрсатадики, рус тилида келишиқ аффикслари сўз негиз и билан жуда зич ёпишиб, бирикиб кетади. Аффиксиз сўз негизи (ўза- ги) , яъни *парт* лексик маънога ҳам, грамматик маъно- ларга ҳам эга бўлмайди. Демак, рус тилида кўпчилик от- лар келишиқ аффиксларисиз тўла маъноли сўз бўла олмайди.

Ўзбек тилида эса аффикслар рус тилидаги сингари сўз негизи (ўз&ги) билан зич боғланмасдан, сўзга (парта+га) тўғридан-тўғри кўшилиб келаверади. Бунда аффиксиз келган *парта* сўзининг шакли ўзгармайди. Шуни ҳам кўрсатиб ўтиш керакки, сўзларнинг ҳар икки қисми, яъни сўзнинг туб маъносини ифодаловчи қисми ҳам, грамматик маъноларини ифодаловчи қисми ҳам мавҳумлашган, умумлашган характерга эпадир. Масалан, *бот*, *ботда*, *боғни*, *боғдан*, *ботдор*, *боғбон*, *боғли*, *ботча* каби сўзлар да *бог* қисми асл маънони билдириб, улар учун ўзак бўлиб келган. Унга турли аффиксларнинг кўшилиши билан турли грамматик муносабатлар, боғ- ланншлар ёки ундан янги сўзлар ясалгани ифодаланган бўлса ҳам, бу сўз асл ҳолатини сақлаб қолган. *Богдан*, *тотдан*, *қишлоқдан*, *шахардан*, *мактабдан* сўзларига бир хил грамматик маънони ифодаловчи -дан аффикеи кўши- либ, сўзларнинг маъноси билан бирга мавҳумлашган грамматик маънони

⁴⁵ А г г л ю т и н а ц и я — латинча а^иНпаге сўздан ол,ин- ган бўлиб, *ёпиштириш*, *улаш* маъноларини англатади.

⁴⁶ Ф у з и я — латинча ?иао сўздан олинган бўлиб, *эриб кетиш*, *куйиш* маъноларини апглатади.

ифодалаб нелган.

Сўзнинг туб маъноси ўзак !ёки негиз орқали ифода- ланади. Маълумки, сўз тузилишига кўра туб негизли ёки ясама негизли бўлади. Сўзнинг туб негизи⁴⁷ Ў⁴⁸ а к деб ҳам аталади. Ясама негиз ҳар бир тилга хос турли аффиксларнинг ўзакка (туб негизга) қўшилиши билан ясалади.

Юқорида кўрсатиб ўтганимиздек, сўзлар маънодош қисмларга бўлинади. Масалан, *ишчилар* сўзи учта маънодош қисмдан иборат: *иш* — ўзак (туб негиз), *-чи* — сўз ясовчи аффикс, *-лар*, — кўпликни ифодаловчи аффикс. Сўзларнинг маънодош қисмлари морфема⁴⁹ деб аталади. Масалан, *ёзувчилардан* сўзи беш морфемадан

ясалган: *ёз* (ўзак), *-ув* ва *-чи* (сўз ясовчи аффикс), **-лар**, (кўплик аффикси), **-дан** (келшпик аффикси). Аф- фикслар грамматик маънога эга бўлган морфемалар бўлиб, улар умуман сўз ясовчи ва форма ясовчи элементларни ўз ичига олади. Ўзакка нисбатан тутган ўрнига қараб аффикслар⁵⁰, префикс⁵¹, постфикс⁵² ва инфиксларга⁵³ бўлинади. Аффикслар ўзакнинг олдидан қўшилиб келса, префикс (олд қўшимча) деб аталади, ўзак дан кейин қўшилиб келса, постфикс (ортқўмакчи, мактаб грам- матикасида—суффикс) деб аталади. Масалан, *беғуноу*, *бетам*, *бадавлат*, *но%ац*, *номаълум* каби сўзлардаги **ўзак-** дан олдин келган **бе-**, **но-**, **ба-** аффикслари префиксдир; *сувчи*, *уйдан*, *ацлли кечки*, *игауарлик*, *китобни* каби сўзлардаги ўзакдан кейин келган қўшимчалар: **чи-**, **ли**, **лик**, **-ки**, **-дан** **-ни** постфикс (суффикслардир).

Баъзи тилларда, чунончи, угор-фин тилларида, туркий тилларда, шу жумладан, ўзбек тилида ҳам, грамматик маънолар постфикслар (суффикслар) орқали ифодаланади. Масалан, ишчиларимиздан сўзида ўзакдан кейин **^ -чи**, **-лар**, **-и**, **-миз**, **-дан** поетфикслари кетма-кет қўшилиб келган.

Баъзи тилларда грамматик маънолар фақат префикс- лар орқали ифодаланиши мумкин. Айрим тилларда эса, чунончи, ҳинд-европа тилларида грамматик маънолар ҳам префикс, ҳам постфикслар орқали ифодаланади. Ҳинд-европа тиллари оиласига мансуб бўлган рус тилида ҳам грамматик маънолар ҳар иккала турдаги аффикслар — префикслар ва постфикслар орқали ифодаланади. Масалан, *переписка* сўзидач *пере* — префикс, *пих* — ўзак, **-к** — сўз ясовчи суффикс, **-а** — форма ясовчи суффиксдир.

Сўз ясовчи ва шакл ясовчи аффикслар сўзнинг лек- еик маъноси билан боғлиқдир. Бу ҳодиса лексика билан морфологиянинг бир-бирига боғлиқ эканини яна бир марта исботлаб беради. Масалан: **-ли**, **-дон**, **-зор**, **-чан**, **-лик** суффикслари билан ҳар қандай сўз ўзагидан янги сўзлар яшаш мумкин эмас. Чунончи, **-ли** суффикси билан *Шл*, *кўнгил*, *куч* каби сўзлардан (отлардан) янги маънони ифодаловчи сўзлар, белгини билдирувчи сифатлар яшаш мумкин: *ацл-|-ли*, *кўнгил-|-ли*, *куч-|-ли* каби, аммо шу **-ли** суффиксии *осмон*,

47 Фузияли тилларда, шу жумладан, рус тилида, ўзак билан негиз ўртасида анча фарқ бор. Баъзи ўзақларнинг маъноси яққол кўриниб турмайди. Масалан, *читать*, *прочитать*, *читальня*, *чтение*, *прочестъ* каби ўзақдош сўзларнинг умумий ўзаги *чит* (чт) дир. Шунингдек, *водник*, *водитель* каби маъно жихатидан ўзақдош бўлмаган сўзларнинг ўзаги шаклан бир хил (*вод*). Бу сўзларнинг маънолари уларга аффикслар, айниқса, сўз ясовчи аффикслар қўшилганда аниқланади: *вод—ник*, *вод—и—гель*. (форма) деган маънони билдиради.

49 М о р ф е м а — юнонча тоғрбе сўзидан олинган бўлиб, шакл

50 А ф ф и к с латинча аШхиз —боғланган, бириккан сўзидан олинган.

51 П р е ф и к с — латинча ргаеПхит —олдидан боғланган сўзидан олинган.

52 П о с т ф и к с латинча розШхит —кетидан боғланган сўзидан олинган.

53 И н ф и к с — латинча тПхиз сўзидан олинган Оўлиб, ичига деган маънони билдиради.

буйруц, цзил, цора, кўк, сиё%, *бўш* каби сўзларга кўшиб, янги сўзлар ясаб бўлмайди. Шунингдек, -зор суффикси билан *гул-\-зор, олМа + зор, беда-\-зоР, цамиш-^Зор*; -кор суффикси билан *пахта-\-кор, бино-\-кор, галла-\-кор*; -дои суффикси билан *сиё%+дон, цалам-\-дон*, суффикси билан *ёш-\-лик, дўст-\-лик* сингари сўзлар ясалиши мумкин, лекин бу суффиксларни (-зор, -кор, -дон) *стол, уй, китоб, цуёш, машина, осмон, институт* каби сўзларга кўшиб, янги сўзлар ясаш мумкин эмас.

Суффикслар грамматик хусусиятлари ва характерига кўра, кўп тилларда, асосан, сўз ясовчи кўшимчалар са- налади.

Аффиксларнинг яна бир тури — инфикс⁵⁴ сўз я саш/1 а ёки шакл ўзгартиришда ўзак орасига (ичига) кў- шилган аффиксдир. Масалан лотинча тйхие — енга- ман—енгдим демакдир. Бу мисоллардаги биринчи сўзда ўзак орасига кўшилган инфиксдир. Ҳозирги замон ҳинд- европа тилларида инфикс жуда кам учрайди.

Ҳинд-европа тилларида флексия⁵⁵ ҳодисаси ҳам учрайди. Суффиксларнинг вазифаси, асосан, сўз ясаш бўлса, флексиянинг вазифаси, асосан, форма ўзгартишдир.

Масалан, рус тилида *книжка, книжке, книжки, книжку, книжкой, о книжках* сўзларида -а, -и, -е, -у, -ой, -ах келишик кўшимчалари (падежные окончания) — флексия; флексиядан олдин келган -к — (книж-к-а) сўз ясовчи суффиксдир.

Шуни ҳам кўрсагиб ўтиш керакки, ҳинд-европа тилларида флексия сўз ўзагига таъсир қилиб, ўзакни бир- мунча ўзгартиради. Бундай ҳодиса рус тилида кўпроқ учрайди. Масалан,

ухо — уши (х-ш) — цулоц — цулоцлар друг — друзья (г-з) — дўст — дўстлар день—дНи (е—ноль товуш) — кун—ку'нмр потолок— (н а) потолке (о—ноль товуш) — шип—шипда.

Рус тилида флексиянинг грамматик маъноси кенгдир, У бир неча грамматик маънога эга бўлиши мумкин. Масалан, (моей) *сестре* (синглимга) сўзида -е флексия бирлик сон, дательный надеж, женский родни билдириб келади. Шунингдек, *в колхозах* сўзидаги -ах флексияси кўплик сон, предложный падежни ифодалаб келади. Бир неча грамматик маънони ифодалаб келган флексиянинг ҳар қайси грамматик маъносини алоҳида-алоҳида ажра- тиб қараш мумкин эмас. Масалан, -ах шаклидаги флек- сияни ўзбек тили грамматик ҳодисаларига ўхшатиб (кўплик суффикси -лар ва ўрин- пайт суффикси -да каби) аффиксларга ажратиб юбориш ҳеч мумкин эмас. Шу билан бирга, шаклан бошк.а-бопща бўлган бир неча флексия билан бир грамматик маънони ифодалаш мумкин. Масалан, рус тилида бирлик сон дательный падеж -у, -к», -е, -и флекслари билан ифодаланади: (моему)

брат-\-у — акам-\-га, (моей) сестр-\-е-\-синглим-\-га, (моей) матер-\-и — онам-\-га, кон+ю — от-\-га. Шунинг учун ҳам флектив тилларда флексиялар сўзнинг ўзак- негизи! билан ниҳоятда зич боғланган бўлиб, кўпчилик ўзаклар флексияларсиз якка ҳолда ишлатилмайди. Масалан,

⁵⁴ И н ф и к с латинча шПхиз сўздан олинган бўлиб, ичига деган маънони англатади.

⁵⁵ Ф л е к с и я — латинча Нехю — эгилиш, цайрилиш, буки- лиш сўздан олинган.

ламп+(а), бан+(я), семья+(я) с?мь-)-(е), мор (е), вин (о) каби.

Юқорида айггиб ўтганимиздек, руффиксларнинг асосий вазифаси сўз ўзаги билан қўшилиб, янги сўз яшаш- даи иборатдир. Суффикслар ҳар бир тилнинг ўзига хос хусусиятларини назарда тутган ҳолда, қўлланинг дойра - сига қараб маҳсулдор, каммаҳсул ёки маҳсулсиз элемент бўлиши мумкин. Ҳар бир тилда айнаи замонда сўз ўзак- ларидан янги сўзлар ясайдиган элементлар маҳсулдор суффикслар саналади. Масалан, ҳозирги замон ўзбек тилида шахе билдирадиган отлар яшашда -чи жуда маҳсулдор суффиксдир: *иш~\|-чи, хизмат~\|-чи, ёрдам + чи, те" мир~\|-чи, аъло~\|-чи, ясов + чи* кабилар. Мавҳум маънони ифодаловчи -лик; *дўст~\|-лик, хурс/анд-^Лиқ, катта + лик, тоза~\|-лик, тез~\|-лик* кабилар.

Ҳозирги замон рус тилида шахе билдирадиган отлар я>сашда -ец суффикси: *гора—гор-ец; Кавказ—кавказ-ец, просвещение — просвещен-ец, башкир-ец*; -ик, -ник суффикслари: *массов~ик, фронтов-ик, передо-вик, колхозник, выпуск-ник, сезон-ник*; -щик суффикси-. *набор-щик, забойщик, бан-щик, камен-щик* кабилар маҳсулдор суффикслардир.

Олдин маҳсулдор сўз ясовчи элемент бўлган бўлса ҳам ҳозирги кунда янги сўз яшашда қўлланмайдиган 'суффикслар маҳсулсиз суффикслар саналади. Масалан, ўзбек тилида -вул суффикси билан олдин *цоровул, ба- ■ковул, ясовул* сингари сўзлар ясалган. Лекин ҳозирги замон ўзбек тили луғат таркибида бу суффикс ёрдами билан ясалган янги сўзлар йўқ. Шу схилда - дўз, -бон (этикдўз, богбон) каби суффикслардан ҳам ҳозирги замон ўзбек тили тараққиётида янги сўзлар ясалмайди..

Рус тилидаги **-ач** (сжрип-ач, тк-ач), **-тай** (глаша-тай, хода-тай), -ух (паст ух) каби суффикслар ҳам кам ишла- тпладиган суффиксларднр.

37- §. ҚЎШМА СЎЗЛАР

Ҳар бир тилда икки ёки ундан ортиқ сўзнинг қўшили- ши билан ҳосил бўлган қўшма сўзлар кўп учрайди. Баъзи тилларда қўшма сўзлар икки сўзнинг бевосита, тўғридан-тўғри қўшилиши билан ясалади. Бу ҳодиса, айниқоа туркий тилларга, шу жумладан, ўзбек тилига ҳам хосдир. Масалан: *кўз~\~ойнак, ош~\|-цозон, иш~\|-бузар* кабилар.

Бу хилда сўзларнинг қўшилиб, янги сўзлар ясалиши бошқа тилларда ҳам учрайди. Масалан, немис тилида (1ез Кор1зЪтег2 — бош оғриқ (йег Кор1 — бош, <Зег БсЪтегх — оғриқ), рус тилидаги *стен~\|-газета* сўзи каби.

Баъзи тилларда икки сўзни бир-бирига қўшиб сўз яшашда маълум грамматик воситаларнинг роли катта- дир. Бундай воситалар ёрдами билан икки сўз бирлашиб, яна ҳам зичлашиб, бутунлай бир сўз ҳолига келади. Масалан, рус тилида о ёки е унлилари воситаси билан икки сўз қўшилиб, бир сўзни ҳосил қилади: *паровоз* (пар- возить), *пулемёт* (иуля-метать).

Қўшма сўзларнинг бир ту|ри **аббревиатуралардир**. БМТ, РТС, АЦП каби. Аббревиация йўли билан тузил- гаи қўшма отларда икки йўл қўлланилади: 1. Шартли қисқартиш (ёки график қиоқартиш): *в.б.* — (ва бошқа- лар) рус тилида ¹¹ ■ *т- д. (и так далее)*. 2. Аббревиатура: *ХХР, АҚШ, БМТ*.

Кисқартма отлар /турли йўллар билан ҳосил бўлади: мустақил

сўзларнинг бош товушларидан (харфлардан), бош қисмларидан ясалади ёки биринчи сўзнинг бош қисми билан иккинчи сўзнинг тўла шакли қўшилишидан ясалади ва ҳоказо. Циқартма қўшма сўзлар кўпинча рус тилида ишлатилади. Масалан: *агропром, АТС,*

ВУЗ, колхоз, зарплата, горсуд кабилар. Рус тили таъсири билан ўзбек тилида ҳам баъзи қисқартма қўшма сўзлар пайдо бўла бошлади, масалан, *Ўздавпаиш* (Ўзбекистан давлат нашриёти), *ш/сроцўм* (ижроия қўмита), *БМТ* (Бирлашган Миллайглар Ташкилоти) каби.

Сўзларни такрорлаш (минг-минг, катта-катта, юриб- юриб, бора-бора каби) ҳодисаси ҳам баъзи томонлари билан қўшма сўзларга тўғри келади. Баъзи тилларда сўзни тўлиқ ёки қиоман такрорлаш орқали ҳам янги сўзлар ясалшни ҳамда турли грамматик маънолар ифодаланиши мумкин. Такрорлаш йўли билан сўз яшаш ва турли грамматик (маъноларни ифодалаш туркий тилларда, шу жумладан, ўзбек тилида кўп учрайди. Масалан: *кўп-кўп* (жуда кўп), *катта-катта* (ортиқ даража- да). Шу хилда такрорлаш йўли билан бирор тушунчани кучайтириш ҳоллари ҳам учрайди. Масалан *гапира- гапира чарчади, кула-кула сўзлади.*

Туркий тилларда такрорнинг яна бошқача кўриниши ҳам бор. Бу ҳодиса жонли 'тилда кўпроқ учрайди: сўз такрорланганда иккинчи элементнинг биринчи товуши кўшинча п, м, с ёки ч билан алмапштириб айтилади ёки шу товуш орттирилади (сўз унли товуш блан бошланган бўлса). Масалан, *нон~пон, чой~пой, дала-Мала, пул-мул, патир-сатир, мева-чева, ош-пош, от-пот, шакар-накар* кабилар. Бундай сўзларда асосий маъно биринчи қисмда бўлади, такрорланган қисмнинг шакли ўзгариб, у биринчи сўзга қўшимча маъно киритади. Масалан, *ош-пош* дегакимизда *ош* овқатнинг бир турини билдирса, *ош-пош* умуман ҳар қайдай овқат ёки ош ва ошга ўхшаган овқатни англатади.

Табиатдаги предметларнинг, ҳодисаларнинг овозига тгақлид қилиб, уларни такрорлаш орқали ҳам сўз яшаш ёки турли грамматик, стилистик маъноларни ифодалаш мумкин. Масалан, *пац-пац, (цацауа), шил-дир-шилдир, тариц-туруц, гулдур-гулдур, жаранг-журунг, лип-лип, дук-дук, гивир-шивир, товир-гувур* кабилар.

Такрор шаклига кўра икки хил бўлади: 1) тўла таж- рор (тўн-тўп) ва 2) қисқарган такрор (қип-қизил). Туркий тилларда сифатларни қисман такрорлаш орқали уларнинг орттирма даражаси ясалади. Бу усул билан, яъни редупликация⁵⁶ усули билан орттирма даража ясалганда, такрорнинг биринчи қиоми ўз шаклини бирмунча ўзгартади. Масалан: *кап-катта, опочиц, оппа-очик, кўм- кўк, цоп-цора.*

Такрорлаш йўли билан сўз яшаш, грамматик лдаъноларни ифодалаш бошқа тилларда ҳам учрайди. Масалан: малай тилида огап—*киши*, огап-огап эса кўпликни, яъни *кишилар* деган маънони; хитой тилида Я(жэнь) — *киши*, А- Я (жэнь-жэнь) — *жуда кўп киши* деган маънони билдиради.

Маъно жиҳатидан бир-бирига яқин бўлган ва бошқа туридаги

⁵⁶ р е д у п л и к а ц и я — латинча гейирПсапо сўздан олинган бўлиб, такрорлаш, икки марта кайтариш маъносини англатади.

сўзларнинг жуфтлашиш хоҳисаси ҳам ўзининг бир қанча хусусиятлари билан редупликацияга) ўхшай- ди: *аста-секин, цари-цартанг, куч-цувват, орзу-авас, цурт-цумурсца, хотин-циз* кабилар. Булар жуфт сўзлар- дир. Бундай сўзлар умумлик, жамлик тушунчасини ифодалаш, маънони бир оз кенгайтириш, кучайтириш каби вазифаларни бажаради.

38-

§. СЎЗ ТУРКУМЛАРИ

Ҳар бир тилдаги сўзлар ўзининг грамматик белги- ларига ва семантик хусусиятларига қараб турли гуруҳларга бўлинади. Шу хилда ажратилган айрим гуруҳлар сўз туркумлари саналади. Кўп тилларда сўзларни бундай туркумларга ажратиш, тасниф қилиш масалалари ҳали яхши ишланган эмас.

Сўзларни туркумларга ажратиш масаласининг кийин нуқталаридан бири шуки, грамматик қурилиши жиҳатидан ҳар хил бўлган тиллардаги сўзларнинг қўлланиш доираси, грамматик белгилари доимо ўхшаш, бир хил бўла бермайди. Шунинг учун ҳам бир тилдаги сўз тур- кумларининг ўзига хос хусусиятлари бўлади. Демак., сўзларни туркумларга ажратишда ҳамма тилларга уму- мий бўлган ягона бир принципини қўллаш мураккаб муаммодир.

Сўзларни туркумларга ажратишда баъзи тилшунос- лар уларнинг лексик маъносини асосий — еггакчи белги қилиб оладилар, айрим тилшунослар эса тилнинг мор- фологиясига, сўзларнинг шакли ва ўзгаришига асослана- дилар. Яна баъзилари эса уларнинг грамматик вазифа- ларини — сўзларнинг бирикмалардаги (сўз бирикмалари- даги) ва гапдаги вазифасини, синтактик ролини асос қилиб оладилар. Сўзларни бундай тасниф қилишда, юқоридагилардан ташқари, уларнинг ясалиш турлари ҳам кўзда тутилади. Леокин кейинги вақтларда сўзларни туркумларга ажратишда юқорида кўрсатилган приинципларнинг ҳаммаси биргаликда назарга олинади- ган бўлди. Шунинг учун сўзларни туркумларга ажратишда ҳар қайси тилнинг грамматик қурилишига, ўзи- га хос хусусиятларига кўра мана шу принциплардан биря энг асосий — етакчи принцип қилиб олинади. Бошқа приинциплар эса асосий принципни тўлдириб, сўз туркумларини ажратишда катта роль ўйвайди. Масалан, рус тилида сўзларнинг лексик маъноси билан бирга, морфологик принцип ҳам энг асосий принцип ҳисобла- нади. Чунки рус тилида ҳар хил туркумдаги сўзлар шакл жиҳатдан фарқ қилиб туради. Бунинг учун от билан сифатни солиштириб кўриш кифоя қилади (газета — газетный, мужчина—мужской).

Рус тилида отлар уч родга бўлиади. Бош келишик бирлигидаги отлар каттиқ ундошлар билан ва баъзи отларнинг охири юмшоқ ундош билан тугаган бўлса, мужской родга киради. Масалан: *дом, хлопок, герой, день* кабилар. Бош келишик бирлигидаги отлар -а ёки -я ва баъзи отларнинг охири юмшоқ ундошлар билан тугаган бўл!са, женский родга киради. Масалан:

книга, земля,

степень кабилар. Бош келишик, бирликдаги отлар -о ёки -е билан тугаган бўлса, средний родга киради. Масалан: *озеро, море, собрание* кабилар.

Аммо отларга боғлиқ бўлган сифатларнинг флексия- лари отларнинг

флексиясига сира ўхшамайди. Бош келишик, бирликдаги мужской родга оид сифатларнинг флексиялари -ый, -ой, ий; женский родга оид сифатларнинг флексиялари -ая, -яя; средний родга оид сифатларники -ое, -ее тарзида бўлади. Таққослаб кўринг:

*муж. р. большой дом интересный рассказ синий карандаш жен. р.
большая комната интересная сказка синяя ручка
сред. р. большое окно интересное произведение
синее море*

Демак, рус тилида отлар билан сифатлар ўзларитиш флексиялари жиҳатидан бир-биридан жуда катта фарқ қилади. Бошқа сўз туркумлари ҳам худди шундай бир-биридан шаклан фарқ қилади.

Шунинг учун рус тилида сўзларни ажратишда сўз-нинг морфологик белгилари ҳал қилувчи роль ўйнайди. Шу билан бирга, сўзларни туркумларга ажратишда улар-нинг маъноси, синтактик роли, сўз ясалиш турлари ҳам муҳим аҳамиятга эгадир.

Хит ой тилида эса сўзларни туркумларга ажратишда, уларнинг лексик Маъносидан ташқари синтактик белгиси, жу|млада, гапда сўз тартиби энг асосий — етакчи принцип қилиб олинади. Масалан, хитой тилида отлар-дан кейин бир белги қўйиш билан: сифат ясалади: *шитоу фанцзы—тош уй, шитоуды фанцзы—тошдан ясалган уй*. Кейинги сўз бирикмасида ды шаклидаги ёрдамчи сўз белгиси билан сифат ясалган.

Ана шундай айрим белги (ёрдамчи сўз) билан феъл-ларнинг ўтган замони ифодаланади. Феълларнинг ўтган замонни билдирган шакли отлар билан бирикиб келмади.

Туркий тилларда, пху жумладан, ўзбек тилида ҳам сўзларни туркумларга ажратишда морфологик белги, айниқса, сўзнинг лексик маъноси ва синтактик хусусияти асос қилиб олинади. *Оц, цизил, яшил, цора, катта, кичик цари, ёш* каби сифатларни *ацл, ош, нон, одам, куча, ариц, сув* каби отлар билан солиштирганда шакл жиҳатидан уларнинг қайси бири от, қайси бири сифат эканлигини ажрагиш учун ҳеч қандай морфологик белги йўқлигини яққол кўриш мумкин. Лекин бу сўзларнинг маъносига ҳамда гапдаги ўрнига, вазифасига қараб, уларнинг қайси бири от, қайси бири сифат эканлигини ажратип қийин эмас. Лекин *ацл — ацлли, куч — кучли, куз — кузги, ёз — ёзги, иш — ишЧан* каби ўринларда от билан сифатнинг шакли морфологик белгилари билан аниқ аж-ралиб туради.

Умуман, сўз туркумларининг таснифи жуда мураккаб' масалздир. Бу сўзларни туркумларга ажратиш учун пгу тилнинг барча лексик-семантик ®а грамматик хусусият-ларини синчиклаб ўрганиб чиқиш — тилнинг ҳозирги давридаги ҳолати, тараққиёт йўлларини жуда чуқур ва атрофлича ўрганиш талаб қилинади.

Сўзларнинг туркумларга ажрашиши тарихий бир ҳо-дисад'ир: ҳар қайси тилдаги сўз туркумлари тил билан бир вақтда пайдо бўлган ҳодисалар эмас.

Цадимги тилларда от билан сифатнинг муносабати кўпинча икки отнинг бирикиб келиши билан ифодалан-ган, от маълум ўринда сифат вазифа'сида қўлланган: предметнинг белгиси, хусусиятлари икки отни бир-бири билан

бириктиринх орқали ифодаланган. Бу ҳодисанинг кўринишлари ҳозир ҳам кўп тилларда учрайди. Масалан, ўзбек тилида: *тош уй, олтин соат, тахта кўприк*; хитой тилида: *шоу бяо—цўл соат, шитоу фанцзы—тош уй*.

Умуман, кўп тилларда отларнинг белгилари ёки ху- сусиятларини билдирувчи сифатлар морфологик жи- ҳатдан тилнинг узоқ тараққиёти давомида алоҳида хнаклга эга бўлиб, алоҳида сўз туркуми сифатида аж- ралиб чиққан. Бу ҳодиеа рус тилида яққол кўринади. Маоашан, *каменный дом, золотые часы, железная кровать* каби сўз бирикмаларидаги *каменные, золотые, железная* каби сўзлар тарихий тараққиёт натижасида морфологик жихатдан отлардан фарқ қилади, айрим суффикслар воситаси билан сифатга хос флексиялари билан алоҳида си фат туркумига айланган. Шунингдек, ўзбек тилида ҳам, одатда, отларга турли аффикслар кўшиш билан отларнинг белгисини, характерли хусу- сиятларини ифодаловчи сифатлар ҳосил бўлган. Масалан, *ацл — ацлли, куч — кучли — кучеиз, тартиб — тар- тибли—тартибсиз* каби. Бироқ ўзбек тилининг ҳозирги тараққиёт даврида ҳамма отлардан сифат яшаш мумкин эмас. Рус тилида эса турли қўшимчалар қўшиш билан, яъни аффиксация ус-ули билан деярли ҳамма отлардан сифат яшаш мумкин.

Ҳар қайси тилнинг ўзига хос хусусиятларига кўра сўз туркумларининг сони турличадир. Масалан, рус тилида ўнта сўз туркуми, ў-збек тилида ўн битта сўз туркуми⁵⁷, уйғур тилида саккизта сўз туркуми; француз ва инглиз тилларида тўққизиадан сўз туркуми бор. •Лекин тиллар орасида сўз туркуми жихатидан ҳам ўх- шатликлар кўп.

Сўз туркумлари ичида от энг қадимги сўз туркумла- рқдан бир ид ир. От кенг маънода предметлик! тушунча- сини ўз ичига олади. Масалан, *темир, тош, ёточ, олма, китоб, сув, тот* кабилар. От туркумида муҳаббат, қайгу, ҳасрат, орзу, фикр, хаёл каби маъноли сўзлар ҳам катта ўринни эгаллайди.

Умуман, ҳамма тилларда отлар маъно жихатидан предметликни билдиради. Отларнинг предметлик маъноси, яъни лексик маъноси билан бирга, уларнинг грамматик (морфологик ва сиптактик) хусусиятлари ҳам отлик ҳалатини белгилашда катта роль ўйнайди. Масалан, рус тилида отларнинг предметлик маънолари грамматик род категорияси орқали ҳам кўриниб туради: *дом, книга, озеро*.

Немис, француз тилларида отларнинг олдидан келган турли артиклар орқали ҳам уларнинг отлик ҳолатлари, предметлик маънолари билиниб туради; немисча: (Заз ЫсЬ — китоб, йег—"Паск—стол; французча: Ыа ЫаЬе— стол, Ые Нуге — китоб каби.

Турк тилларида эса отларнинг предметлиги, асосан, лексик маъноси ва вазифаси билан боғланган (турлан- ганда — сўз шакли билан ҳам). Шу жихатдан отлар бошқа сўз туркумларидан ажралиб туради. Кўп тилларда отларни характерловчи белгилардан энг муҳими уларнинг келишиклари билан турланишидир.

⁵⁷ Қаранг: Ҳозирги замон ўзбек тили. Ўзбекистон Фанлар Академияси нашриёти. 1957, 309—526-бетлар; А. Н. К о н о в . Грамматика современного узбекского литературного языка. Изд. АН СССР М.—Л. 1960, 64-бетГ

Келишик формалари гапда отларнинг бошқа сўз билан бўлган муносабатини ифодалайди. Масалан, *Ақром мактабнинг боғида ишлайди* гапида -нинг келишик қўшимчаси орқали *мактаб* ва *бот* сўзлари, -да келишик қўшимчаси орқали эса *бот* ва *ишламоқ* сўзлари ўзаро боғланган. Баъзи тилларда отлар турланмайди. Шунинг учун ҳам бундай тилларда отнинг бошқа сўзлар билан муносабатини билдирувчи (келишиклардаги каби) ва- зифалари синтактик йўл билан, турли, ёрдамчи сўзлар, турли белгилар билан, сўз тартиби ва интонация орқали берилади: инглиз тилидаги *The people book is interesting*

Is the student's notebook in the desk? (студентларнинг дафтари столда) бирикма- сизда *талаба* ва *дафтар* муносабати о? ёрдамчи сўзи орқали, *дафтар* ва *стол* сўзларининг муносабати о? ёрдамчи сўзи орқали ифодаланган.

Хитой тилида Гайшань жэньмынды шэнхо — *Халқ- тинг турмуши яхшиланди* гапгада *халқ* ва *турмуш* сўзларининг муносабати ёрдамчи сўз орқали ифодаланган. Худди шундай Цзай далитан кайхуэй *Залда < мажлис очилди* гапида *мажлис* ва *зал* сўзларининг муносабати ҳам ёрдамчи сўз орқали ифодаланган.

Ўзбек тилида *Ит болани қонди* гапидаги биринчи ва иккинчи сўзларнинг ўрнини ўзгартиб, *Болани ит қонди* тарзида (тушум келишиги билан ифодаланган объект- нинг тапдаги ўрни алмаштирилиб) кўйилганд'а ҳам на мазмун, на фикр ўзгармайди- Хитой тилида эса гапда сўзларнинг тартиби боншача роль ўйнайди. Агар Гоу цзяо ла сяохай — *Ит болани қонди* гапида *ит* билан *бола* сўзларининг ўрни алмаштирилса, у вақтда Сяохай цзяо ла гоу — *Бола итни қонди* деган маъно англаппила- ди. Демак, хитой тилида сўз тартиби грамматик вазифа- ни бажаради.

Шундай қилиб, сўзларнинг ганда ўзаро боғланиши, грамматик муносабати турли тилларда турли йўллар, воситалар билан ифодаланади.

Ҳар қайси тилда келишиклар грамматик маъносига кўра бир неча вазифани бажарши мумкин. Масалан, ўзбек тилида *Уйдан чиқдим, акамдан миннатдорман, узумдан олдим, соат олтидан кейин келинг, бу қошиқ кумушдан ясалган* каби гапларда чиқиш: келишигининг маъноси турличадир. Фақат биринчи гапдаги чиқиш келишиги (уйдан) ҳар жиҳатдан ўз маъносига тўғри кел- лади. Кейинги гапларда эса чиқиш келишиги (акамдан, узумдан, олтидан, кумушдан) ўз маъносидан анча узақлашган. Шундай бўлса ҳам, шаклан бир хил бўл- гани. учун чиқиш келишигида келган сўзлар сифатида умумлашган, мавхумлашгандир.

Келишикларнинг сони ҳам ҳамма тилларда бир уйт эмас. Тилда келишиклар соннинг кўп-озлиги ҳар бир грамматик маъно учун махсус кўрсаткичнинг бўлишига боғлиқдир. Баъзи тилларда бир келишик бир неча грамматик маънога эга бўлиб, гапда бир неча вазифани бажаради.

Шундай қилиб отларнинг муҳим белгиси (семантик белгиси) предметлик маъносидир. Отлар ўзларининг лексик-семантик, морфологик ва синтактик хусусиятлари ва бошқа белгилари билан ҳар бир тилда энг муҳим сўз туркумини ташкил этади.

От билан боғланиб келиб, предметга хос белги ва

хусусиятларни ифодаловчи сўзлар эса деярли ҳамма тил-ларда алоҳида сўз туркумини—сифат категориясини таш-кил этади. Сифатлар баъзи тилларда кўпинча лексик маъноси ва гапдаги вазифаси билан, (баъзи тилларда эса грамматик (морфо логик) шакли — кўрсаткичи билан ҳам ажралиб туради.

Баъзи тилларда сифат грамматик шаклга эга бўлиши билан бирга, шакли билан ҳам отларга тобе бўлади; от-ларнинг грамматик хусусиятларига, яъни родларита, келишикларига, бирлик ва кўпликда бўлишига қараб ўз шаклини ўзгартириб, уларга мослашади. Масалан, рус тилида сифат опгнинг родига, бирлик ёки кўпликда «е-лишиг.а(ҳамда келишикларда ўзгаришига қараб, уларга мослашади: *ясный день* (очик кун), *ясные дни* (очик кунлар), *много ясных дней* (очик кунлар кўп) каби.

Демак, бу мисоллардаги *ясный* сифати отларга тобе бўлганлиги учун отнинг шаклига, роди, сони ҳамда келишикларига қараб, от билан мослашган.

Баъзи тилларда эса сифат, асосан, маъноси билан ҳамда отларга бирикиб келиш ўрни билан бошқа сўз туркумларидан фарқ қилади. Масалан, инглиз тилида: *Bag&e сИу* (катта таҳар), *Азай тап зай регзоп* (хафа киши). Ўзбек тилидаги *очиц %аво, очиц кун, очиц кунлар* бирикмалари хитой тилида: (*хао гянци*) — (очик

хаво), *хао тянъ* (очик кун,) тарзида ифодаланади. Бундай тилларда сифатлар шакл жиҳатидан отларга тобе бўлмайди, рус тилидагидек боғланган эмас. Шунинг учун ҳам сифатлар отларнинг сон ва келишиклар билан ўзгаришига карамай, сифатлар ўз шаклини ўзгартирмайди.

Сифатлар икки хил — аслий ва нисбий бўлади. Кўп тилларда аслий сифатлар лексик маъноси билан ажралиб туради. Баъзи тилларда эса ҳам маънолари, ҳам морфологии белгилари билан ажралиб туради. Чунончи, туркий тилларда аслий сифатлар, жумладан, *кўк, цизил, о%о, сариц, яшил, катта, кенг, тор, семиз, ориц* кабилар ўзларининг лексик маънолари билан нисбий сифатлардан ажралиб туради. Грамматик жиҳатдан бундай сўзлар чогиштирма даража шакли билан ҳам фарқ қилади (*цизил — цизилроц, ёш — ёшироц . кўк — кўкроц*). Нисбий сифатлардан эса, одатда, чогиштирма даража ясалмайди.

Аслий сифатлардан турли суффикслар воситасида редупликация ва сиптактжк йўл билан ҳам даража маъноси ифодаланади. Масалан, *кап-катта, цип-цизил, оппоц, т\$оп~цора, ширин'шир"н* (ноклар), *чиройли-ч"р"йли* (гул-лар). *Тошкент Самарцнддан катта. Биринци, бригадаг-а нисбатан учшичи бригада яхши ишлайди кабилар. Бундай ҳодисалар бошқа тилларда ҳам учрайди.*

Нисбий сифатлар отларга турли суффикслар кўшиш орқали ифодаланади.

Айрим тилларда, чунончи, инглиз, уйгур, қозоқ, татар, ўзбек тилларида нисбий сифатларнинг маъноси кўнинча отлар орқали ифодаланади. Масалан, ўзбек тилида: *мис цозон, сим каравот, тош йўл, ёгоч цошиц*, инглиз тилида: *а Ё\уп рагк* (шаҳар парки), *а со11есИу 1'аг,т* (жамоа хўжалиги).

Баъзи тилларда нисбий сифатлар турли суффикслар ёрдамида отларнинг негизидан (ўзагидан) ясалади. Масалан, рус тилида: *желез (о) + железный, ус(ы) + ат = усатый, исгори (я) + ческ = исторический*.

Ҳар бир тилнинг ўзига хос хусусиятларига қараб яна бир қанча сўз туркумлари бўлиши ҳам мумкин: олмош, феъл ва бошқалар.

Ўзбек тили луғат таркиби мактабларда ўқитиладиган ўн та сўз туркумига, «Фан» нашриёти томонидан нашр шқтинган «Ҳозирги замон ўзбек тили»⁵⁸ китобида ўн битта сўз туркумига бўлинган; А. Н. Кононовнинг «Грамматика современного узбекского литературного языка» асарида ҳам ўзбек тили сўзлари ўн бир сўз туркумига бўлиниб, тақлидий сўзлар алоҳида кўрсатилган.

Туркий тилларда, шу жумладан, ўзбек тилида от, сифат, сон, олмош, феъл каби сўз туркумлари лексик маънолари, морфологик ва синтактик хусусиятлари би- лан бир-бирларидан фарқ қилади. Аммо баъзи бир сўзларнинг ўрни муайян эмас. Масалан, от туркумидаги баъзи бир сўзлар гапда, сўз бирикмаларида сифат ўр- нида: *тош уй, кумуш соат, ёғоч кўприк*; асл сифатлар эса равиш ўрнида келиши мумкин: *Яхши одам яхши*

ишлайди. Биринчи уч мисолдаги *тош, кумуш, ёғоч* сўзлари от туркумига даирса ҳам, бу мисолларда сифат вазифасини бажариб келган. Кейинги мисолда *яхши* сўзи сифат, от (одам) олдидан келиб, ашшловчи вазифасини бажариб келган. Феъл (ишлайди) олдидан кел- гани учун равиш вазифасини бажарган.

Туркий тилларнинг хусусияти гауни кўрсатадики, аслий сифатларнинг кўпчилиги фа кат отларнинггина

эмас, балки феълларнинг ҳам белгисини кўрсатиб кела- ди, ҳар иккала ҳолда ҳам қандай? деган сўровда жавоб бўлади: *Яхши уйларда* (қандай уйларда?), *Яхши ганир- ди* (қандай ганирди?).

«Ҳозирги замон ўзбек тили» китобида модал сўзлар алоҳида сўз туркуми сифатида ажратилган. Модал сўзлар вазифаси жиҳатидан юкламаларга яқин бўлиб, вақе- ликка бўлган муносабатини, сўзловчининг истак-хоҳиши- ни ифодалайдиган сўзлар (*балки, фаЦат* кабил-ар-). Ҳозиргача бундай сўзларнинг ўзига хос грамматик ху- сусиятлари эътиборга олинмай, бошқа сўз туркумлари ичига сингдирилиб юборилган эди. Бундай сўзларни алоҳида сўз туркумига ажратиш тилнинг хусусиятини очиб беришга ва уни ўрганишга катта ёрдам беради.

Умуман, сўз туркумлари икки катта гуруҳга бўлинади: 1. Мустақил сўзлар — тўлиқ маънога эга бўлган сўз туркумлари. Масалан, от, сифат, сон, олмош, равиш, феъл. 2. Ёрдамчи сўзлар—мустақил маънога эга бўлмаган сўзлар: кўмакчилар, боғловчилар, юкламалар. Ёрдамчи сўзлар предмет ва ҳодиоаларнинг номини билдирмайди. Уларнинг асосий грамматик ху^сияти мустақил маъно- ли сўзларнинг ўзаро муносабатини ифодалашдан иборат. Шунинг учун ёрдамчи сўзлар турли грамматик восита- лар вазифасини бажариб келади. Бундай ҳолларда грамматик воситалар адустақил сўзнинг

⁵⁸ Қаранг: Ҳозирги замон ўзбек тили. Тошкент, «Фан» нашриёти, 1957, 309—526-бетлар.

таркибида бўлмай, унга улашмай, балки унинг ёнида, атрофида бўлади.

Ёрдамчи, сўзлар ҳар бир тилнинг хусусиятига қараб, олд кўмакчилар, орт (сўнг) кўмакчилар, артиклар, юкламалар ва боғловчиларга бўлинади. Олд кўмакчилар, асосан, ҳинд-европа тилларида кўп учрайди. Улар ганда сўзнинг олдидан келиб, мелишиклар вазифасини аниқ- лаб беради ёки келишик цўшимчалари вазифасини бажа- ради. Масалан, инглиз тилидаги *To see* (мактабга), (гот шзШиЪе (институтдан) мисолларида *to* ва *to* гот олд кўмакчилари жўналиш ва чикиш келишиги вазифасини бажариб келган. Тожик тилида *ба мактаб* (мактабга) , *аз институт* (институтдан) мисолларида *ба*, *аз* олд кўмакчилари жўналиш ва чикиш келишикларининг маъносини ифодалаган. Рус тилида олд кўмакчилар, асосан, келишик флексиялари билан бирликда келишик маъносини яққолроқ аниқлаб (беради. Масалан: *В Москве* сўзида в олд кўмакчиси — е флексияси билан бирга ўрин- пайт келишиги вазифасини аниқлаб келади. *В Москву* деган сўзида в олд кўмакчиси — у флексияси билан бирга тушум келишиги вазифасини аниқлаб ке- лади.

Орт кўмакчилар, асосан, туркий тилларда ва баъзан бопца тилларда учрайди. Улар сўзларнинг кетидан келиб, турли келишиклар вазифасини ҳамда бошқа грамматик вазифаларни бажаради. Масалан, *Мен дўс- тимнинг олдига бораман. Болалар учун яхши мактаб цурилди. Завод цошида патта кутубхона бор* гапларида *олдига*, *учун*, *цошида* сўзлари орт кўмакчилардир. Бу орт кўмакчиларни тушириб қолдириб, шу гапларни *Мен дўстимни кига бораман. Болаларга яхши мактаб цурилди. Заводда янги кутубхона бор* деб ифодаласак ҳам, айрим маъно нозикликларини назарга олмаганда, мақсадга эришган бўламиз. Демак, юқоридаги гаплардаги *олдига*, *учун*, *цошида* ёрдамчи сўзлари маълум келишиклар вазифасини бажариб келган.

Туркий тилларда ёрдамчи сўзларнинг бир қисми от- лардан иборат бўлиб, улар гапда ёрдамчи сўзлар вазифасини бажариб келганда, ўзининг асл маъносини асосан йўқотиб, ёрдамчи сўз сифатида келишиклар вазифасини ва бопца грамматик вазифаларни бажаради. Шу билан бирга, бундай ёрдамчи сўзлар ўзининг туб маъносини ҳам бирмунча сақлаб қолади. Ёрдамчи сўзлар вазифасида келган отлар, асосан, келишик кўшим- чалари билан бирикиб келади. Масалан, *устид*, *ёнида*, *ёнидан*, *ичига*, *ичидан*, *ичини*, *цошида*, *цошидан*, *цошига* каби. Солиштириб акўринг: *Укам томга чицди—Укам*

том тепасига чицди. Бу гапларнинг маъноси бир хил. Лекин иккинчи гапда айтилмоқчи бўлган фикр биринчи- га қараганда яна ҳалм анкқрок ифодаланган. Шунингдек, *Онам уйда — Онам уй ичида* гапларининг ҳам маъноси асосан бир хил бўлиб, лекин ўрин холи иккинчи жумла- да жуда аниқ ифодаланган. Бу ўринда *ичида* сўзи ёрдамчи сўз вазифасини бажариш билан бирга, ўзининг асл маъносини бугунлай йўқотмаган. Бу сўз онам бошқа ерда эмас, балки унинг ичида эканлигини аниқроқ ифо- далаб берган. *Уйда* деганимизда кенг маънода, умуман уйда, ҳовлида ёки айвонда эканлиги англашилса, *уй ичида* деганимизда 'ҳовлида ёки айвонда эмас, балки уй- нинг ичида эканлиги тушунилади.

Боғловчилар ҳам ёрдамчи сўзлардир. Улар мустақил маънога эга

бўлмайди. Боғловчилар гапда сўзларни бир- бирга боғлаш, кўшимча гап таркибидаги содда гапларни бир-бирига боғлаш вазифасини бажаради. Масалан, * 145 117

Ҳамма гап меунатда ва тажрибада (Ойбек). Атрофда

*бўлаётган, уодисаларни энди у тисанд қилмас эди, чунки унинг қўлидан %амма парса келар эди. (А. Фадеев)- Бу гаплардаги ва, чунки боғловчилари орцали гапдаги сўзлар ёки қўшма гапдаги содда гаплар бир-бирлари билан боғ- ланган. Боғловчилар икки гуруҳга — **тенг боғловчиларга** ва **эргаштирувчи боғловчилар** (тўғрироғи, тобе боғловчилар) га бўлинади.*

Тенг боғловчилар гап бўлаклари ва айрим гапларни бир-бирига боғлаб, улар орасидаги тенг муносабатларни кўрсатиб беради. Масалан, *Мен магазиндан дафтар ва цалам олдим. Бригадир билан теримчилар далага чициб кетдилар.*

Эргаштирувчи боғловчилар эса, асосан, қўшма гап таркибидаги эргаш гапларни боғлати учун ишлатилади. Масалан, *Терим ишларини тезлатишимиз керак, чунки бу йил Циш эрга келиши мумкин.* Бу гапда **чунки** ёрдамчиси билан эргаш гап (чунки бу йил қиш эрта келиши мумкин) бош гапга боғланган.

Ҳар қайси гуруҳдаги боғловчилар ява бир 'неча тур- ларга: **бириктирувчи, зидловчи, айиРувчи, сабаб ва чоғиштирув боғловчиларига** бўлинади.

Артиклар ёрдамчи сўзлар 'қаторига кирса ҳам, улар гап бўлакларининг ўзаро муносабатини, синтактик маъ- ноларини ифодаламайди. Артиклар отларга грамматик ҳамроҳ бўлиб келади. Лекин артиклар ҳамма тилларда учрамайди. Артикларнинг асосий грамматик вазифаси шуки, улар гапда сўзларга ҳамроҳ бўлиб, бу сўзларнинг от туркумига қарант л и эканлигини билдиради. Масалан, немис тилида: бег ТАЗСЬ (стол), с1аз БисЬ (китоб), (Не АгЬеЙ (иш), инглиз тилида: а 1атр (лампа), 1Ье йау

(кун) каби. Шу билан бирга, артиклар предметнинг муайян, аниқ ва ноаниқ эканлигини билдириб келади. Масалан, инглиз тилида а артикли ноаниқ предметни, 1Ье артикли эса аниқ, маълум предметни билдиради. Масалан, а Боок деганда, умуман китоб тушунилса, 1Ье Боок деганда, маълум бир китоб тушунилади. Шунингдек, немис тилидаги йаз, йег, (Не артиклари ҳам отларнинг қайси родга қарашли эканини ҳамда аниқ предмет қа- кид гап бораётганлигини билдириб келади. Масалан: ёаз Гепз1ег (дераза), йег ЫегзШ); (қалам), с1Ее ДУапй (девор). Кўпгина тилларда, шу жумладан, туркий тилларда артиклар йўқ.

Синтаксис — грамматиканинг асосий бир қисми бўлиб, у гап қурилиши ва унинг грамматик хусусиятларини, гап турларини, бўлакларини, б у бўлакларнинг ўзаро бириктиш йўллари, сўз биринмаларини ўрганади. Синтаксис морфология билан узвий боғлашга бўлиб, ҳар иккаласи бирлашиб, грамматикани ташкил этади. Синтаксис кўпчиларнинг ўзаро алоқа қил иши ва бир-бир- ларини тушунишида, фикр алмашувида катта роль ўй- найди.

Нутқнинг энг асосий бўлаги гапдир Ҳар бир тилнинг ўз грамматик 1; о н у н - қ о и д а л а р и г а асосланган, грамматик жиҳатдан шаклланган,

оҳангий тугалликка эга бўл- ган ва нисбий л у г ал фикр ни билдирган сўзлар йиғин- диси ёки айрим бир сўз гап бўла!ди. Умуман, гап нутқ- нинг бир бутун бўлагвдир. Биз гап орқали ўз фикр- ма қс ад л а р им и з н и, ички ҳиссиёт, туй г у ҳам рухий кечин- маларимизни билдирамиз, фикр алмашамиз. Гайда сўз- ларнинг ўзаро муносабати турлйча бўлади. Гап сўзлар- дан, сўз бирикмаларидан ёки алоҳида бир сўздан тузи- лади. Маъно ва грамматик жиҳатдан ўзаро бирикиб шаклланган, ўзаро боғланган икки ёки ундан ортиқ мус- тақил сўзлар сўз бирикмалари саналади. Сўз бирикмалари отларнинг отлар билан, сифатларнинг отлар билан, равишларнинг феъллар билан, феълларнинг феъллар билан бирикиб келшни орқали ҳосил бўлади. Масалан, *катта шаир, бригада бошлиғи, очиқ хаво, оқ олтин, тез ишл(1моц, ёғоч кўприк* каби.

Сўз бирикмалари бир-бири билан мослашув, бонща- рув ва битишув йўли билан боғланган бўлади.

Мослашув йўли билан тузилган сўз бирикмасидаги сўзлар грамматик жиҳатдан ўзаро мустаҳкам боғланган бўлиб, тобе сўз ҳоким сўзнинг шаклига мос келадиган шаклда бўлиши; шартдир. Мослашув баъзи тилларда, асосан, сифат билан отнинг муносабатида кўринади. Аниқловчи вазифасида келган сифат аниқланмишга тобе бўлиб, унинг келшпик, сон ва родига гўлш мослашиб келиши ксрак. Бу ҳодиса рус тилида явдол кўринади. Сифат билан от бирикиб, сўз бирикмаси ҳосил к ил ар экан, тобе сўз — сифат ҳоким сўз — отнинг қайси кели- шикда, қайси сонда, қайси родда бўлишига қараб, шунга мослаиғшни керак. Масалан, русча *бассейн, река, озеро*

каби оглар билан *большой* сифатининг мослангувига эътибор беринг. Бу отлар бирлиок сонда, мужской, женский ва средний родда бўлгани учун, *большой* сўзи ҳам ўз шаклини уларга мослаши шарт: *большой бассейн, большая река, большое озеро*. Шахе жиҳатдан мослашиш деярли ҳамма тилларда, жумладан, узбек тилида ҳам мавжуддир. Масалан: *мен ўцидим, сен ўцидинг, у ўциди* каби мисолларда ўтган замой феъли шахс-сонда мосла- шиб келган.

Шахс-сон жиҳатдан мослашув тўла ёки қисман бўли- ши мумкин. Чунончи, узбек тилида ҳозирги-келаси замон феълиинг бирлик сондаги I, II, III шахслари (мен ишлайман, сен ишлайсан, у шплайди) тўла мослашиш орқали биршкади, лекин кўшшқдаги III шахе эса қисман мослашиши мумкин. Масалан, *Талабалар институтда ўцийди. Болалар бозчада ўйнаяпти*. Бу гапдаги талаба- лар, болалар сўзлари III шахе кўпливда келган бўлеа ҳам, бу сўзлар билан боғланиб келган феъллар — *ўцийди, ўйнаяпти* III шахе бирливда келган. Тўғри, бу гап- ларда феъллар «ўпликда қўлланиши ҳам мумкин: *Болалар бозчада ўйнаяптилар. Талабалар институтда ўцияп- тилар*.

Бошқарув шундай боғланишки, сўз бирикмаси тарки- бедаги ўзаро боғланган сўзлар гапда бири иккинчмеи- дан маъяум бир грамматик шаклда келишини талаб қила- ди: тобе сўз ҳоким сўз талаб қилган грамматик шаклни олади. Бундай синтактик муносабат — бошқарув деярли ҳамма тилларда мавжуд. Бошқарув ўтимли феълларда, яна ҳам аниқ кўринади. Ўтимли феъл

манбани биодира- диган сўз дан (тобе сўз дан) кўпинча тушум келишитмда бўлишни талаб қилади. Масалан, ўзбек тилида: *дўстим- ии чақирдим, сўзни ёд олдим, столни суриб қўйинг*; рус тилида *встретил брата, читал книгу*; немис тилида: *^1г 1е?еп ёег Ёе!* (Биз хатни ўқидик), *ЛсЬ кап^е 1ешеп Апхи^* (Мен бир костюм сотиб олдим); инглиз тилида: *Лат ге;ас!т^ а Боок* (Мен китоб ўқияпман) каби. Бу мисолларда феъллар ўзлари бошқариб келган тобе от- ларнинг тушум келишигида бўлишни талаб қилган. Бундан ташқари, бошқарув изофа йўли билан ҳам ифо- даланади. Масалан: *ша%ар кўчаси, А%маднинг китоби,,*

ўқувчилар саройи каби сўз бирикмаларида аниқланмиш аниқловчидан маълум грамматик воситани талаб қилади.

Қаратқич келишик қўшимчаси билан тўлиқ шакллан- ган (Аҳмаднинг китоби) ёки шу қўшимчани олмаган (шаҳар, ўқувчилар) сўзлари ўзи билан бирикиб келган: сўзлардан эгалжк суффиксларини қабул қи лишни, яъниг изофали муносабатда бўлишни талаб қилади. Солишти- риб кўринг: *А%мад китоб ■— АцмадниНг китоби, ишц^р кўча — ша%ар кўчаси, ўқувчилар сарой — ўқувчилар са- ройи. иш %ажм — иш хажми* (ишнинг ҳажми) каби.

Сўз бирикмалари таркибида сўзларнинг ўзаро боғ- ланишининг учинчи тури битишувдир. Битишув орқали муносабатда бўлган сўзларнинг қайси шаклда келиши бир-бирига боғлиқ эмас. Шунинг учун ҳам сўз бирикма- ларидаги бундай сўзларнинг ўзаро бирикиб, битишиб келиши аффиксиз ва ёрдамчи сўзлар сиз рўй беради. Битишув орқали, асосан, равишлар феъллар билан бирикиб келади. Масалан: *кўп ишладим, тез бажарди, яхши сўзладинг*; рус тилида: *плохо играл, молча шел, красиво* пишет* каби.

Баъзи тилларда, айиикса, туркий тилларда сифатлар,, саиок сон, тартиб сонлар ва бонща туркумдаги баъзи сўзлар отлар билан бирикиб к елиб, сўз бирикмаларини ҳосил қилганда (от билан сифат, тартиб сон билан от,, сано'Қ сон билан от) сўзлар битишув йўли билан бирика- ди. Масалан, *қизил қалам, қизил қаламни, қизил қал<и билан, ўнта китоб, юзта китоб, бешинчи завод, бешинчи заводга* оюаби мисолларда отларнинг келишик ва кўплик қўшимчаларини қабул қилишига қарамай, сифат ва сон- ни ифодаловчи сўзлар ҳеч қандай келишик ва сон кў- шимчаларини қабул қилмасдан, ўз шаклини бирдай сақ- лаб қолади. Бундай ҳодиса француз, инглиз тилларида» ҳам учрайди.

Шундай қилиб, синтаксис ҳар бир тилдаги гаининг тузилишини, гапдаги сўзларнинг в а сўз бирикмаларининг ўзаро муносабатини, ганларнинг типик, умумлашган турларини, бўлақларини ўрганади. Жамият аъзолари- нинг алода воситаси бўлган тил гап орқали рўёбга чи- қади. Гап киши фикрини шакллантирингда, ифода ки- лишда, бошқаларга билдиришда, умуман, фикр алмашув- да асосий воситадир.

Гапни таърифлаш масаласи шу маҳалгача тўла ҳал қилинган эмас. Тилшуносларнинг сўнгги таърифларига жўра, киши нутқининг бир бутун бўлагини ташкил этиб, грамматик жиҳатдан шаклланган, нисбий тугал бир фикрни билдирган сўзлар йиғиндиси ёки алоҳида бир сўз гап саналади. Гап грамматик жиҳатдан шаклланиши билан, гап бўлақларининг тартиби ва

оҳангги билан бир бутунликни ташкил этади. Гап ёлғиз муҳо- жамани, ҳукмни билдирмасдан, истак, буйруқ, сўроқ жаби фнкрларни ҳам ифодалаб келади.

Гаплар, ифода этиладиган мақсадга кўра, бир неча турларга бўлинадд: дарак гап, суроқ гап, ундов гап, буйруқ гап.

Дарак **гап** сўзловчининг бирор ҳодиса, «оқеа тўғри- сидаги ёки предметнинг бирор белгиси ҳақидаги фикри- :ни ифодалайди. Масалан, *Ёз келди, боғларда турли мева- лар пишиди. Кеча ўртоқларим билан даре тийёрладим. Қуёшнинг нурлари ўткир. Ой ёруғлик берса шм, иссиқ- лик бермайди.*

Суроқ гап сўзловчининг бирор воқе а, ҳодиса ёки предмет, шаҳе тўғрисидаги сўроқни билдиради. Масалан, *Вакиллар қачон келади? Мажлис қаерда бўлади? Топ- шириқларни бажардингми? Қор ётдимми?*

Буйруқ гап сўзловчининг бирор иш-ҳаракатнинг ба- жарилиши юзасидан талабини, истагини, кисташипи, на- «иҳатини ва шунинг кабиларни билдиради. Масалан, *Жим ўтиринг! Кўп гапирманг! Эртага албатта келинг! Саёуатингиз %ақида гаптириб беринг! Бу ердан кет! Кў- ■зимга кўринма!*

Ундов гап орқали ички туйғуларимиз, турли истагс- ■орзуларимиз пфодаланади. Масалан: *Ох, бу қандай гў- зал маскан! Яшасин тинчлик, йўқолсин уруш!*

Ҳар қапдай дарак, сўроқ ва буйруқ гап эмоционал руҳ билан, кучли ҳис- ҳаяжон билан айтилса, у, одатда, ундов гап бўлади. Масалан, *Отам Москвага кетди* (дарак гап) — *Отам Москвага кетди!* (ундов гап): *Сизга нима ■бўлди, йитлаяпсиз?* (сўроқ гап) — *Сизга нима бўлди, йиг- лаяпсиз!* (ундов гап)

Гаплар тузилиши жиҳатидан **содда ва қўшма гаплар-** ха бўлинади.

40-

§. СОДДА ГАП

Со,дда гаплар бир таркибли ёки икки таркибли бўла- ,ди. Бир таркибли содда гап ёки эга, ёки кесим орқали пфодаланади: *Тун. Жимжит. Совуқ. Оппоқ қор. Ана ёри- ша бошлади.* Икки таркибли содда гапларда эга ва кесим бўлиши шарт. Икки таркибли гаплар йиғиқ ва ёйиқ бўлади.

Йиғиқ гаплар ёлғиз эга ва кесимдан иборат бўлади. Масалан, *Ёз келди. Мевалар пишиди.* Йиғиқ гап- ларда эга ёки кесим бирдан ортиқ сўзлар'дан иборат бў- лшш мумкин. Масалан, *Олма, ўрик пишиди. Ёшлар, қариялар ишлаяпти. Ёз келди, кетди.* Ёйиқ гапларда эса эга ва кесимдан гташқари, бошқа бўлақлари ҳам бў- ледд., Масалан, *Кеча Пек^ндан хит°й халиқнинг вакил- лари келишиди.* Бу ганда **вакиллари** — эга, **келди**—кесим, *.кеча* — пайт ҳоли, *ПекиндаН* —ўрин ҳоли.

Эга ва кесим гапнинг энг муҳим ва асосий бўлақла- ридир. Иккинчи даражали бўлақлар эга ёки кесим, яъни бош бўлақлар уюнгиб, уларни аниқлаб, тўддириб, изоҳ- лаб келади. Иккинчи даражали бўлақларга аниқловчилар, тўлдирувчилар ва ҳоллар киради.

Аниқловчилар гапда, асосан, предмет отига боғланиб, уларнинг белгисини, турли хусусиятларини ифодалаб келади. Ҳар бир тилнинг хусусиятларига кўра, мослашган ва мослашмаган аниқловчилар учрайди. Хитой, инглиз тидларида «ва бошқа айрим тилларда ҳам мослашмаган

аниқловчилар бўлади. Масалан, *яшил майдо*⁴, *тишит уй*, *ша:/:ар боги*; хитой тилида: хао хайцзы (яхши бола), хао хайцзы мыны (яхши болалар)инглиз тилида: Ней Здиаге (кизил майдон), ЫГск Баизе (тош уй), 1оип рагк (шаҳар парки). Рус тилида эса ҳам мослашган, ҳам мослашмаган аниқловчилар бор. Мослашган аниқловчилар аниқланмишнинг грамматик хусусиятларига, яъни ро- дига, келшнигига, бирлик ва кўплигига қараб мосла- шади. Масалан, *большая комната, большой, дом, большое здание*. Мослашмаган аниқловчилар эса отларнинг воситали ва воситасиз келишиги орқали ифодаланади. Масалан, *улицы города* (шаҳар кўчалари), *имущество колхоза* (жамоа хўжалиги мулки), *человек с Ружь ■ём* (куролли одам) кабилар.

Тўлдирувчи гапнинг бирор бўлагига бошқарув йўли билан боғланиб, унинг маъносини тўлдириб келади. Тўлдирувчилар гапда отлар орқали ифодаланиб, бош келишиқдан (айрим тилларда қаратқич келишиқдан) бошқа келишиқларнинг сўроқларига жавоб бўлиб келади.

Воситасиз тўлдирувчи вазифасини одатда тушум ке- лишнгида келган отлар бажаради. Қаратқич келишиги-

¹ **Хитой тилида фақат одам отлари бирлик ва кўпликда шплатилади, бошқа отлар фақат бирликда қўлланилади. Бундай от- ларшиг бирлик ёки кўплик маъноси контекстда аниқланади.**

да келган отлар эса, асосан, ашщловчи вазифасини бажариб келади. Чиқиш, ўрин-найт ва жўналиш келишиқ- ларида келган отлар, одатда, ҳол вазифасини бажариб келади. Бироқ, бу келишиқларда келган отлар баъзан тўлдирувчи бўлиб ҳам келади. Масалан, *Синглимдан хурсандман, синглимга олдим* (синглим учуй олдим),, *синглимда бор* каби. Бу гапларда *синглимдан* (чиқиш келишиги), *синглимга* (жўналиш келишиги), *синглимда* (ўрин-найт келишиги) сўзлари тўлдирувчи бўлиб келган.

Ҳол эса иш-ҳаракатнинг қандай бажарилгаилигшга. бажарилиш сабабларини, ўрнини, вақтини, даражасини билдириб келади. Масалан, *Талабалар Фартонага жўнаб кетишиди. Имтизонларни яхши топширдим. Болалар ўқишга келишиди. Саё%атчилар юз километр йўл босиши- ди. Бола цўрщанидан уйдан чицмади*. Бу мисолларда *Фартонага* (урин ҳолини), *яхши* (ҳаракат ҳолини), *ўқиши- ²а* (мақсад ҳолини), *юз километр* (миждор ҳолини), *цўрщанидан* (сабаб ҳолини) ифодалаб келган.

41-

§. ҚУШМА ГАП

Цўшма гаплар инки ёки ундан куп предикатив содда гаплар курилмаларининг бирикувидан ташкил' топган гаплардир. Кўшма гаплар тузилиши ва боғланшн йўлларига ;кўра икки гуруҳга — боғланган цуигаа гап ва эргашган қўшма гапга бўлинадн.

Боғланган қўшма гаплардаги содда гаплар, одатда,, тенг боғловчилар, зидловчи боғловчилар, айирувчи бог- ловчилар (баъзан юкламалар) воситаси билан бирикиб,. тенг алоқада бўлади. Масалан, *Баҳор келди ва гуллар очилди. Осмонни булут цоплади. лекин ёмтир ёзмади*.

Боғланган қўшма гапларда содда гаплар тенг алоца- да бўлса ҳам, бир- бирини тўлдириб, бир-бирини аниқлаб келади. Агар боғланган қўшма гапдаги содда гаплар бирикиб, бутун бир фикрни билдирмаса, бир-бири

билан бевосита боғланган бўлмай, айрим-айрим ҳолдаги сод- да гаплар бўлиб қолаверади. Демак, кўшма гап тарки- бидаги қисмлар — предикатив курилма. Мал ар мустақил, айрим қўлланган содда гапдан баъзи хусусиятлари билан фарқланади: у тўла мустақилликни сақламайди.

Эргашган кўшма гаплар бош 'гапдан ва эргаш гапдан иборат бўлади. Эргаш гап бош гапни бутунича ёки ушвг бирор бўлагини изоҳлаб келади.

Эргашган кўшма гаплар таркибидаги қисмларнинг бирок рига бўлган синтактик муносабатларнинг ифодаланишида боғловчилар асосий воситалардандир. Масалан, турк тилларида, **шу** жумладан, ўзбек тилида, эргаш гаплар чбош гап билан **чунки, шунинг учун, -гача, -да, -ки** каби кўмакчи сўзлар, қўшимчалар ҳам бопша грамматик воситалар орқали боғланиб келади: *Ёмғир қаттиқ ёқани учун саё%ат эртага қолдирилди. Виз ишопқимизки, тинч- лик урушни албатта енгади. Ҳурмат қилсанг, хурма, т кўрасан. Иасибани ўқишдан қолдириб, курортга олиб кетар эгЛнсан, сендай жсияним йўқ (А. Цаххор).*

Рус тилида эргаш гаплар бош гаплар билан *когда, как, что, якобы, для того чтобы, словно, где, откуда, куда* каби боғловчи сўзлар орқали бирикиб келади. Масалан: *Врат сказал, что мы завтра поедим на рыбалку. Мы подъехали к крепости, куда входила наша артиллерия. Пастух поглядел на небо, откуда моросил дождь. Наступила минута, когда я понял всю эту цену слов.*

Кўп тилларда, жумладан, туркий тилларда эргашган қўтгма гапларнинг турли типдаги курилмалари, эргаш гапларнинг турлари ҳали чуқур ўрганилмаган.

42-

§. СИНТАГМА

Синтагма термини тилшуносликда кўпинча фақат ситааттик маънода — бир-биридан қисқа тўхтама орқали ажралиб турадиган семантик-грамматик-интонацион бу- тунлик маъносида қўллашлади. Лекин айрим тилшунос- лар бу терминнинг доирасига бир сўз таркибидаги қў- шимчаларни, морфемаларни ҳам киритадилар.

Нутқий алоқанинг энг содда, энг бошланғич' шакли **бўлган** икки бўлакнинг синтактик муносабати **синтагма** деб аталади. Одатда, синтагма икки ва ундан ортиқ сўз- ларни бирлашдириб, гапда маъно ва синтактик бирлик- ни билдиради. А. А. Реформатский таърифича, икки бў- лакдан иборат бирикма синтагмадир⁵⁹, лекин бундай би- рикмалардаги бўлакларнинг маълум бир муносабатда бўлиши (боғланиши), ифодаланган мақоадга кўра тенг бўлмайди. Синтагма бўлаклари шулардан иборат бўли- ига мумкин: биринчидан, бири иккинчисини ашқлаб ке- лиш йўли билан боғланган икки сўз: *қизиқ хат, хат ездим, чиройли ёздим*; иккинчидан, сўзнинг морфология қисмлари, морфемалар, морфемаларнинг бирикуви: *талаба-\-ман, боғбон-\- сиз*; учинчидан, гапнинг бир бўла- ги бўлиб келган сўз бирикмалари: *«Оғриқ тишлар»ни \ кўрдик. Қўл учи билан ишлайдиК*

Синтагма бўлаклари бир-бири билан икки хил му- носабатда:

⁵⁹ Қаранг: А. А. Реформатский. Введение в языкознание. Изд. Просвещение, Москва, 1967. 324—327-бетлар.

предикатив муносабатда ва предикатив бўл-маган муносабатда бўлиши мумкин.

Предикатив муносабат (боғланиш) энг асосий, энг муҳим муносабат бўлиб, бунда икки бўлак бир-бири билан вақт ва майл жиҳатидан боғланади. Предикатив синтагма боғланиши жиҳатидан инки хил: ташқи (*Ой чиқди. Бола ухляпти. Машина тўхтар*) ва яширин (*Тун. Совуқ. Даушат*) бўлади. Яширин синтагма танци кўри-нипвда бир хил бўлакли бўлса ҳам, алоқа воситаси си-фатида тугал бир фикрни ифодалайди. Шунинг учун ҳам бундай синтагмалар бир таркибли гапнинг бир тури-ни тантқил қилади.

Предикатив бўлмаган синтагмалар тубандагича бўлади:

Аттрибутивли синтагма. Бунда аниқловчи бўлак аншуханмишнинг бирор белгисини кўрсатади: *ёш йигит, кўм-кўк дала, чарчаган одам.*

Объектли синтагма. Бу муносабатда изоҳловчи (кенг маънода) бўлак объектни билдириб келади: *чой ичди, хат ёзувчи, эшикни очиб.*

Релятивли синтагма. Бунда изоҳловчи бўлак ҳоким бўлакнинг бирор белгисини кўрсатади: *яшиш ўқийди. секин юр, ўпол гапирдингиз.*

Синтагманинг бўлаклари мослашув, бошқарув ва би-тишув йўли билан боғланади. Масалан: *Ёш қиз очилган пахтани тез тера бошлади.* Бу гап — *Ёш ЦЦ/очилган пахтани/тез т?ра бошлади/пахтани т?ра бош?ади/каби* тўрт сиятагмадан иборат бўлиб, *ёш, очилган, пахтани, тез, тера бошлади* — изоҳловчи бўлаклардир: фақат *қиз* изоҳловчи бўлак эмас. Бу гапдаги синтагмалардан *қиз тера бошлади* предикатив муносабат билан, *ёш қиз, очилган пахта* (ни) аттрибутив муносабат билан, *пахтани тера бошлади* объектли муносабат билан, *тез тера, бошлади* релятив муносабат билан боғлангандир⁶⁰.

⁶⁰ Царанг: Ўша асар, 335—357-бетлар

Гап маълум фикрни, ҳукми ифодалайди. Фикрнинг манбаи реал борлиқдир. Масалан: *Барглари шитирлади:*

мавжуд борлиқдаги бу предмет ва унинг ҳаракати биз-нинг сшгимизда акс этиб, онгимизда икки тасаввур (предмет — барглари ҳақидаги тасаввур ва унинг ҳара-кат белгиси — шитирлайди ҳақидаги тасаввур) ҳосил бўлади ва бу тасаввурларнинг қўшилши ҳукми, фикрни юзага чиқаради. Бу ҳукм тилда гап орқали ифодала-нади (предмет тасаввури от — барглари орқали, белги-ҳаракат тасаввури феъл (шитирлади) орқали аниқлашиб, бу сўзларнинг қўшилши юқоридаги ҳукми ифодала-ган, гап ҳосил қилган. Демак, гап мавжуд борлиқнинг ийбикос жараёни билан боғланган. Баъзи гаплар туйғу-ҳиссиётларни ифодалайди. Бинобарин, тил билан тафак-кур чамбарчас боғлиқдир. Фикрнинг ўзи тил материал®: базасида туғилади.

Ҳукм майтиқий категория, гап эса грамматик нате-гориядир.

Ҳукм — фикр, унда бирор предмет ёки белги ҳақида тасдиқни ёки инкорни билдиради. Булар гап орқали юзага чиқади. Гап ҳукмнинг қобиғидир, гапдан ташқари-да ҳукм мавжуд бўлолмайди. Ҳукм гапнинг тасдиқ ёки инкор турлари орқали мавжуд: *Бола югурди — Бола югурмади*. Гапнинг ҳукмдан фарқи — тасдиқ ёки инкор турлари билан (бирга ундош (япга бола), буйруқ (Бола югурсин!), сўроқ (Бола югурдими?) гап турлари бор.

Бирор парса ҳақида қаовдайди ҳукм (тасдиқ ё инкор) қилинганда, шу нарса **ҳукм предмети** дейилади. Ҳукм предмети ҳақида тасдиқ қшгинаётгани (ёки инкор-қилинаётгани) **ҳукм белгиси** дейилади. Ҳукм; предмети материал предметлардан, идеал предметлардан, бирор нарса ҳақидати тасаввур ва бошқалардан келиб чиқади.. Белги иредметларнинг ўхшашлигини ёки бир-биридан фарқли эканлишни кўрсатади. *Ипак юмшоқ* (ипак ўзининг бир белгиси орқали ҳамма юмшоқ предметлар билан ўхшашлик туғдиради ва юмшоқ бўлмаган предметлардан ажралади). *Су в музлаган эмас* (музламаган предметлардан фарқланади).

Ҳукм субъект, предикат ва боғламага (связка) бў~линади. **Субъект** ҳукм предмети ҳақидаги тасаввурдир (гапда — эга, масалан, «Маймун инсон эмасдир», рус тилида «Тополь есть дерево»); **предикат** предметнинг

'белгиси ҳақидаги таоаввурлар (гапда кесим — «маймун инсон эмас»; «Тополь есть дерево»); боғлама фикрнинг ҳукм предметиға қарашли эканлиги ёки қарашли эмас-яигини, тасдиқ, инкорни билдирувчи элементдир. (Маймун одам эмасдир. Топол есть дерево). Гап ҳукмнинг тил материаллари билан ифодаланган шакли, қобиғидир. Ҳукм гапсиз мавжуд бўлмайди. Ленин гапда, ҳукмдан тапшари, фикрнинг бошқа нурлари (буйруқ, сўроқ ва б.) ҳам ифодаланиши мумкин; шунингдек, гапда сўзловчи-нинг дунёга, воқеликжа бўлган адуносабатини билдиради. Ҳукм турли тилда (ҳар қайш тилнинг хусусиятларига кўра) турлича ифодаланиши мумкин, ҳукм умумипсоний характерға эга, у бутун инсоният учун умумийдир. У одамларнинг синфий фарқларига ҳам, миллий фарқла-риға ҳам қарамайди. Гапнинг тузилши эса, турли тилларда турличадир. Масалан, ўзбекчада:

Бола совуқ еди

деган тасдиқни билдирувчи ҳукмни русчада *Ребенок -замерз* деб ифодалаш мумкин. Лекин русчага сўзма-сўз таржима қилганда *Ребенок скушал холод* тарзидаги бе- маъни гап ҳосил бўладики, бу рус тили хусусиятларига мае бўлмаган нотўғри ифодадир.

Бир гапда тасдиқ (ё инкор) ифодаланар экан, шун- дан унинг акси ҳам билиниб туради. Масалан: *Ёшлар- дан бошқа %өч ким келмади*. Бу гапдан «Урта 'ёшдагилар ва қариялар келмади» деган ҳукм билан бирга, «Фақат ёшлар келди» деган фикр ҳам англашилиб туради. Бундан келиб чиқадики, бир ҳукм бир тилнинг ўзида ҳам турлича ифодаланиши мумкин. Масалан: *Бу- .гун %аво очш — Бугун швода %өч булут йўш*.

Юқорида айтганимиздек, ҳукм мантций категория бўлиб, гап грамматик категориядир. Ҳукмнинг тузилшпй 'билан гапнинг тузилиши бир жил бўлмагашгагидан, ■ субъект ва предикат турли тилларда турлича ифодаланади. Рус ва ўзбек тилларида субъект ва предикат гапда эга ва кесим билан ёки эга гуруҳи ва кесим гуруҳи билан ифодаланади. Ҳукм билан гапнинг муносабати бир хилда бўлмагандан, предикат мантилий урғу орқали, нутк контекст орқали ёки бундан бошқа йўллар билан аниқланади. Масалан: *«Азим агроном. Отец пенсионер каби*.

Ҳукм билан гапнинг яна бир фарқи шундаки, ҳукм уч бўлақдан (субъект, предикат ва боғлама) иборат бўлади, гап эса ҳар доим уч бўлақдан иборат бўлиши

шарт эмас, у бир бўлақдан, ' нкки бўлақдан ва ундан ортиқ бўлақлардан ҳам яборат бўлнши мумкин. Масалан: *Тун. Азамат келди. Онаси дарров эшикни очди*.

44- §. ТИЛЛАРНИНГ СИНТЕТИК ВА АНАЛИТИК УСУЛИ

Дунёдаги барча-'тилларда гап таркибидаги сўзларнинг. бир-бири билан бўлган грамматик муносабати икки хил: синтетик⁶¹ ва аналитик⁶² усул билан ифодаланиши мумкин.

Сўзларда ўзаро грамматик муноюабатнинг турли грамматик воситалар, аффикслар, ички флексия, такрор- лаш, урғу, кўшиш ва супплетивизм орқали ифодаланиши сиктетик усул дейилади.

Синтетик усулда грамматик воситалар сўзларнинг лек- си маъносй билан, яъни сўзнинг ўзи билан боғланган бўлади. Масалан, рус тилида: *Студенты сдают экзамены* деган гапда отнинг кўплик маъносй шакли -ы (студенты, экзамены), ҳозирги замон феълининг III шахе кўп- лик шакли -ют суффикои (сдают) орқали ифодаланган. Ўзбек тилида: *Дўконда яхши китоблар кўп* гапида

ўринни билдирувчи -да цўшимчаси *дўкон* сўзига, кўп- ликни ифодаловчи -лар кўшимчаси *китоб* сўзига кўши- либ келган. Синтетик тиллар қаторига рус, угор-фин тиллари, туркий тиллар ва бошқа бир қанча тиллар ки- ради.

Сўзлардаги турли грамматик муносабатларнинг, грамматик маъноларнинг сўзларга турли кўшимчалар кўшиш йўл-и билан эмас, балки

⁶¹ Синтетик — юноича *зупШейкоз* сўздан олинган бўлиб, *бирикиш*, *тузиш* деган маънони билдиради.

⁶² Аналитик — юнонча *апаунокоз* сўздан олинган бўдиб, *айириш*, *ажратиш* маъносини билдиради.

алоҳида ёрдамчи сўзлар орқали, сўзларнинг гапдаш тартиби ёки оҳанг орқали ифодаланиши аналитик усул дейилади. Аналитик тизимдаги тил-ларга хитой, инглиз, румин, булгор, янги форс, ҳозирги эрон, қисман тоядак, япон тиллари киради. Масалан, инглиз тилида: 'The Ball o' the Boy (бу копток боланики) деган гапда қаратқич келишиги билан ифодаланадиган грамматик маъно о' ёрдамчи сўзи орқали берилган. Француз тилида: le uейза Nicole (мен мактабга кетялман)' деган гапда жўналиш келишиги а ёрдамчи сўзи орқали ифодаланади. Шунингдек, хитой тилида: Wo цун Бейцзин

лай — *Мен Пекиндан келдим* гапида чиқиш келишиги маъвоси ёрдамчи (сўз орқали берилган).

Шуни ҳам таътидлаб ўтиш керакки, аналитик тил-ларга хос хусусиятлар синтетик тилларда учраши мумкин. Масалан, ўзбек тилидаги *Болалар учун китоблар олдик* гапида грамматик восшта *учун* ёрдамчи оўзи ордали ифодаланган. Шунга ўхшаш, аналитик тилларда эса синтетик тилларнинг хусусияти ҳам бўлиши мумкин. Масалан, инглиз тилида кўплик -з суффикси орқали ифодаланади. Ёу — Ёуз (бола—болалар), гоош—гоота (хона—хоналар), Да у — йауз (кун—кунлар) каби.

45- §- ТИЛНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ⁶³

Тилнинг пайдо бўлиш масаласи қадимданок киши-ларни, айниқса, олимларни қизиқтириб келган. Шуни айтиб ўтиш керакки, айрим тилларнинг келиб чиқиши-ни, масалан ўзбек, рус, хинд, тбжик ва бошқа тилларнинг қачон пайдо бўлганини, қандай таркиб топганлигини аниқ билиш мумкин. Аммо, аниқ тилнинг келиб чиқиши масаласини, умуман тилнинг, инсонлар нутқинияғ пайдо бўлиши масаласи билан тенглаштириб бўлмайди. Ҳозир дунёда мавжуд бўлган жонли тилларнинг ҳам, баъзи бир ўлик тилларнинг ҳам келиб чиқиш тарихини ўрганиш у қадар қийин масала эмас. Анчагина тилларнинг қачон пайдо бўлганлиги, дачон таркиб топганлиги аниқланган. Бирок, ер юзиде ■ умуман инсониятга хос тилнинг қачон пайдо бўлганлиги, дастлабки тилларда қандай сўзлар бўлганлиги, унинг грамматик хусусиятлари нималардан иборат эканлиги ҳал тшлинган эмас ва ҳал килиниши ҳам мумкин эмас. Чунки бундан бир неча юз минг йиллар бурун пайдо бўлиб, кейинчалик номнишонсиз йўқолиб кетган: тиллар ҳам бўлган. Аммо, бундан бир неча юз минг йил бурун пайдо бўлган тилларнинг фонетик тизими (системаси) сўз бойлиги, грамматикаси <ва бошқа муайян хусусиятларидан қатъи на-1 зар, биз умуман тилнинг келиб чиқишиви ўрганмокчи эканмиз, энг аввало, тилнинг келиб чиқишидаги шарт-шароитларни очишимиз, яъни инсонлар қавдай шароитда сўзлай бошлаганликларини ўрганишимиз ва бу масалани умуман тилнинг келиб чиқиши масаласи билан боғлаган ҳолда ўрганиб хулоса чиқаришимиз. лозим.

Тилнинг келиб чиқиш масаласини аниқлашдаги қийинчилик шундан иборатки, биринчидан, ҳозирш тил тарихи фани дунёда умуман тилнинг қандай пайдо бўлганлиги тугриспда ҳеч қандай далилларга эга эмас. Чушки

⁶³ Тилнинг пайдо бўлиши ҳақидаги турли назарияларни ёритишдаги фикрлар масъулиятини муаллиф ўз зиммасига олади.. (О. А.)

ҳозир бизга маълум бўлган тилларнинг ёзув тарихи 10—15 минг йилдан ошмавр- Олимларнинг фараз қилишича, инсон бундан бир неча юз минг йил бурун сўзлаша бошлаган. Аммо, ўша даврдаги тиллар тўғриси- да ҳозирги вақтда ҳеч қандай маълумот йўқ, Иккинчи- дан, умуман жуда ўзоқ ўтмиш даврда тилнинг пайдо бўлиш сабабларини, йўлларини, қандай қилиб кишилар- нинг алоқа воситаси бўлганлишни ўрганиш учун ўша давр шарт- шароитларида ятаган кишилар жамоасига ўхшаган жамоалар ҳозирги даврда қолмаган'. Шунинг учун ҳам тилнунослик фани бу масалани тўғридан-тўғри ўрганиш учун ҳеч қандай имкониятга эга эмас.

Шунингдек, тилнинг пайдо бўлиши даврида шарт-ша- роитларни сунъий равишда яратиб, инсонларнинг қандай қилиб сўзлай бошлаганлигини бошқа фанларга ўхша- тиб, тажриба ўтказиш йўли билан аниқлаб олиш ҳам сира мумкин эмас.

Тилнинг умуман қачон пайдо бўлганлигини, дастлаб- ки тилнинг фонетик тузилиши, сўз бойлиги, грамматик хусусияти нималардан иборат эканлигини билиш мумкин бўлмаса ҳам, кишилик жамиятининг пайдо бўлишидаги инсон ҳаётининг муайян шарт-шароитлари ҳақидаги ил- мий ҳаёлларга асосланиб, тилнинг келиб чиқиш масаласини олимлар тўғри ёритишга қаратилган катта илмий-тадқиқот ишларини олиб бормоқдалар. Демак, биз кишилик жамиятида тилнинг пайдо бўлишига сабаб бўлган шарт- шароитлар ҳақида, шунингдек, тилнинг бошқа ижтимоий ҳодисалар билан, айниқса тафаккур билан бўлган муносабатлари тўғрисида фикр юритинган- миз мумкин.

Дунёда энг аввал пайдо бўлган тилнинг фонетик тузилиши, сўз бойлиги қандай эканлигини, грамматик шакллари нималардан иборат эканлигини билиш мумкин эмаслигидан қатъи назар, умуман тилнинг қандай ша- роитларда навдо бўлиш масалаларини илмий ҳаёлга су ял по ўрганиш мумкин: бўлади. , Тилнунослик илми бир-бирига яқин бўлган психология, физиология, этнография, археология, тарих ва шунга ўхшаш фанларнинг далилларига суяниб, тилнинг келиб чиқиш масаласига ёндошиниш мумкин.

Шуни ҳам эслатиб ўтиш керакки, тилнинг келиб чи- *рш масаласи қадимданок кишиларни қизиқтириб кел- моқда. Турли нутқ товушларининг бирикиб, сўзлар ҳо- сил қилиши ва сўзлар воситасида гап тузиб, истак ва мақсадни ифодалаши, айниқса, қадимдан кишилик жа- миятининг бошланғич даврларида яшаган одамларни жуда ҳайратда қолдириб келган. Шунинг учун тилнинг пайдо бўлиши тўғрисида қадимш квишилар турли риво- ятларни тўқиганлар. Бу ривоятларнинг баъзиларида тил Аллоҳ темони,дап яратилиб, кишиларга тақдим қилин- ганлиги, айримларида эса тилни ажойиб бир донишманд яратганлиги талқин қилинган.

Антик замошлардан .бери тилнинг келиб чиқитли тўғ- рисида бир қанча назариялар яратилган. Антик файла- суфлар тилнинг келиб чиқишини бир- бирига қарама- қарши бўлган икки хил назария билан тушунтиришга ҳаракат қилганлар.' Баъзи файласуфлар тил табиий йўл билан пайдо бўлган, яъни сўз ва предметлар ўртасида тўғридан-тўғри табиий боғланиш бўлганлиги учун ки- шилар предмет ва нарсаларни табиий ҳолда билиб олиш- ган, деб

исботламоқчи бўлгаялар. Баъзи файласуфлар эса тил кишиларнинг бир-бири билан ўзаро келишиши натижасида вужудга келган, деб ҳисоблаганлар. Ана шу бир-бирига қарама-қарши икки назариянинг ўзаро кура- гаи натижасида яна бир қанча назариялар вужудга келган.

Ҳозир ҳам тилнинг келиб чиқишига тўғрисида бир- бирига қарама-қарши назариялар мавжуд бўлиб, улар бир-бири билан курашиб келмоқда. Бу назарияларнинг баъзилари тилни инсонларнинг бир-бири билан муносабат- да бўлиши алоқа қилиш эҳтиёжи натижасида келиб чиқ- қан деб ҳисобласа, иккинчи бири, айрим шахсларнинг ўз фикрини аввал ўзи учун, кейин бошқалар ўчун билди- риши натижасида келиб чиққан, деб ҳисоблайди.

Бу назарияларнинг биринчиси **ижтимоий назария**, иккинчиси **индивидуал назария** деб аталади.

Индивидуал назариянинг энг ташқаридан бири — **овозга тақлид назарияси** бўлса, иккинчиси — **уидов на- зариясидир**.

Овозга тақлид назарияси кишиларнинг ўз атрофида- ги предметларнинг чиқарган овозига тақлид қилиши на- тиясиде дастлабки сўзлар, предметларнинг ноқшари пайдо бўлган (деб ҳисоблашган).

Тилдаги сўзларнинг пайдо бўлишига пазария тараф- дорлари фикрича бўлганда эди, унда дунёдаги бир неча минг тиллардаги ҳар бир предметнинг номи бир хил бўлиб, ҳаммага тушунарли бўлиши керак эди. Бундан ташқари, табиатдаги тор, Ер, Ой, тош, қум, ғор каби предметлар ҳеч қачон ўзича табиий ҳолда овоз чиқар- маган. Модомики шундай экан, кишилик жамиятининг бошланғич даврларида яшаган кишилар ана шунга ўх- шаш овоз чиқармайдиган предметларга қандай қишб ном берган? Тўғри, баъзи бир сўзлар табиатдаги предметлар овозига- тақлид қилиниши натижасида пайдо бўлган бўлиши мумкин. Масалан: *шир-шир*, *тацир-гуцуур*, *кук-ку*, *гумбур-гумбур* кабилар. Бунга ўхшаш сўзлар деярли ҳамма тилларда мавжуд бўлса ҳам, улар жуда эътиборли ташкил қилади. Шунинг учун тақлидий сўз- лар тилнинг пайдо бўлиши масаласини ҳал қилишда асосли аҳамиятга эга эмас. Демак, овозга тақлид лаза- рияси тилнинг келиб. чиқиши масаласини тўғри ҳал қи- либ беролмайдиган ғайриилмий назариядир.

Уидов назарияси 1 ҳам тилнинг пайдо бўлиши "масала- оини нотўғри талқин қилувчи назариялардан бири бўлжб, бу назария тарафдорлари тилдаги барча сўзлар киши- яарнинг ички туйғулари, қаҳр-ғазаблари, ҳис-ҳаяжон- яари, ихтиёрсиз бақиритлари натижасида пайдо бўлган., Деб даъво қилдилар. Тўғри, ҳар қайси тилда маълум даражада уидов сўзлар ҳам бўлиб, улар ёрдамида янги сўзлар ясаладв. Масалан: *о#* (охламоқ), *вой* (вой- вой-

пшоц), *инг* (ииграмоқ), *уф* (уфламоқ) кабилар. Бироқ бундай сўзлар жуда ҳам эътиборли ташкил қилади. Улар, ҳатто, предметларнинг табиий овозига тақлид қилиниши натижасида яратилган сўзлардан ҳам камдир. Модомики, тилдаги барча сўзлар ҳақиқатан шу назария тарафдорлари айтганидек яратилган бўлса, тилдаги ички ҳис-туйғуларни уидов орқали билдира олмайдиган мияг- яаб предметларнинг номи қандай пайдо бўлган? Табиий- ки, бу назария тарафдорлари бундай саволга жавоб олмай- дилар: Бипобарин,

бу назария ҳам тилнинг келиб чиқиш масаласини тўғри ёритишга ожиз бўлган га_йриилмий назариядир.

Ана шундай фанга зид назариялардан яна бири «Меҳнат қишчириклари» назарияси бўлиб, бу назария тарафдорлари тилдаги барча сўзлар ибтидоий киншлар-нинг биргалашиб меҳнат қилиш жараёнида меҳнат Филиппа ўндайдиган ихтиёрсиз қийқиришлар натижасида пайдо бўлган, деб даъво қиладилар.

Бу назария биринчи қарашда ҳақиқатга бирмунча якин назариядек кўринса ҳам, мантиқ жиҳатдан асос- сиздир. Чунки меҳнат қилишдаги қийқиришлар, ҳайқн- ришлар меҳнат жараёнидаги ҳаракатни бир маромга, бир қолипга солиш учун бир восита бўлган, холос. Бундай ҳайқириклар, қийқириклар ҳеч қачон кишиларнинг алоқа воситаси бўлган эмас: ҳайқиришлар натижасида вужуд- га келган товушлар (эй, ох, вох, виқ, оҳо, эхе) маъноли сўз сифатида ҳозирги замондаги тилларнинг биронтаси- да ҳам учрамайди. Чунки бундай ҳайқириклар, қийқи- рикларнинг лекоик маъноси йўқ.

Тилнинг келиб чиқиши тўғрисидаги ана шундай на- зариялардан яна бири **имо-ишора** назариясидир. Бу на- зария тарафдорлари товуш тили пайдо бўлгунча инсон- лар бир-бири билан имо-ишора орқали алоқа қилишган, деб даъво қиладилар. Номис олим Вундт энг биринчи бўлиб бу назарияни асослашга уринган. Академик Н. Я. Марр шу тариха дошиларда меҳнат қилиш қобилияти пайдо бўлгунча, улар меҳнат курулларини яратгунга қа- дар одамларнинг товуш, тили бўлмасдан, «имо-ишора тили» бўлган, кишилар бир-бир ярим миллион йил да- вомида «имо-ишора тили» орқали алоқа қилганлар, деб исбот этишга ҳаракат қилади. И. Я. Марр қадимги замон- да кишиларнинг бирдан-бир алоқа воситаси бўлган «имо- ишора, тили» узок давом этиб, кейин товуш тилига айлан- ган, деб даъво қилади.

Агар одамсимон маймунлар меҳнат қила бошлагандан кейингина ҳайвонот дунёсидан ажралиб чиққан ва ана шундагина тилнинг пайдо бўлшига эҳтиёж, шарт- шароит тудалган, деб таълим берса, «имо-ишора наза- рияси»нинг тарафдорлари, жумладан, Н. Я. Марр одамсимон маймунлар ҳайвонот дунёсидан ажралиб, айвал бир-бирлари билан «имо- ишора тили» орқали алоқа қил- ганлигини исбот қилишга уринганлар. Бироқ, бу ўринда академик И. Я. Марр «имо-ишора» |учун зарур бўлган қўлнинг Қераклигини назарга олмаган. Ваҳоланки, одамсимон маймунлар меҳнат қилишни билмаган даврларда уларнинг олдинги икки оёғи қўл вазифасини бажара олмаган. Модомики шундай экан, у даврларда одамсимон маймунлар қайси аъзоси билан имо-ишора қилиб, бир- бири билан алоқа қилган?! Н. Я. Марр бу масала ҳа- қида ҳеч нарса ёзмаган.

Тўғри, имо-ишора қадимги одамларнинг ўзаро алоқа қилиши да оами- кўпми роль ўйнаган бўлиши мумкин. Ҳозир ҳам кишилар имо-ишорадан ф о й д а л а н а дшга р. Кишиларнинг муҳим алоқа воситаси бўлган тилга имо- ишора жуда кичик бир қўшимча воситасидир. Бироқ,

Н. Я. Марр айтганшдек, инсон нутқи тараққиётининг маълум бир босқичида имо-ишора тили кишиларнинг ўзаро алоқа қилишида бирдан-бир

восита бўлган эди, дейишга илмий асос йўқ.

Юқорида кўрсатиб ўтилган назарияларнинг ҳаммаси ҳам тилнинг келиб чиқиши маоаласини тўғри ёрйтишга «жиздир. Чунки бу назариялар тилнинг келиб чиқиши масаласини инсониятнинг иайдо бўлиши, дастлабки кишилар жамоасининг вужудга келиши масаласидан ажратиб олган ҳолда қарайди. Бу назарияларда талқин этилишича, биринчидан, тил гўё жамият тарихи тараққиётидан четда, ўз ҳолича тараққий этадишн ҳодиса эмшн. Шунинг учун ҳам тилнинг келиб чиқиши масала- си ибтидоий (да'врдаги кишиларнинг меҳнат фаолиятдан ажратилган ҳолда қаралган. Иккинчидан, бу назарияларда тилнинг келиб чиқиши масаласи шафаккурнинг пайдо бўлиши; масаласи билан биргаликда, ўзаро боғланган ҳолда эмас, балки тилнинг келиб чиқиши тафаккурнинг пайдо бўлишидан ажра(тилган ҳолда талқин қилинган. Учинчидан, бу назарияларда (дастлабки ибтидоий одамларнинг авлодлари бўлган одамсимон маймунлар билан инсон орасидаги фарқлар назарда тутшпаган, Натижада, одамнинг пайдо бўлиши жараёнидаги барча биологик асослар бутунлай ҳисобга олинмаган. Ваҳоланки, бу биологик асослар:

икки оёқдақадиникўтариб,

тик юриш, олдинги икки оёқнинг қўлга айланиши, миянинг аста-секин такомиллашиб, ривожланишн одамнинг ҳайвонлар дунёсидан ажралиб чиқиш даврида, меҳнатнинг таъсири остида тафаккур билан" нутқнинг пайдо бўлишда ҳал қилувчи роль ўйнаган эди. Турли соҳа олимлари узок даврлар давомида катта илмий-тадқиқот ишлари олиб бориб, одамсимон маймунлар тўп-тўп бўлиб бирга меҳнат фаолияти натижасида жуда ҳам узок даврлар давомида (эхтимол бунга миллион-миллион йиллар бўлган- дир) рдамга айланганлигини илмий фараз . асосида ту-

шунтиришга уринмоқдалар. Чунончи, антропология* фа ни юз минг йжллар бурун маймун, одамсимон маймунларнинг, одамларнинг бош суяклари, қўл, оёқ ва бвпща суяк қолдиқларини (бу суяклар узок давр давомида тошга айланган) жуда чуқур синчиклаб ўрганиб, маймун, одамсимон маймунларнинг одамга айланганлигини солиштириб, суяк қолдиқлари илмий фарқларини, бундай узок давр давомида қандай ўзгаришлар борлигини аниқлаб берганлар. Шу хилда археология⁶⁴ фанн узок ўтмишда одам қандай меҳнат асбобларидан фойдаланганини, яшаган жойларини ва яшаш учун зарур бўлган далилларни ўрганиш билан кишилик жамоаси, жамияти, унинг ривожлапиш йўлларини ўрганган. Мана шундай меҳнат жараёнида одамларда бир-бирига ўз истагини, қиладиган ҳаракатини билдириш учун катта эҳтиёж пайдо бўлади.

Олимларнинг фараз қилишича, меҳнат, ибтидоий меҳнат қуролларини яшаш одамлар аъзоларини аста-секин жуда узок даврлар давомида такомиллаштириб, тил ҳам тафаккурнинг ривож топишида беқиёс роль ўйнаган,

Эҳтимол, дастлаб" пайдо бўлган тилда бизнинг тили- миздагидек алоҳида нарсаларни билдирадигаП, бурро- бурро қилиб айтиладиган сўзлар

⁶⁴ Археология (юнонча — *αρχαίολογία* — қадимий) — материал, маданий, ёдгорлик, меҳнат қуроллари, уй анжомлари, қурол* аслахалар ва тарихий далиллар асосида одамнинг ўтмиш тарихини ўрганувчи фан.

бўлмагандир; ўша давр- даги тилнинг товуш бирикмалари бир жумлани ёки бир неча жумлани, ёхуд бирор воқеани ифодалайдиган бўл- гандир. Ўша да'врда инсоннинг товуш чиқарадиган аъзо- лари ҳозиргидек такомиллашмагани сабабли тилда дасг- лаб пайдо бўлган сўзларнинг талаффузи аниқ бўлмаган.

Демак, меҳнат қилиш, меҳнат қуролларини яшаш жараёнида одамлар борган сари уюшиб боради, натижаде кишилик жамияти вужудга келади. Ҳайвонот дунёсида ажралиб чиққан одамларда жамоа бўлиб меҳнат қилиш жараёнида бир-бирига нимадир дейиш эҳтиёжи туғилади. Бу зарурий эҳтиёж эса тилни яратади. Тил билан айна бир вақтда тафаккур пайдо бўлади. Меҳнат билан бир вақт- да зўр эҳтиёж талаби билан тил ва тафаккурнинг пайдо бўяйти натижасида бу уч омил бир-бирига таъсир қилиб, уларнинг ривож топишига сабаб бўлган. Бунинг

натижасида меҳнат қилиш йўллари, меҳнат қуроллари, тил ва мия аста- секин такомиллаша бошлайди. Илгари тош ҳеч қандай аҳамиятга эга бўлмаган бўлса, энди ки- шилар ундан фойдаланидши ўргана бошлайдилар, тош- ниинг хусусиятларини, яъни унинг қаттиқлигини, у била/а йиртқиғч ҳайвонлар хужумидан сақланиш, ёғоч ва суяк- ларни синдириш мумкинлигини, у озиқ-овқат топишда интлатиладиган яхши қурол эканлигини ва бошқа хусусиятларини билиб оладилар. Энди одам тошни йўниб ёки синдириб, ундан ҳар хил шаклдаги турли меҳнат қурол- лари ясай бошлайди ва ана шу меҳнат қуролларидан фойдаланиш жараёнида бошқа парсаларнинг ҳам турли хусусиятларини била боради. Бу эса нарсаларни бир- бирига солиштириб, уларнинг умумий хусусиятларини би- лишга инсонларни ўргатади. Натижада тафаккурнинг ривож топишига зўр имконият туғилади.

Илгари одамсимон маймунлар қоринлари очганда ҳеч бир ўйламай, боши оққаи тарафга озиқ-овқат қидириб кетган бўлса, энди, одамлар меҳнат қилишни билгайдан кейин, озиқ-овқат топиш учун зарур нарсалар ҳақида, яъни меҳнат қуроллари тайёрлаш, ундан қандай фойдаланиш, қайси тарафга бориш, озиқ-овқат топиш ҳарака- тини жамоа бўлиб бажариш ва бошқалар тўғрисида озми- кўпми фикр юргизадиган бўладилар. Илгари одамсимон маймунлар якка-якка ҳолда ҳаракат қилган бўлса, энди одамлар гуруҳ-гуруҳ бўлиб, биргалиқда ҳаракат қила бошладилар. Бу эса инсонлар тили ва тафаккурининг борган'сари ўсишига, уларда мавҳум тушунчаларнинг пайдо бўлишига асос бўлади.

Шундай қилиб, ижтимоий меҳнат натижасида пиҳоят- да катта зарурий аҳтиёж талаби билаи вужудга келган тил ва тафаккур бир вақтда (вужудга келади. Ахир тил билан тафаккур бир-биридаи айрилган ҳолда мавжуд бўла олмайди. Ҳақиқатан ҳам мияда пайдо бўладиган ҳар қандай оддий тушунча тил орқали, нутқ товушларн бирикмалари орқали, яъни сўз орқали ифодаланмае экан, бундай тушунча ўзича ҳеч кимга, ҳатто, фикр қилувчининг ўзига ҳам маълум бўлмайди. Бошқача айт- !ганда, тил сиз тафаккур ва, аксинча, тафаккурсиз тил бўлмайди. Шунинг учун ҳам тарихда бирорта товуш ти- лисиз кишилик жамияти бўлмаган ва бўлиши ҳам мумкин.

эмас. Инсон товуш тили туфайли ҳайвонот дунёси- дан ажралиб чиққан, жамият бўлиб бирлашган, ўз та- факкуруни такомиллаштириб борган, табиатдан тўғрж фойдаланиб, моддий (в а маънавий бойликларини ярат- ган.

. Энди меҳнат қилиш қобилиятига эриша бошлаган, энг ибтидоий меҳнат дурулларини ясашга ўргана бошлаган одамлардан бир неча босқич юдори даражада яшаётган Африкадаги дабила жамоаси ҳолатидаги халд тиллари- нинг сўз бойлигини, грамматик тузилшн ҳам тафакку- рини ривожланишини фарқлари қиёслаб бўлмайдиган даражада эканлигини, ривож топганини фараз қилиш: мумкин. Шу тарихда Африка, Америка дихъаларида кабила бўлиб яшаётган халдларнинг ривожланиш дара- жа'си, сўз бойлиги, грамматик тузилиши, тафаккур этиш добилияти, энг тараддий тонган инглиз, немис, араб, рус каби тилларнинг сўз бойлиги, грамматик тузи- лиши ва бошқа тил ходисаларидан, тафаккур этиш дара- жасидан: жуда катта фарқ қилади. Шу билан бирга тил билан тафаккурнинг ривожланиб бориши кишилик жами- яти тараққиёти билан узвий боғланганининг ёрдин дали- лидир.

46- §. ТИЛЛАРНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ТАРАҚҚИЙ ҚИЛИШИ

Юқорида баён этилган фикрлардан маълум бўладики, тил ҳайвонот дунёсидан ажралиб чиққан кишилар ибтидоий жамоасининг меҳнат жараёнида зўр зарурий эҳти- ёжи натижасида пайдо бўлган. Ўша даврларда бундай кишилар жамоаси бир-биридан узоқ жойларда яшаган- лари туфайли улар ўртасида яқиндан алоқа бўлмаганлиги, кўпинча эса ҳеч қандай алоқа бўлмаганлиги учун бир ижтимоий жамоанинг алоқа ззоетаси бўлган тил бот ка жойда яшовчи иккинчи бир кишилар жамоаси учун ту- шунарли бўлмаган. Ўша даврларда кичик-кичик жамоа- лар учун умумий бир тил бўлиши учун ҳеч қандай шарт- шароит ҳам йўқ эди. У даврларда, олимларнинг фараз қилишича, якка-якка ҳолда ҳаёт кечирган жамоалар кишилик жамияти тараққиётида жуда ҳам қоқоқ тузум шаклида бўлган. Шунга қарамай, ҳар қайси жамоанинг эҳтиёжини қондирадиган тили бўлгаш.

Табиийки, қадимгй ибтидоий жамоа тилларининг қа- чон пайдо бўлганлиги, у тиллар қандай тил эканлиги, уларнинг луғат таркиби, грамматик қурилиши нимадан иборат эканлиги тўғрисида маълумот берувчи ҳеч қандай далиллар йўқ. Фақат ёзув пайдо бўлгандан кейинги, яъни бундан 15—20 минг йиллар олдин ёзиб қолдирилган ёд-

горликларга асосланиб, ўша ёзув яратилган замондаги ти л и ар тўғрисида баъзи бир маълумотларни, чунончи, шу тилларнинг хусусиятларини, сўз бойлигини, фонетик ту- / зил и шинн, 'грамматик қурилишини бир қадар билишимиз мумкип. Аммо ҳеч қандай ёзув бўлмаган ибтвдоий жамоа давридаги дом-дараксиз йўқ бўлиб кетган кишилик жа- моаларининг тил лари тўғрисида фақатгина илмий фараз қилишимиз мумкин.

Жамиятнинг бир текисда ривожланиб бормагаилиги туфайли ҳар қайси жамиятнинг тараққиёт босқичларини солиштириб ўрганиш орқали тилларнинг ҳам шакллани- ши ва р к в о ж л а н и ш и н и умуман билишимиз

мумкин. Ҳатто, ҳозирги замонда ҳам дунёнинг баъзи жойларида уруғдош ёки қабила бўлиб яшаётган жамоалар учрайди. Масалан, Австралиянинг туб халқлари, Янги Гвинеяда яшовчи папуаслар, Шимолий Меланезия оролларида яшовчи полинезийлар ибтидоий жамоа давридаги қабилавий жамият шароитида яшовчи халқлардандир. Ҳозир дунёда жуда тараққий этган миллатлар билан бир қаторда, ўз тараққиётида миллий тил даражасига ўсиб етиш у ёқда турсин, ҳатто халқ (элат), 'тили даражасига ҳам ривожланиб етмаган кишилар жамияти бор. Ҳозирги вақтда ана шундай бир текисда ривожланмаган турли жамият босқичларида яшовчи халқларнинг бўлиши тилнинг тараққиётини кузахиш ва ўрганишга имконият яратади.

Тил тараққиёти жамият тараққиёти билан зич боғланган: тил жамият тараққиёти билан биргача тараққий қилади, бойийди, ўз грамматик қурилишини такомиллаштиради. Кишилиқ жамияти тарихи шуни кўрсатадики, жамият аъзоларининг аввал уруғдош тили, қабила тили, кейин элат, халқ ва айрим миллат тили пайдо бўлади.

Ҳар қайси қабила ўзига хос ном ва ҳудудларга эга бўлади. Қабила тили эса шу жамият жамоасининг бирдан-бир алоқа воситаси бўлиб хизмат қилади.

Қабиладаги кишилар сони кўпайиши билан қабила аҳолиси ўтроқлашиб қолган ҳудуд қабила пингери, сув, озиқ-овқат ва бошқа нарсаларга бўлган эҳтиёжини қондира олмаганлиги туфайли ҳам бошқа бир қанча муҳим сабаблар орқасида қабила бўлиниб кета бошлайди. Мана шундай бўлиниш (дифференциация) натижасида янги қабилалар пайдо бўлади. Бу қабилалар бўлиниб чиққандан кейин ўзлари ажралиб чивдан бурунги қабиланинг тилидан фойдалана беради. Бироқ бунга қарамасдан, турли шарт-шароитлар туфайли бу янги қабилаларнинг

тиллари бурунги қабила тилларидан аста-секин фарқ қила бошлайди.

Шу билан бирга ҳар бир янги қабила ўз тилига асос солиб, янги шева, диалектлар вужудга келади. Яқин вақтларга қадар Американинг туб халқи қабила-қабилла бўлиб яшамоқда эди. Уларда қабилалар бўлиниб янги қабилалар ва диалектлар пайдо бўлиш ҳодисаларини кузатиш мумкин эди. Мана шу янги қабилалар ўртасидаги ўзаро алоқа ва муносабатлар қанчалик бўш бўлса, уларнинг бўлиниш жараёни шунчалик тез юз беради. Натижада ўзаро қардош бўлган диалектларнинг (бир қабиладан ажралиб чиққан бир неча қабила тилларининг) фарқлари борган сари кучайиб, бир-биридан узоқлашиб кетади ва шу сабабли янги тиллар вужудга келишига асос бўлади. Демак, қардош тиллар бир тилнинг (ту тилнинг эгаси бўлган қабиланинг) бўлиниши орқасида пайдо бўлган диалектлар асосида вужудга келган тиллардир. Бу — тилларнинг шаклланишидаги биринчи энг асосий йўлдир.

Тилларнинг шаклланишидаги иккинчи йўл — интеграция (қўшилиб кетиш)дир. Жамият тараққиётининг кейинги босқичларида қабилаларнинг бўлиниши, қариндош қабилаларнинг вужудга келиши билан бирга, айрим ҳолларда турли объектив сабабларга кўра, умумий душмандан сақланиш мақсадида баъзи бир қариндош қабилалар қўшилади. Натижада қариндош қабилаларнинг иттифоқи (уюшмаси) пайдо бўлади ва аста-секин бу

жамоанинг ҳамма аъзолари учун маълум даражада алоқа воситаси бўлиб хизмат қиладиган умумий бир тил вужудга келади. Умумий тил билан бирга айрим қардош қабила-ларнинг тиллари ҳам алоқа воситаси бўлиб қолаверади. Қардош қабилаларнинг тиллари қабила иттифоқи тилита нисбатан диалект бўлиб қолади. Қардош қабилалар итти-фоқининг алоқа воситаси бўлган умумий тил нуфуз жиҳатдан кўпчиликни ташкил қилган бирор етакчи қабила тили асосида пайдо бўлади. Америка ҳиндларицинг. кўп-чилиги қабилага уюшишдан нарига ўтмади. Уларнинг сон жиҳатидан оз бўлган, гоят кенг -ва узоқ масофалар билан бир-биридан ажралган, тинимсиз урушлар орқаси- да кучсизланиб қолган қабилалари, аҳолилари оз бўлийХ- га қарамасдан, жуда катта ерларни банд қилган эдилар. Баъзи жойларда, муваққат эҳтиёж бўлган пайтларда* қардош қабилалар ўзаро иттифоқ тузар эдилар ва эҳтиёж бўлмайд қолса, бу иттифоқ бузилиб кетар эди. Ленив айрим жойларда аввал қардош бўлиб, кейинчалик бир- биридан узоқяшган қабилалар яна узоқ муддатли итти- ■фоқлар тузар ва шундай қилиб, миллатлар пайдо бўлиш йўлида биринчи қадам ташлар эди. Бу ўринда шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, қабилалар иттифоқи даяврида жами- ятнинг тараққиёт даражаси у қадар ривожланмаган бўлади. Жамият тараққиётининг тарихи шуни кўрсатадики, қабилалар иттифоқи аъзоларининг ўртасида борди-келди, олди-берди каби муносабатлар етарли даражада авж олмайди. Шу сабабдан бирор етакчи қабила тили асосида пайдо бўлган қабилалар иттифоқининг тили шу иттифоқ- нинг бирдан-бир алоқа қуроли даражасига кўтарила олмайди. Қабилалар иттифоқи таркибидаги ҳар қайси қар- дош қабила тилининг таъсири анча кучли бўлади. Шу билан бирга, қабилалар иттифоқига тил жиҳатидан қар- дош бўлмаган қабилалар ҳам қўшилиши мумкин. Шунинг учун қабилалар иттифоқида, гарчи умумий бир тил вужудга келган бўлса ҳам, лекин бу тилни, ҳар қайси қабила аъзолари учун тамомила тушунарли умумий бир тил бўлиб кетади, дейиш тўғри келмайди.

Жамият тараққиётининг бундан кейинги даврларда ҳудуд жиҳатидан бирмунча мустақамланган давлатлар найдо бўлади. Давлат пайдо бўлиши билан халқлар ўртасида савдо-сотик ва бошқа муносабатлар кучаяди. Бунинг натижасида давлат ҳудудида яшовчи барча кишилар учун муҳим алоқа воситаси бўлиб хизмат қиладиган халқ (элат) тили вужудга келади. Маълум бир давлатда яшовчилар учун умум бир тил тарихий тараққиётининг шарт-шароит- ларига қараб, баъзан бир қанча диалектларнинг яқинла- шувй, баъзан эса бир қанча қардош тилларнинг яқинла- шuvi орқасида шаклланиши мумкин.

Умумий бир тил бир давлатнинг шарт-шароитига қараб шу давлатда яшовчи асоий халқларга тушунарли бўлиши мумкин. Чунончи, босиб олган ерларини ҳисобга олмаган тақдирда, Рим давлати давридаги лотин тили Рим давлатида яшовчи асоий халқларга тушунарли умумий тил бўлган.

Вавилон ва қадимги Эрон давлатларига эса бошқа- бошқа тилларда сўзлашувчи кўп халқлар кирган. Шунинг учун бу давлатларда ҳамма халққа тушунарли бўлган умумий бир тил бўлмаган.

Аммо ўша даврларда ҳукмрон давлатлар ўзлари бо-: сиб олган

мамлакатларда яшоовчи халқларга ўз тилини зўрлаб қабул қилдириш йўли билан ўз давлатларида умумий бир тип ўрнатишга кўп уринганлар. Лекин, уларнинг бу уринишлари пучга чиққан. Чунки босиб олинган мамлакатларнинг мазлум халқлари босқинчиларнинг хўрлаш, эзинх ва Қул қилиш сиёсатларига қаршилик кўрсатиб, ўз эркини, ўз маданиятини, ўз тилини сақлаб қолиш учун узлуксиз кураш олиб борган. Чунончи, VII—VIII асрларда араб истилочилари Ўрта Осиёни босиб олганда кейин ерли халқларга араб тилини мажбурий равишда қабул қилдиришга уринган эдилар. Лекин, араб истилочилари ўз тилини қабул қилдиришга қанчалик уринмасин, бунга эришолмаганлар. Маҳаллий тиб халқлар ўз озодлиги ва ўз она тилини сақлаб қолиш учун араб босқинчиларига қарши мардонавор кураш олиб бордилар. Араб босқинчилари Ўрта Осиёдан ҳайдаб чиқарилгандан кейин эса араб тили, асосан, диний муассасалар тили бўлиб қолади. Шу билан бирга, араб тили бир қайча даврлар давомида фан соҳасида ҳам қўлланилиб келди, ўша замонларда Ўрта Осиёнинг Йирик олимлари Ал Хоразмий, Ал Форобий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Улугбек ва бошқалар ўз асарларини асосан ана шу тилда ёзган эдилар.

Араб истилоси даврида ерли халқларнинг сўз бойлигига араб тилидаги блр қанча сўзлар кириб қолади. Масалан, ўзбек тилидаги *мактаб, китоб, ىلام; тарақиёт, маданият; мажлис; жамият* каби кўплаб сўзлар араб тилидан кириб, ўзлашиб кетган сўзлардир.

Жамият тарихида тилларнинг кейинги тараққиети миллий тилларнинг вужудга келиши билан боғлиқдир. Миллий тилнинг пайдо бўлиши эса феодализмнинг тугаш жараёни, капитализмнинг шаклланиш, тараққиш"!" этиш жараёни билан боғлиқдир.

Шундай қилиб, миллат пайдо бўлиши билан бирга миллий тил ҳам вужудга келади. Миллий тилнинг ягоналиги халқ (элат) тилининг тадрижий тараққиёти орқасида шаклланади. Миллий тилнинг шаклланиши ҳар қайси жойнинг шарт-шароитига кўра турлича бўлади.

Миллий тил маҳаллий шевалар билан ўзаро боғланган ҳолда тараққий қилиб боради. Бу жараёнда баъзи маҳаллий шевалар миллий тилга қўшилиб, уни бойлатади; баъзи шечзаларни эса миллий тил аста-секин сиқиб чиқарйди.

Миллий тилнинг ягоналиги шуни кўрсатадики, тил шу миллатнинг барча табақалар, гуруҳлар ва синфларига баб-баравар хизмат қилиб, уларнинг ҳаммаси учун бирдан-бир алоқа воситаси бўлиб қолади. Чунки тил айрим: синф, айрим табақа, айрим гуруҳ томонидан яратилмаган, балки жамиятнинг барча аъзолари — умумхалқ томонидан яратилган ижтимоий ходисадир.

Кашпалистик муносабатларнинг кучайиши, шу билан: бир каторда, шаҳарлар ва маданий марказлар ролининг зўрайиши, мамлакатнинг узок, жойларидаги халқларни ҳам умумий ҳаётга тортиш — мана шуларнинг ҳаммаси миллий тилнинг ривожланишига ёрдам беради. Бу аҳвол маҳаллий шеваларнинг тадрижий ҳодиеа ҳолда су-, сайишига сабаб бўлади. Айнина, маданиятнинг равиақ топиши билан, чунончи, кино, театр, радио,

телевидение, мактаб, олий ўқув юртлири ва шу каби маданият-илмий муассасалар орқали миллий адабий тилнинг ривожланишига катта имкониятлар туғилади. Маълумки, бир тузум ағдарилиб янги бир тузум ўрнатилиши билан миллий тил (миллат тили) йўқолиб, бутунлай бошқа миллат, шу билан бирга бошқа янги бир тил вужудга келмайди. Аксинча, тузум ўзгарса ҳам тил ўзгармай, шу янги тузумга хизмат қилиши, коммуникатив вазифасини бажариши давом этаверади. Бу фикримизнинг исботи учун ҳозирги замон миллий тиллар: инглиз, француз, немис, рус, испан, хитой, яшш ва ҳинд каби кўп тиллар яққол мисол бўла олади.

Албатта, давр ўтиши билан, тузум ўзгариши билан тилда янги сўзлар, иборалар пайдо бўлади, тил бойиб боради. Лекин у ўз фонетик тизимини, асосий лексик таркибини, грамматик қурилишини сақлаб қолаверади.

Россия империяси таркибида бўлган халқлар озодлик-качиқиб, ўз она тилларини ривожлантириш борасида анчагина имкониятларга эга бўлишди: ўқитиш учун келтирилган китоблар, дастурлар ва бошқа ўқув қуроллари яратилди, ёзуви йўқ халқлар рус графикаси асосида ўз ёзувларига эга бўлишди ва ҳоказо.

Бундай бир қадар яхши вазият 1930 йилгача давом этди. Бироқ, 30-йиллардан бошлаб шахсга сиғиниш аста-секин куч ола бошлади. Шу билан бирга, умумий бир маданият, яъни социалистик маданият, байналмилал дўстлик, биродарлик иққоби остида миллатларни яқиплаштириш, бирлаштириш умумий бир тилни олға суриш сиёсати олиб борилди. Натижада миллий тиллар, майда кичик-кичик халқ, элат тиллари сиқувга олиниб, уларнинг иш-латишга, алоқа воситаси сифатида фойдаланиш доираси борган сари чеклана берди. Шулар қаторида ўзбек тили ҳам катта сиқув остида қолиб, унинг йирик бир миллат

тили сифатида таракқиёт йўллари тўсиқларга учраган эди.

Тўғри, бу давр ичида ўзбек тилининг мактаб ва илмий грамматикалари, анчагина ўзбекча-русча, русча-ўзбекча луғатлар, изоҳли, терминологик луғатлар яратилди. Ўзбек тили юзасидан бир қадар илмий-тадқиқот ишлари олиб борилди ва ҳ.к. Бироқ, ўзбек тили давлат тили **даражаси**га кўтарилмади. Бунинг натижасида мактаб ва олий ўқув юртлирида ўзбек тилини ўқитиш, ўрганишга, табиий-фанлардан ўзбек тилида маълумотлар ўқиш ҳамда илмий-техникавий асарлар яратиш каби тадбирларга у қадар эътибор берилмас эди. Шу билан бирга, давлат, хўжалик муассасаларида ўзбек тилида иш юритиш, мажлис, конференция, съездлар ва бошқа жамоа ишларида ўзбек тилининг ўрни бир қанча чекланган, турғунликка учраган эди.

Мамлакатимизда қайта қуриш туфайли ҳамда халқнинг ғоят кучли талаби билан 1989 йили ўзбек тили Ўзбекистан жумҳуриясининг давлат тили мақомини олди. Энди қадимги бой маданият эгаси — ўзбек халқи ўзининг ажойиб, гўзал тилини ривожлантириш, таракқий эттириш, такомиллаштириш имкониятидан тўла фойдалангани бўлди. Зиёлиларимиз, тилшунос олимларимиз ҳар қандай катлари билан ўзбек тили ҳам таракқий этган дуиё тиллари қаторидан муносиб ўринни эгаллади.

Шу билаи бирга, Ўзбекистонда яшовчи турли миллат ва элат вакиллари ҳам ўз она тилларини ривожлантириш учун керакли шарт-шароитлар яратилди: мактаблар очилди, мадааний марказлар ташкил этилди, газета ва журналлар чиқарилмоқда.

Шундай қилиб, бугунги кунда катта-кичиклигига қарамай, ҳамма тиллар узок даврлар давомида ўз халқига хизмат қилиб, иқтисодий, изданий ва бошқа соҳаларда қудратли восита бўлиб қолаверади.

47- §. ТИЛЛАРНИНГ ТАСНИФИ

Табиий ёки ижтимоий ҳодисаларнинг энг асосий, энг муҳим белгиларини назарда тутган ҳолда дунёдаги наредларнинг гуруҳларга ажратилиши тасниф дейилади.

Дунёдаги барча тиллар ҳам энг асосий, энг муҳим белгилари назарда тутилган ҳолда бир неча гуруҳларга бўлиниб, тасниф қилинади.

Ер юзида тахминан икки ярим мингдан ортиқроқ тил

бор. Бу тилларнинг шевалари ҳам ҳисобга олинганда, уларнинг сони беш мингдан ошади. Ер юзидаги ана шу тилларнинг энг асосий, энг муҳим белгиларини назарда тутиб, уларни таснифлаш масаласи ниҳоятда мураккаб ва муҳимдир.

Тилшунослик фанида тилларни таснифлашда бир-бирига ўхшамаган ими хил усул: а) морфологик усул ва'

б) генеалогик усул қўлланилади.

Морфологик тасниф. Тилларни морфологик усул асосида тасниф қилиш да сўзларнинг тузилиши энг муҳим, энг асосий белги қилиб олинади. Бу усул тилларнинг келиб чиқишини эътиборга олмайди. У, энг аввало, ҳар бир тилнинг грамматик қурилишини назарда тутаяди, яъни нутқда сўзларнинг ўзаро боғланишидаги сўз, турловчи ва тусловчи қўшимчаларнинг бор-йўқлиги, уларнинг ҳусусиятлари ва сўзнинг ясалиш томонларини ҳисобга олади. Шунга қўра, морфологик усул барча тилларни икки асосий гуруҳга ажратади:

1. Қўшимчали (аффиксли) тиллар. Бундай тилларда нутқдаги сўзлар бир-бири билан турли қўшимчалар орқали боғлалади.

2. Қўшимчасиз (аффиксиз) тиллар. Бундай тилларда нутқдаги сўзларнинг бир-бирига боғланиши сўз тартибига боғлиқ бўлади.

Морфологик усулга асосланган қўшимчали тиллар яна икки гуруҳга бўлинади:

1. Агглютинатив тиллар (аффиксли) — лотинча сўз бўлиб, улаш, ёпиштириш демакдир).

2. Флектив тиллар (Иехю — лотинча сўз бўлиб, эгилмоқ, букилмоқ демакдир).

Бу икки хил гуруҳдаги тилларнинг ҳаммаси гарчи қўшимчали тиллар деб ҳисобланса ҳам, лекин улардаги қўшимчаларнинг характери ва сўзларга уланиш, боғланиш ҳусусиятлари бир-бирига ўхшамайди.

1. Агглютинатив тилларда сўз ўзагига турли қўшимчалар қўшилганда ҳам унинг шакли ўзгармайди, шунингдек, сўз ўзаги ўзининг мустақил маъносини ҳам бирмунча сақлаб қола беради. Масалан, ўзбек

тилида "и сўзига турли қўшимчалар қўшганимизда унинг шакли ўзгармайди: *ишга*, *шдан*, *ишни* каби. Шунингдек, сўз ўзагига сўз ясовчи қўшимчалар қўшилганда ҳам сўз ўзаги ўз шаклини ўзгартирмайди. Масалан, *иши*, *ишчан*[^] *ишсиз* каби. Бундан ташқари, агглютинатив тилларда қўшимчалар ҳам, одатда, ўз шаклини асосан ўзгартирмайди.

Ясама негиз таркибидаги турли грамматик маъноларни ифодаловчи ва сўз ясовчи қўшимчаларни бир-биридан ажратиш унчалик қийин эмас. Масалан, *ишиларимиздан* ясама негизида -чи — сўз ясовчи суффикс, -лар, -и, -миз, -дан — грамматик маъноларни ифодаловчи, яъни шакл ясовчи қўшимчалардир. Умуман, агглютинатив тилларда турли қўшимчаларнинг шакли асосан турғун бўлади. Агглютинатив тилларга туркий тиллар оиласидаги тиллар, мўғул, япон, у'гор-фин тиллари 'ва бошқа бир қанча тиллар киради.

2. Флектив тилларда ҳар қандай мустақил, маънодор сўзнинг дастлабки шакли негиз ва қўшимчаларга бўлинади. Бундай тилларда негиз баъзи ҳолларда мустақил қўлланилмайди. Масалан, рус тилида *вижу*, *видеть*, *видит* (кўраман, кўрасан, кўради) сўзларнинг негизи вид* виж — (бу ерда товуш алмашиш ҳодисаси бор: д товуши ж товуши билан алмашган) бўлиб, негиз мустақил ҳолда иитлатилмайди. Шунингдек, бундай тиллардаги сўзларнинг ҳар қайси қўшимчаси бир қанча грамматик маъноларни билдиради. Масалан, рус тилида (много) *домов* сўзидаги -ов қўшимчаси ҳам кўплик, ҳам родительный ёки винительный падежлар вазифасини ифодалаб келган. Бундан ташқари, флектив тилларда турли грамматик маънолар ифодаланганда, сўз ўзакларида товуш алмашилиш товуш тушиб қолиш ва бошқа ҳодисалар рўй беради. Масалан, рус тилида *печь* — *пеку* — *печешь* (пиширмоқ — пиши- раман — пиширасан); араб тилида: *уамида* (у мактади) — *%амитту* (мен мактандим), *китоб* (китоб) — *кутуб* (китоблар) каби.

Демак, флектив тилларда қўшимчалар сўз ўзаклари билан ниҳоятда зич боғланиб, бир-бири билан бутуелай бирикиб кетади. Флектив тилларга ҳинд-европа тиллари (рус, немис, инглиз, лотин, форс, тожик, афғон ва бошқалар) ва сом тиллари (араб, ҳабаш, арамей, яҳудий ва бошқалар) киради.

Морфологик усул асосида тасниф қилинган тиллар қаторига яна кўп таркибли (полисинтетик) тиллар ҳам киради. Кўп таркибли тилларнинг хусусияти шундан иборатки, эга, аниқловчи, тўлдирувчи ва ҳолни ифодалаб келган сўзлар билан феъл бирлашиб, бир бутун гапни ўз ичига олувчи кўп таркибли сўз ясалади. Масалан, мамла- катимизнинг шимол қисмида яшовчи чуқот тилидаги *Тымайнываламнаркын* сўзи. *Мен* (ты) *Катта* (майн) *пи- чоцни* (вала) *чархляпман* (мнаркын) деган маъно шу бир сўз таркибида тўла берилган. Кўп таркибли тилларда сўзлар ўзгармаса ҳам, уларнинг ўзаро муносабати фақат- гина бир бутун гап — сўз ичида бўлади. Бундай гаплар — сўзларнинг грамматик маънолари ёрдамчи сўзлар орқали ифодаланмайди. Шунинг учун кўн таркибли тиллар сўз тузилиши ва сўзларнинг ўзаро боғланишига кўра мор- фологик усул асосида тасниф қилинган, қўшимчали тиллар қаторига киргизилган.

Демак, қўшимчали тиллар морфологик усул асосида агглютинатив ва

флексив тилларга бўлинади. Лекин икки турга бўлинган бу тиллар ўртасида уларни бир-биридан катъий ажратувчи чегара йўқ. Агглютинатив тилларнинг баъзи бир элементлари флексив тилларда, аксинча, флексив тилларнинг баъзи бир элементлари агглютинатив тилларда учрайди. Масалан, ўзбек тилидаги *кўнгил*, *бурун*, *отз* каби сўзларга эгалик кўшимчаси кўшилганда, сўз уза гига а (негизига) таъсир қилиб, и, у товушлари тушиб қолади: *кўнгил*—*кўнглим*, *бурун*—*бурнинг*, *огиз*—*огзи* каби. Шунингдек, инглиз тилида -8 кўшимчаси туркий тиллардаги -лар кўшимчасига ўхшаб ўзакка тўғридан-тўғри кўшилаверади: а 1атрз (лампалар), а Ёоокз (китоблар), гке з1ис1еп15 (студентлар), кпНз (пичоклар).

Кўшимчасиз тиллар. Бундай тилларда гап таркибидаги сўзларнинг бир-бири билан муносабати, асосан, сўз тартиби орқали ифодаланади, сўзларнинг шакли эса ўзгармайди (турланмайди, тусланмайди), ҳеч қандай кўшимча сўзлар негизига кўшилмайди. Умуман, бу тилларда грамматик муносабатлар синтактик йўл билан ифодаланади. Цўшимчасиз тилларда ёрдамчи сўзлар ва сўз ясовчи элементлар бўлади. Масалан, кўшимчасиз тиллар қаторига кирувчи хитой тилидаги: чже ши хао жень— *бу яхши одам*; та цзодэ хао — *у яхши ишлаган*; чже бень шу хао — *бу китоб яхши* гапларида *хао* сўзи гапдаги ўрнига қараб аниқловчи, равиш ва кесим бўлиб келган.

Морфологик таснифни XIX асрнинг биринчи ярмида немис олимлари Фридрих Шлегель, Август Шлегель, Вильгельм Гумбольдт ва Август Шлегенлар ишлаб чиқишган.

Морфологик тасниф тилнинг қурилиши ва унинг грамматик тузилишини ўрганишга, билишга ёрдам беради. Шунингдек, ҳар қайси тилнинг грамматикасини изоҳлаб беришда морфологик таснифнинг маълум даражада аҳамияти бор. Бироқ морфологик тасниф камчиликлардан холи эмас. Биринчидан, морфологик тасниф тузилиш жиҳатидан хилма-хил бўлган барча тилларни қамраб ололмаган. У фақат грамматик тузилиш жиҳатидан бир-биридан уйча фарқ қилмайдиган тилларнигина ўз ичига олади. Иккинчидан, морфологик белгиларига қараб тил турларини гуруҳларга ажратиш (тасниф қилиш) **ниҳоятда** мушкул муаммо. Чунки, юқорида айтиб ўтганимиздек, агглютинатив тилларда флексив тилларга хос элементлар, флексив тилларда эса агглютинатив тилларга хос элементлар бор. Шунингдек, хитой тилига хос бўлган ҳодисанинг, яъни грамматик маъноларининг гапдаги сўз тартиби билан боғлиқ бўлиши туркий тилларда ҳам учрайди. Чунинчиси, ўзбек тилида айрим аслий сифатлар, масалан, *яхши* сўзи гапдаги ўрнига қараб сифат, равиш бўлиб келиши мумкин: *Яхши одам яхши, иш қилади*.

Генеалогии тасниф. Генеалогии тасниф тилларнинг бир манбадан келиб чиқишини, қайси тиллар бир-бири билан қардош эканлигини, шу билан бирга, сўзларни, к; ў ши мч а л а р н и ва бошқа грамматик хусусиятларни назарда тутиб, тилларни айрим [гуруҳларга ажратади. Генеалогик таснифда гуруҳларга ажратилган тилларнинг келиб чиқиши, сўзларининг пайдо бўлиши ва манба, уларнинг маъно жиҳатдан яқинлиги, шу билан бирга, улардаги товушлар ва аффикслар ўхшашлиги ҳисобга олинади. Тарихий тараққиёт жараёнида қардош тиллардаги сўзларнинг маънолари ва

грамматик хусусияг- ларининг ўзгариши ҳамда товуш ўзгаришлари назарда тутилади. Шунинг учун генеалогии таснифда тиллар та- рихини таққослаб ўрганиш усули (қиёсий-тарихий усул) асосий ўринда туради.

Умуман, тилшунослик билимида қиёсий-тарихий усул, яъни тилларни таққослаб ўрганиш усули тил тарихини, тилнинг грамматик хусусиятларини ўрганишда асосий усуллардан биридир. Шунинг ҳам айтиб ўтиш керакки, дунёдаги ҳар қайси тилни бир-бирига таққослаб ўрганар эканмиз, ҳамма тилларда баъзи умумийликлар борлигини кўришимиз мумкин. Масалан, дунёдаги барча тиллар товуш тили бўлиб, улардаги барча товушлар унли ва ундош- ларга бўлинади. Ҳамма тиллар ўзининг сўз бойлиги ва грамматик қурилишидан таркиб топган. Бироқ бу умумийликлар тиллар ўзаро яқин эканлигига ёки қардош тиллар эканлигига асос бўла олмайди. Тилларнинг бир- бирига яқин қардош бўлиши учун умуман тилнинг тузилиши, сўз маъноларининг яқинлиги, сўзнинг грамматик маънолари ва шакллари яқинлиги асос бўлиши керак.

Тилларни бир-бирига муқояса қилиб, таққослаб ўр- ганиш шунинг кўрсатадики, баъзи тиллардаги сўзларнинг маънолари, шакллари, грамматик хусусиятлари бир-бири- дан жуда катта фарқ қилади. Албатта, бундай тиллар бир- бирига яқин, қардош тиллар бўла олмайди. Аммо баъзи тилларнинг тузилиши, грамматик хусусиятлари, шу тиллардаги сўзларнинг пайдо бўлиш манбаи, сўз шакллари ва маънолари бир-бирига анча яқин бўлади. Бундай тиллар бир умумий ўзақли тилдан келиб чиққан бўлиб, қар- дош тиллар дейилади. Грамматик тузилиши ва бошқа хусусиятлари жиҳатидан бир- бирларига яқин бўлган тиллар гуруҳи **тил оиласи** деб аталади. Чунинчиси, ўзбек, уйгур, қозоқ, қирғиз, татар, бошқирд, озарбайжон, ёқут, туркман, қорақалпоқ, турк, чуваш тиллари кабилар тур- кий тиллар оиласига киради. Бу қардош тиллардаги ўх- шашлик, яқинлик уларнинг сўз бойлиги, грамматик қу- рилиши ва нутқ товушларида ифодаланади.

Шунинг ҳам кўрсатиб ўтиш керакки, қардош бўлмаган баъзи тилларнинг сўз бойлигида алоҳида сўзларнинг маъно жиҳатидан ўхшашлик ҳодисалари учраши мумкин. Бундай ҳодиса бир тилга қаривдош бўлмаган бошқа бир тилдан кирган сўзларда учрайди. Масалан, ўзбек тилига араб тилидан *оила, мактаб, лугат, китоб* сингари, рус тилидан *самовар, машина, стол, стул, чойшак* каби анча- гина сўзлар ўзлашган. Лекин бундай сўзлар ўзбек тили- нинг 'араб 1 тили ёки рус тили билан қардош тил эканли- гига асос бўлолмайди, чунки, биринчидан, бундай тилларнинг қариндош эканлигини исбот қилиш учун фақат сўз- нинг ўзи асос бўла олмайди. Иккинчидан, ҳар бир тилнинг сўз бойлигида бошқа тилдан кирган сўзлар жуда озчиликни ташкил этади ва уларнинг грамматик хусусиятлари бутунлай бошқача бўлади. Учинчидан, тарихий тараққиот жараёнида турли муносабатлар туфайли бошқа тиллардан кириб қолган бундай тасодифий сўзлар тилларнинг тарихини солиштириб, таққослаб ўрганишда материал бўла олмайди, чунки бундай тилларнинг тузилиши бир-бирига тўғри келмайди.

Тилларнинг қардошлик муносабатларини аниқлашда уларнинг бир ўзақ тилдан алоҳида бир тил бўлиб чиқиши тарихий тараққиётини ўрганиш муҳим

аҳамийатга молик- дир. Қардош тилларни таққослаб ўрганишда даставвал ҳар қайси қардош тилларда ўхшаш бўлган бир материал-нинг тарихий тараққиёт натижасида ўзгариб кетган томонларини таққослаб текширишнинг аҳамияти жуда катта. Тилларни таққослаб текшириш, ўрганиш натижасида бу тилларнинг сўз маънолари, грамматик хусусиятлари ва нутқ товушларининг бир-бирига мувофиқ келиши орқали қардош тилларнинг яқинлиги, ўхшашлиги аниқланади. Чунончи, қардош ўзбек, уйғур, қирғиз, озарбайжон ва қозоқ тиллардаги бир неча сўзларни қиёс қилиб кўрилса, бу сўзлар шаклан у қадар ўхшамаёеа ҳам маъно жиҳатидан бир ўзак тилдан (бир манбадан) эканлигини аниқ кўриш мумкин:

Ўзбек тилида	Уйғур тилида	Қозоқ тилида	Озарбайжон тилида	Қирғиз тилида
тем	том	тем	дэм	теми
ир	ур	ер	ир	р
йил	жил	жыл	ил	жыл
кел	калд	кел	гелд	келд
ди	у	ди	и	и
ёзи	йези	жаз	1ЭЗ	жазу
ш	ш	у	ИШ	у
я	йеш	жас	1Э	жаш
шил	ил	ыл	ШИЛ	ыл
тоғ	тағ	тау	дағ	ТОО
с	сери	с	с	
арақ	қ	ары	ары	сары
тар	тери	тар	дар	тару
иқ	қ	ы	ы	у

Шу хилдаги қардош тилларнинг грамматик пузилиши-

да ҳам уларнинг яқинлиги кўриниб туради. Масалан, туркий тиллардаги кўплик кўшимчаси -лар билан сифат ясовчи -ли (лик) суффиксларини солиштириб кўрайлик.

Ўзбек тилида	Уйғур тилида	Қозоқ тилида	Озарбайжон тилида	Қирғиз тилида
кўч	коч	кош	куч	кочо
алар	илар	елер	элэр	лор
бол	бол	бала	уша	балд
алар	илар	лар	глар	ар
ақл	еқи	акы	ағы	ақыл
ли	ллиқ	лды	ллы	дуу
от	атл	атт	атл	аттуу

лик | иқ | ы | и |

Рус, булғор, чех, поляк тиллари ҳам бир оиладаги қардош тилларга қарашли бўлганлиги учун бу тилларда сўз маънолари, грамматик тузилишлари жиҳатидан бир- мунча ўхшашлик, яқинлик бор. Бу тиллар, асосан, қа- димги славян тилидан тарқалгандир. Бу тилларнинг бир- бирига яқинлигини қуйидаги сўзлардан (бу сўзларнинг шакли бирмунча фарқ қилса ҳам маънолари ўхшашдир) кўриш мумкин:

кад имги славян гил и да	рус гилида	у краин ти- лида	бул фор ти- лида	чех уилида
глас	гол	гол		
ь	ос	ос	глас	Ыаз
гра	гор	гор	град	И гай
дь	од	од		

Бу миооллар шуни кўрсатадики, қардош тилларда сўз ўзаклари грамматик воситалар жиҳатидан фарқ қилса ҳам, уларнинг манбаи бир бўлиб, улар бир ўзак тилдан келиб чиққан. Бирор сўз ёки грамматик воситалардаги товуш ўзгаришлари маълум бир фонетик қонуният асосида юз берган. Бир қардош тилга, бир товушга иккинчи бир қардош тилдаги шунга мувофиқ товуш тўғри келади. Масалан, ўзбек тилидаги ғ товушига қозоқ тилидаги у (лу) товуши мувофиқ келади: *бот*— *б, ау* (Ба\у), *тот* — *тау* (1а№), *тутди* — *тууды* (1итИ): ўзбек тилидаги т товушига озарбайжон тилидаги д товуши мувофиқ келади: *те--*, *мир*—*демир*; *тил*—*дил*, *тош*—*даш*; ўзбек тилидаги й товушига қозоқ тилидаги ж товуши мувофиқ келади: *йўц*— *жоц*, *йўлдош* — *жолдас*, *яхши* (*йахши*) — *жацсы*. Бун- дай қардош |тиллардаги товушларнинг бир-бирига мувофиқ келиши фонетик қонунга асослаиғандир ҳамда қардош тиллардаги сўзларнинг маънолари ва грамматик қурилишлари билан боғлиқ. Шунинг учун бир хил маъ- нони билдирувчи сўзларда ва бир хил вазифани бажа- рувчи грамматик воситаларда товушлар бир-бирига му- вофиқ келади. Шундай қилиб, бу тиллар умумий бир манбадан келиб чиққашгаи исботлаб беради, улардаги аксарият сўзларнинг маъноси бир хил ёки бир-бирига яқин бўлган, грамматик воситалари ҳам бир-бирига ўхшаган тиллар қардош тиллар бўлади. Қардош тиллар- ни таққослаб ўрганиш тил тараққиётини ва ҳар қайси қардош тилларнинг тараққиёт йўлини, уларнинг ўзаро муносабатларини аниқлашга ёрдам беради. Бундан таш- қари, тилларни таққослаб ўрганиш қардош тиллардаги баъзи сўзларнинг энг аввалги шакли ва маъносини ҳам аниқлашга им кон беради.

Демак, қардош тиллар оиласига кирадиган тилларда баъзи товушлар бир-биридан озми-кўпми фарқ қилса ҳам, грамматик воситалар, сўзларнинг маънолари ўзаро яқин бўлади. Цардош тилларда сўзларнинг бир манбадан келиб чиқиши, уларнинг маънолари ва грамматик қурилиши- шгаг яқинлиги бу сўзларнинг бир тилдан тарқалганлиги- нинг исботидир. Шуни айтиб ўтиш керакки, тилларнинг қардошлигини фақат қон-қариндошлик муносабатларига боғлаш, яъни қардош тиллар ҳамма вақт бир уругдан, бир

кабиладан пайдо бўлади, деб тушуниш хатодир. Қардош тиллар жамиятнинг тарихий тараққиёт жараёнида ё **дифференция**⁶⁵ ёки **интеграция**⁶⁶ йўли билан пайдо бўладиган тарихий ҳодисадир. Шунинг учун тилларнинг дариндошлигини биологик ҳодиса деб дараҳ хатодир.

Тилларнинг генеалогии таснифи дардош тилларнинг бир тилдан, бир манбадан тардалгашшига асосланган.

Дунёдаги тилларнинг тараддиёт тарихи шуни кўрса- тадики, дабила, элат, ирд, худуд чегараси билан тил ч.ета- раси ўзаро тўғри келмайди. Масалан, Шимолий Америка Кўшма Штатларида турли ирддаги халқлар: инглиз,

француз (од ирд), хитой (сарид ирд), негр (дора ирк) ва бошдалар яшайди. Бирод Шимолий Америка Кўшма Штатларида яшовчи бу халдларнинг ҳаммаси, асосан, бир тилда—инглиз тилида алода дилишади. Осиёда турли ирддаги халдлар яшайди; Ҳиндистонда асосан од ирд- ли, Хитойда сарид ирдли халдлар, Ўрта Осиёда эса турли ирддаги халдлар яшайди. Шу билан бирга, Осиёда яшовчи халдлар турли тилларда алода диладилар. Ҳиндистонда 70 дан ортиқ тилда, Хитойда 30 дан ортиқ тилда сўзла- шадилар. Ўрта Осиёда ўзбек, тожик, дирғиз, рус, араб, форс ва бошда тилларда сўзловчи халдлар яшайди.

Тилнинг бойлиги ирднинг од ёки сарид эканлигига боғлиқ эмас. Масалан, од ирдли инглизлар билан сарид ирдли хитойларни олайлик. Улар бошда-бошка ирдқа мавсуб бўлса ҳам, инглиз тилида дандай йирик илмий асарлар яратиш мумкин бўлса, хитой тилида ҳам худди шундай йирик илмий асарлар яратиш мумкин. Хитой тили бойлиги, энг нозик туйғу ва тушунчаларни ифода- лаб бера олиши жиҳатидан инглиз тилидан сира долиш- майди. Шу хилда бошда тиллар ҳам жамият тараддиётида ўз ўрига эга.

Шундай дилиб, генеалогик тасниф дардош тилларнинг тарихий тараддиёт жараёнида бир ўзак тилдан тардал- ганлигини ва уларнинг ўзаро муносабатини, сўз маънолари ва грамматик шакллари, нутд иовушларининг бир-бирига ядинлигини, ўхшашлигини назарда тутиб, тилларни гуруҳларга ажратади,

Ҳозирги вақтда тарихи ўрганилиб, бир-бири билан қардош эканлиги аниқланган тиллар оиласи тубандаги- л ар дан иборат⁶⁷:

- I. Ҳинд-европа тиллари оиласи.
- II. Хом-сом тиллари оиласи.
- III. Турк тиллари оиласи.
- IV. Угор-фин тиллари оиласи.
- V. Кавказ тиллари оиласи.
- VI. Хитой-тибет тиллари оиласи.
- VII. Дравид тиллари оиласи.
- VIII. Индонезия тиллари оиласи кабилар.

⁶⁵ Д и ф ф е р е н ц и я — латинча differere ша сўздан олвн- ган бўлиб, *фчрц, фаркланиш* маъносини билдиради.

⁶⁶ И н т е г р а ц и я — латинча integrare сўздан олинган бўлиб, *тиклаш, тўлдириш* маъносини билдиради.

⁶⁷ Тиллар оиласи, гуруҳ ва ҳар бир тилда сўзловчи халқнинг сони ва жойи А. А. Реформатскийнинг «Введение в языкознание» ва В. Гривнин, Р. Гиляревскийнинг: «Определитель языков мира по письменностям» асарларидан олинди.

1. Ҳинд-европа тиллари оиласига ҳиндистон, эрои., славян, болтик;, герман, роман, кельт, грек (юнон), албан; арман тиллари каби тил гуруҳлари киради.

1. Ҳиндистон тиллари гуруҳига қуйидаги тиллар киради:

а) *%инд тили*. Бу тилда 450 миллиондан ортиқ киши сўзлашади. Ҳинд тили ҳозирги Ҳиндистон Республика- сининг (пойтах'ти Янги Деҳли) давлат тили бўлиб, эска ҳинд ёзуви — девонагаридан фойдаланади;

б) *урду тили*. Бу тилда 180 миллионча киши сўзлашади. У ҳозирги Покистоннинг (пойтахти Исломобод) давлат тили бўлиб, араб ёзувидан фойдаланади. Бундан: ташқари Ҳиндистон тиллари гуруҳига қуйидаги тиллар киради:

1. Бенгал тили - Бу тилда 100 мнллионга яқин киши сўзлашади.

2. Маратхи (гили, Бу тилда 40 миллиондан ошиқ киши сўзлашади.

3. Панжоб тил и. Бу тилда 40 миллионга яқин киши сўзлашади.

4. Р а ж а с т о н и тили. Бу тилда 20 миллиондан ортиқ киши сўзлашади.

5. Г у ж а р а т и т и л и. Б у тилда 20 миллионга яқик киши сўзлашади.

6. Урия тил и. Бу тилда 20 миллионга яқин киши сўзлашади.

Бу тилларда сўзловчиларнинг аксарияти Ҳиндистонда яшайди.

Ҳинд тиллари гуруҳига лўли, синдхи тиллари, шу- нингдек. ўлик тиллардан санскрит, пали, прокрит тиллари

■киради. Санскрит тили қадимги ҳинд мумтоз адабий тили бўлиб, бу тилда «Маҳабхарата» («Бхаратларнинг буюк жанги ҳақида достой») ҳамда «Хито падеша» («Яхши заасихат») каби бир қанча ажойиб эпик асарлар яратил- ган. Бизнинг эрамиздан олДинги IV 'асрда ҳинд олими Панини ўзининг машҳур «Санскрит грамматикаси» аса- ,рини яратган.

2. Эрон тиллари гуруҳига тубандаги 'тиллар киради:

а) *форс тили*. Бу тилда 30 миллионга яқин киши -сўзлашади, у Эроннинг (пойтахти Техрон) давлат тили бўлиб, араб ёзувидан фойдаланади;

б) *пушту—дари тиллари*. Бу тилларда 15 миллионга яқин киши сўзлашади. У Афшнistonнинг (пойтахти Қобул) давдат тили бўлиб, у араб ёзувидан фойдалани- лади;

в) *курд тил"*. 3 миллиондан ортиқ бўлган курд халқи Эронда, Ироқда, Муотақил давлатлар ҳамдўстлиги мам- лакатларида ва Туркияда яшайди;

г) *тожик тили*. Бу тил Тожикистон жумҳуриятининг (пойтахти Душанбе) давлат тили бўлиб, бу тилда икки миллиондан ошиқ киши сўзлашади;

д) *осетин тили*. Бу тил Осетия республикасининг давлат тили бўлиб, бу тилда 550 мингга яқин киши сўзлашади:

е) *балучи тили*. Бу тилда еўзловчилар Покиотонда ва Эронда яшайди.

Эрон тиллари гуруҳига булардан ташқари толиш тили, тог тили, ўлик тиллардан эса қадимги форс, паҳлави, •сўғду, хоразмий тиллари киради.

3. Славян тиллари гуруҳига тубандаги тиллар киради:

а) *рус тили*. Бу тил РСФСРнинг (пойтахти Москва) давлат тили бўлиб, бу тилда 150 миллион киши сўзлашади;

б) *украин тили*. Бу тил Украина республикасининг (пойтахти Киев) давлат тили бўлиб, бу тилда 40 миллиондан кўпроқ киши сўзлашади;

в) *белорус тили*. Бу тил Белоруссия республикасининг (пойтахти Минск) давлат тили бўлиб, бу тилда 10 мил-

лионга яқин киши сўзлашади;

г) *булгор тили*. Бу тил Булғория Республикасининг (пойтахти София) давлат тили бўлиб, бу тилда 9 миллионга яқин киши сўзлашади;

д) *серб-хорват тиллари*. Бу тиллар Югославия Федератив Республикасининг (пойтахти Белград) давлат тили бўлиб, бу тилда 10 миллиондан ортиқ киши сўзлашади. Югославияда серб-хорват тили билан бир қаторда, славян тили ҳам давлат (гили ҳисобланади. Бу тилда 1,5 миллиондан ортиқ киши сўзлашади;

е) *чех тили*. Бу тил Чехословакия Республикасининг (пойтахти Прага) давлат тили бўлиб, бу тилда 10 миллиондан ортиқ киши сўзлашади;

ж) *словак тили*. Бу тилда 4 миллионга яқин киши сўзлашади. Бу тил ҳам Чехословакия республикасининг давлат тили ҳисобланади. Бу тилда сўзлашувчилар Словакияда (пойтахти Братислава) яшайди:

з) *поляк тили*. Бу тил Польша Республикасининг (пойтахти Варшава) давлат тили бўлиб, бу тилда 40 миллиондан ортиқ киши сўзлашади.

Бундан ташқари, кашуб, серболуж тиллари, ўлик тилдардан қадимги славян, полаб, помор тиллари ҳам славян тиллари гуруҳига киради.

4. *Болтиц тиллари* гуруҳига қуйидаги тиллар киради:

а) *литва тили*. Бу тил Литва республикасининг (пойтахти Вильнюс) давлат тили бўлиб, бу тилда 2,2 миллион киши сўзлашади;

б) *латви тили*. Бу тил Латвия республикасининг (пойтахти Рига) давлат тили бўлиб, бу тилда 1,5 миллион киши сўзлашади.

Улик тиллардан прус тили ҳам болтиц ягдллари гуруҳига киради.

5. *Герман тиллари* гуруҳига қуйидаги тиллар киради:

а) *инглиз тили*. Бу тилда с ў з л а ш у в ч и л а р н и и г с о н и 400 миллионга етади. Бу тилда сўзлашувчилар Буюк Британия, Ирландия, Шимолий Америка Штатлари, Канада, Жанубий Америка Иттифоқи ва бошқа жойларда яшайди. Инглиз тили буюк Британия (Пойтахти Лондон), Шимолий Америка Цўшма Штатлари (пойтахти Вашингтон), Канада (пойтахти Оттава) каби бир қанча мамла- катларнинг давлат тилвдир;

б) *немис тили*. Немис тили Германия Федератив Республикасининг (пойтахти Берлин), Австрия Республика- сияняг (пойтахти Вена давлат тили бўлиб, бу тилда сўз- лашувчиларнинг сони 100 миллиондан ошади;

в) *дания тили*. Бу тил Даниянинг (пойтахти Копенгаген) давлат тили бўлиб, бу тилда сўзлашувчиларнинг сони 4 миллионга яқиндир;

г) *швед тили*. Бу тил Швециянинг (пойтахти Стокгольм давлат тили бўлиб, бу тилда 7 миллиондан ортиқ киши сўзлашади;

д) *норвег тили*. Бу тил Норвегиянинг (пойтахти Осло) давлат тили

бўлиб, бу тилда 3,5 миллион киши сўзлашади;

е) *голланд тили*. Бу тил Голландиянинг (Нидерландия-линг) (пойтахти Амстердам) давлат тили бўлиб, бу тилда 13 миллион киши сўзлашади;

ж) *исланд тили*. Бу тил Исландиянинг (пойтахти Рейкьявик) давлат тили бўлиб, бу тилда 250 минг киши сўзлашади.

Улик тиллар дан весгод ва остгот тиллари ҳам герман тиллари гуруҳига киради.

6. Роман тиллари гуруҳига тубандаги тиллар киради:

а) *француз тили*. Бу тил Франциянинг (пойтахти Париж) давлат тили бўлиб, бу тилда 60 миллион киши сўзлашади;

б) *италъян тили*. Бу тил Италияшг (пойтахти Рим) давлат тили бўлиб, бу тилда 50 миллионга яқин «иши сўзлашади»;

в) *испан тили*. Бу тил Испаниянинг (пойтахти Мадрид) давлат тили бўлиб, бу тилда 95 миллионга яқин ниши сўзлашади;

г) *португал тили*. Бу тил Португалиянинг (пойтахти Лиссабон) давлат тили бўлиб, бу тилда 45 миллиондан ошиқ киши сўзлашади;

д) *румун тили*. Бу тил Руминия Республикасивинг (пойтахти Бухарест) давлат тили бўлиб, бу тилда 18 миллионга яқин киши сўзлашади;

е) *молдова тили*. Бу тил Молдавия республикасининг (пойтахти Кишинев) давлат тили бўлиб, бу тилда 2 миллионга яқин киши сўзлашади;

ж) *провансал тили*. Бу тилда сўзлашувчилар 10 миллиондан кўп киши бўлиб, улар Франциянинг жавуби- шарқида яшайди;

з) *сардин тили*. Бу тилда сўзлашувчилар бир миллиондан ошиқ бўлиб, улар Италияга қарашли Сардиния оролида яшайди;

и) *каталан тили*. Бу тилда сўзлашувчилар беш миллиондан ошиқ киши бўлиб, улар, асосан, Испанияда яшайди;

к) *рето-роман тили*. Бу тилда сўзлашувчилар 550 минг киши бўлиб, уларнинг аксарияти Италия да яшайди.

Улик тиллардан латин, оск, умбр тиллари ҳам роман тиллари гуруҳига киради.

7. Кельт тиллари гуруҳига тубандагилар киради:

а) *ирланд тили*. Бу тил Ирландия республикасининг (пойтахти Дублин) давлат тили бўлиб, бу тилда 800 шшг киши сўзлашади; .

• б) *шотланд тили*, Бу тилда сўзлашувчилар 140 минг- дан куп киши бўлиб, улар Лнглияда яшайди;

в) *бретон тили*. Бу тилда сўзлашувчилар бир миллиондан: ошиқ киши бўлиб, улар Францияга қарашли Бретань ярим оролида яшайди;

д) *уэльс (валли) тили*. Бу тилда сўзлашувчилар бир миллиондан ортиқ киши бўлиб, улар Англиянинг ғарбий қисмида яшайди.

Улик тиллардан гал ва корнуол тиллари ҳам кельт тиллари гуруҳига киради.

8. Грек (юной) тили гуруҳига тубандагилар киради:

Янги грек (янги юнон) тили. Бу тил Грециянинг (пойтахти Афина) давлат тили бўлиб, бу тилда 9 миллиондан ортиқ киши сўзлашади.

Улик тиллардан қадимги юноӣ, ўрта юнон ёки Византия тиллари ҳам грек тили гуруҳига киради.

9. Албан тили гуруҳига албан тили киради. Алба-н тили Албайия Халқ Республикасининг (пойтахти Тирана) давлат тили бўлиб, бу тилда 2 миллиондан ортиқ киши сўзлашади. Албан тилидаги ёзув ёдгорликлари XV асрдан бери маълумдир.

10. Арман тили гуруҳига ҳозирги замон арман тили киради. Бу тил Арманистоннинг (пойтахти Ереван) давлат тили бўлиб, бу тилда 3 миллиондан кўпроқ киши сўзлашади. Улик тиллардан қадимги арман тили ҳам бу гуруҳга киради.

Ҳинд-Европа тиллари оиласига, юқорида кўрсатиб ўтганларимиздан ташқари, хетт, тохар тиллари сингари ўлик тиллар гуруҳи ҳам киради.

11. Хом-сом тиллари оиласи. Бу тиллар оиласи икки катта гуруҳга: 1) сом тиллари гуруҳига ва 2) хом тиллари гуруҳига бўлинади.

1. Сом тиллари гуруҳига қуйидаги тиллар киради:

Араб тили. Бу тилда 50 миллиондан ортиқроқ киши сўзлашади. Араб тили Бирлашган Араб Республикаси (пойтахти Цоҳира), Ироқ республикаси (пойтахти Баг- дод), Судан (пойтахти Хартум), Марокаш (пойтахти Рабат), Ливан (пойтахти Байрут), Тунис (пойтахти Тунис), Иордания (пойтахти Ирландия), Ливия (пойтахти Триполи), Жазоир Халқ республикаси (пойтахти Жазоир),

Яман республикаси (пойтахти Сана), Сурия араб республикаси (пойтахти Дамашқ) каби бир қанча араб мамла- катларининг давлат тилидир.

Африка қитъасида яшовчи яна бир қанча халқлар араб тилида сўзлашади. Шунингдек, жанубий араб тили, амхар тили, айсар тили ҳамда ўлик тиллардан ассерия* вавилон, хонаней, қадимги яҳудий ва арамай тиллари ҳам сом тиллари гуруҳига киради.

2. Хом тиллари гуруҳига: шилх, туарег, кабил, ама- зирт тиллари, ўлик тиллардан эса ливия, нумид, нгул, қадимги миср тиллари ва бошқа тиллар киради. Умуман, хом-сом оиласига кирган тиллар яхши текширилиб ўрга- нилмаган.

III. Кавказ тиллари оиласи. Кавказ тиллари яна бир қанча гуруҳларга, чунончи, ғарбий гуруҳга, вейнах гуруҳига, Доғистон гуруҳига бўлинади.

1. Ғарбий гуруҳга қуйидаги тиллар киради:

а) *абхаз тили.* Бу тил Абхазия Республикасида яшоув- чиларнинг халқ тили бўлиб, бу тилда 80 мингга яқин киши сўзлашади;

б) *абазин тили.* Бу тил Черкас Автоном Республикасида яшовчи халқларнинг давлат тили бўлиб, бу тилда 25 мингга яқин киши сўзлашади;

в) *адигей тили.* Бу тил Адигей Республикасида яшовчи халқнинг тили бўлиб, бу тилда 80 мингдан ортиқ киши сўзлашади;

г) *кабардин-черкес тили.* Бу тил Кабарда-Балхар ва Черкас Республикаларида яшовчи халқларнинг давлат тили бўлиб, бу тилда 250 мингдан ортиқ киши сўзлашади.

2. Вейнах гуруҳига қуйидаги тиллар киради:

а) *чечен тили.* Бу тил Чечен республикасида яшовчи халқларнинг давлат

тили бўлиб, унда 500 мингга яқин киши сўзлашади;

б) *ингуш тили* (бу тилда 100 мингдан кўпроқ киши сўзлашади, улар Ингуш республикасида яшайди);

г) *баџби тили*. Бу тилда сўзлашувчилар Чечен ва Ингуш Республикаларида яшайди.

3. Доғистон гуруҳига Доғистон республикасида яшовчи халқларнинг тиллари киради:

а) *авар тили*. Бу тилда 300 мингга яқин киши сўзлашади;

б) *даргин тили*. Бу тилда 160 минг киши сўзлашади;

в) *лазги тили*. Бу тилда 230 мингга яқин киши сўзлашади;

д) *лак тили*. Бу тилда 70 минг киши сўзлашади;

е) *табасаран тили*. Бу тилда 34 минг киши сўзлашади..

Булардан ташқари, нуфузи кам бўлган бир қанча

тиллар ҳам доғистон гуруҳига киради. Бу тилларда сўзлашувчиларнинг аксарияти Доғистон Автоном Республикасида яшайди.

4. Жанубий гуруҳга грузин тили киради. Грузин тили Грузия республикасининг (пойтахти Тбилиси) давлат тили бўлиб, бу тилда 2,5 миллиондан ошiq киши сўзлашади.

Шунингдек, 110 минг киши сўзлашадиган чан тили, 290 минг киши сўзлашадиган мдагрел тили ва 15 минг киши сўзлашадиган сван тили ҳам жанубий гуруҳга киради. _

iv. Угор-фин тиллари оиласи 2 гуруҳга: 1) угор тиллари, 2) фин тиллари гуруҳига бўлинади:

1. Угор тиллари гуруҳига қуйидаги тиллар киради:

а) *венгер (можор) тили*. Бу тил Венгрия Республикасининг (пойтахти Будапешт) давлат тили бўлиб, бу тилда 13 миллиондан кўп киши сўзлашади;

б) *манси тили*. Бу тил Ханتي-Манси миллий округида яшовчи халқларнинг давлат тили бўлиб, бу тилда 7 мингга яқин киши сўзлашади;

в) *ханти тили*. Бу тилда сўзлашувчилар 22 мингдан кўп бўлиб, улар ҳам Ханти-Манси миллий округида яшайдилар.

2. Фин тиллари гуруҳига қуйидаги тиллар киради:

а) *фин тили*. Бу тил Финляндиянинг (пойтахти Хельсинки) давлат тили бўлиб, бу тилда 4 миллионга яқин киши сўзлашади. Бу тилда сўзлашувчиларнинг бир қисми Карелия Республикасида яшайди;

б) *эстийн тили*. Бу тил Эстония республикасининг (пойтахти Таллин) давлат тили бўлиб, бу тилда бир миллиондан ортиқ киши сўзлашади.

3. Минг киши сўзлашадиган вепс тили, 15 минг киши сўзлашадиган ишор тили ҳам фин тиллари гуруҳига киради. Бу тилларда сўзлашувчилар Санкт-Петербург вилоятида яшайдилар;

в) *коми-пермяк тили*. Бу тилда сўзлашувчилар 180 мингга яқин киши бўлиб, улар Россия Федерациясининг Коми-Пермяк миллий округида яшайдилар;

г) *коми-зырян тили*. Бу тилда сўзлашувчилар 250 -мингга яқин киши бўлиб, улар Коми Республикасида яшайдилар;

д) *удмурд тили*. Бу тилда сўзлашувчилар 580 минг киши бўлиб, улар

Удмурд Республикасида яшайдилар;

е) *мари тили*. Бу тилда сўзлашувчилар 500 мингга яқин киши бўлиб, улар, асосан, Мари Республикасида яшайдилар.

Булардан ташқари, эрзя ва мокша-ижор тиллари ҳам фин тиллари гуруҳига киради.

v. Турк тиллари оиласига қуйидаги тиллар киради:

а) *озарбайжон, тили*. Бу тилда сўзлашувчиларнинг сони 15 миллиондан ошади. Булардан 9 миллиондан кўп- роги Эронда, 6 миллиондан кўироги эса Озарбайжонда яшайди. Бу тил Озарбайжон Республикасининг (пойтахти Боку) давлат тилидир;

б) *турк (усмонли турк) тили*. Бу тил Туркиянинг (пойтахти Анкара) давлат тили бўлиб, бу тилда 40 миллионга яқин киши сўзлашади;

в) *туркман тили*. Бу тил Туркменистон Республикаси (пойтахти Ашхобод) давлат тили бўлиб, бу тилда 2 миллионга яқин киши сўзлашади;

г) *узбек тили*. Бу тил Узбекистан Республикасининг (пойтахти Тошкент) давлат тили бўлиб, бу тилда 16 миллиондан ортиқ киши сўзлашади;

д) *қозоқ тили*. Бу тил Қозоғистон республикасининг (пойтахти Олма-Ота) давлат тили бўлиб, бу тилда 10 миллионга яқин киши сўзлашади;

е) *қирғиз тили*. Бу тил Қирғиз ист он Республикасининг (пойтахти Бишкек) давлат тили бўлиб, бу тилда 1,5 миллиондан ортиқ киши сўзлашади;

ж) *татар (Қозон татарлари) тили*. Бу тил Татаристон Республикасининг асосий давлат тили бўлиб, бу тилда сўзлашувчилар 6,5 миллиондан ортиқдир;

з) *уйгур тили*. Бу тилда сўзлашувчилар 5 миллиондан ортиқроқ бўлиб, улар, асосан, Хитой Халқ Республикасининг Синь—цзан—уйгур автоном туманида яшайдилар;

и) *чуваш тили*. Бу тил Чуваш Республикасида яшовчи халқнинг тили бўлиб, бу тилда 1,5 миллиондан кўпроқ киши сўзлашади;

к) *бошқорот тили*. Бу тил Бошқоротистон республикасида яшовчи асосий халқнинг тили бўлиб, бу тилда 1 миллионга яқин киши сўзлашади;

л) *ёқут тили*. Бу тил Ёқутистон республикасида яшовчи халқнинг тили бўлиб, 300 мингдан кўп киши сўзлашади; ^

м) *қорақалпоқ тили*. Қорақалпоғистонда яшовчи халқлар ниш- тили бўлиб, бў тилда 200 мингдан ортиқ киши сўзлашади;

ж) *тува тили*. Тува республикасида яшовчи асосий халқнинг тили бўлиб, бу тилда 150 мингдан кўпроқ киши сўзлашади.

Шунингдек, қумиқ тили (310 минг'киши сўзлашади), қорачой тили (100 мингча киши сўзлашади), балқар тили (50 минг киши сўзлашади), хакас тили (60 минг киши сўзлашади) ва яна бир қанча бошқа тиллар ҳамда ўлик тиллардан ўрхўн, печенет, қипчоқ, қадимги уйгур, булғор ва ҳазар тиллари ҳам туркий тиллар оиласига киради,

vi. Мўғул тиллари гуруҳига қуйидаги тиллар киради:

а) *халха — мўғул тили*. Мўғулистон Республикаси- нинг (пойтахти Улан-Батор) давлат тили бўлиб, бу тилда

3,5 миллионга яқин киши сўзлашади. Бу тилда сўзла- шувчиларнинг

бир қанчаси Хитой Халқ Республикасида (Ички Мўғулистон ҳам Синьцзян да) яшайди;

б) *бурят тили*. Бурят республикасида яшовчи асосий халқнинг тили бўлиб, бу тилда 270 мингдан кўпроқ киши сўзлашади;

в) *цалмиц тили* Далмиқ республикасида яшовчи халқнинг тили бўлиб, бу тилда 105 мингдан кўпроқ киши сўзлашади.

vii. Тунгус—манжур тиллари. 1,Тунгус гуруҳига қуйидаги тиллар киради:

а) *эвенк тили*. Россия Федерациясининг Эвенк миллий округида ҳамда мамланатимизнинг шимоли-шарқий ту- манларида яшовчи халқнинг тили бўлиб, бу тилда 20 мингга яқин киши сўзлашади; ,

б) *эвен тили*. Бу тилда сўзлашувчилар 10 мингча киши бўлиб, улар асосан Россия Федерациясининг Эвен, Охот, Чукотка, Коряк миллий округларида яшайди.

2. Манжур гуруҳига қуйидаги тиллар киради:

а) *манжур тили*. Хитой Халқ Республикасининг Ши- моли-Шарқий қисмида яшовчи халқнинг тили бўлиб, бу тил ҳозир ўлик тиллар қаторига ўтпти;

б) *нанай тили*. Россия Федерациясининг Куйи Амур миллий округида яшовчи халқлар тили бўлиб, бу тилда 8 минг киши сўзлашади. _

.....

Удей, ульқ., ороқ тиллари ҳам манжур гуруҳидаги тилларга киради.

viii.Хитой—Тибет тиллари оиласига тай—хитой ва тибет тиллари гуруҳлари киради.

1. Тай—хитой гуруҳига қуйидаги тиллар киради:

а) *хитой тили*. Хитой Халқ Республикасининг (пой^ тахти Пекин) давлат тили бўлиб, бу тилда бир м,иллиард- даи кўп киши сўзлашади. Хитой .тили бир неча мустақил диалектларга бўлинади. У жуда қадимги (эрамиадан икки ярим минг йил бурунги) тиллардан бир;и бўлиб, бой ёвув ёдгорликларига эгадир;

б) *дунган тили*. Бу тилда сўзлашувчи халқнинг сони 3,5 миллион кишидан ошиқ бўлиб, улар, асосан, Хитой Халқ Республикасида яшайди;

г) *вьетнам тили*. Вьетнам Халқ Демократик Республикасининг (пойтахти Ханой) давлат тили бўлиб, бу тилда 30 миллионга яқин киши сўзлашади:

д) *тий (сиам) тили*. Таиланднинг (пойтахти Бангкок) давлат тили бўлиб, бу тилда 46 миллионга яқин киши сўзлашади.

2. Тибет тиллари. Бу тилда сўзлашувчилар 4 миллиондан ортик киши бўлиб, улар асосан, Хитой Халқ Республикасининг Тибет автоном туманида ва Ҳиндистонда яшайди;

б) *бирма тили*. Бирма Иттифоқининг (пойтахти Рангун) давлат тили бўлиб, бу тилда 33 миллионга яқин киши сўзлашади. Ассам тиллари ҳам тибет тиллари гуруҳига киради.

ix. Дравид тилларига қуйидаги тиллар киради:

а) *тамил тили*. Бу тилда сўзлашувчилар 3,5 миллионга яқин киши бўлиб, улар Ҳиндистоннинг Жануби-шарқида ва Цейлон оролининг шимолида **яшайди**;

б) *малаялам тили*. Бу тилда сўзлашувчилар 13 миллиондан кўпроқ киши бўлиб, улар Ҳиндистоннинг Жануби-ғарбида яшайди;

в) *каннара тили*. Бу тилда сўзлашувчилар 14,5 миллион киши бўлиб, улар Ғарбий Ҳиндистонда яшайди;

г) *телугу тили*. Бу тилда сўзлашувчилар 31 миллиондан ортиқ киши бўлиб, улар Ҳиндистоннинг Жануби-шарқида яшайди;

д) *брахун тили* (260 мингга яқин киши сўзлашади) ва бошқа бир қанча кичик тиллар дравид тиллар оиласига киради.

х. Малай-полинезия тиллари. Бу тилларга малай ёки индонезия тили киради. Индонезия Республикасининг (пойтахти Жакарта) дайлат тили. Шунингдек, мадура тили, бали тили, яван тили, тагалог тили, маори тили, самоа тили ва увеа тили каби бир қанча тиллар ҳам шунга киради. Бу тилларда сўзлашувчи кишилар сони ҳали яхши ашқланмаган. У му май, малай-полинезия тиллари- да 90 миллиондан ортиқ киши сўзлашади.

- XI. Австралия гуруҳи тиллари. Бу тиллар оиласига жуда кўп кичик тиллар киради, лекин улар ҳам яхши ўрганилмаган.

xii. Папуа тиллари. Бу тилларда сўзлашувчилар Янги Гвинея оролида яшайди. Бу тиллар ҳам ҳали яхши ўрганилмаган.

xiii. Судан тиллари. Судан тилларида сўзлашувчилар Африкада яшайди. Бу тиллар бир неча гуруҳларга бўлинади: чунончи: нил-чад, нил-абиссин, нил-экватор, кардофан, нил-конго, убанг, шор нигер-чад, нигер-камерун, қуйи нигер, дагомей, нигер-латгал, либери ва сенегал гвиней гуруҳлари каби.

xiv. **Банту тиллари**. Бу тилларда сўзлашувчилар Марказий ва Жанубий Африкада яшайди. Бу тиллар: теке, сонго, суахелн, конде, макуа ва сотко каби бир неча гуруҳларга бўлинади.

xv. **Палеоафрика тиллари**. Бу тилларда сўзлашувчилар ҳам Африкада яшайди. Улар икки гуруҳга, яъни бушмен ва готтентог тиллари гуруҳига бўлинади.

xvi. **Палеоосиё тиллари**. Бу тилларда сўзлашувчилар Россия Федерациясининг Шимоли-шарқида яшайди. Палеоосиё тиллари икки гуруҳга:

1. Чукот гуруҳи ва 2) Сибирь гуруҳига бўлинади. Чу- кот гуруҳига чукот тили (1,5 минг киши сўзлашади), коряк тили (7 минг киши сўзлашади), камчадал тили (2,5 минг киши сўзлашади) киради. Сибир гуруҳига одул тили (минг киши сўзлашади), нивх тили (4 минг киши сўзлашади), кет тили (2 минг киши сўзлашади) киради.

xvii. Эскимос тиллари гуруҳи. Бу тиллар гуруҳига: эскимос тили (бу тилда сўзлашувчилар Чукотка ярим оролида, Врангель оролида, Алясканинг шимолида, Канадада, Гренландияда яшайди) ва алеут тили (бу тилда сўзлашувчилар Командор ва Алеут оролларида яшайди) киради.

XVIII. Америка ҳиндуларининг тиллари. Америка ҳиндуларининг

тиллари 200 дан ошиқ бўлиб, улар уч гуруҳга:

1) Шимолий Америка; 2) Марказий Америка; 3) Жанубий Америка гуруҳларига бўлинади.

xix. **Аустр-Осиё тиллари.** Бу тилларга: мон — кхмер (6 миллионга яқин киши сўзлаш3Ди), бунда (6 мил- лиондан кўп киши сўзлашади), малакк, марказии ва жануби-шарқий тиллар гуруҳи киради.

xx. Ҳеч қандай тиллар гуруҳига кирмаган Узоқ Шарқ тиллари:

1) *япон тили.* Япониянинг (пойтахти Токио) давлат тили бўлиб, бу тилда 100 милдионга яқин киши сўзлашади;

2) *рюкю тили.* Бу тилда сўзлашувчилар Рю-Кю оро- лида яшайди;

3) *цурия (корей) тили.* Цурия Халқ Демократик Республикасининг (пойтахти Пхеньян) давлат тили ва Жанубий Цурия Республикасининг (пойтахти Сеул) давлат тили бўлиб, бу тилда 60 миллиондан ортиқ киши сўзлашади;

4) *айн тили.* Бу тилда сўзлашувчилар 18 мингга яқин бўлиб, улар Япониянинг шимолидаги Хоккайдо оролида ва Сахалин оролининг жанубида, Дурил оролларида яшайди.

xxi. **Буржаски тили.** Бу тил ҳам ҳеч қандай гуруҳга кирмайди. Бу тилда сўзлашувчилар 30 мингга яқин киши бўлиб, улар Ҳиндистоннинг шимолида, Цоракорум доvon- ларида яшайди.

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, генеалогик тасниф (классификация) ҳар бир тилнинг келиб чиқишини, тарихий тараққиётини, тилларнинг ўзаро муносабатини, ҳозирги аҳволини ва шу каби қатор масалаларни чуқур ўрганишни талаб қилади. Лекин анчагина тиллар бу жи- ҳатдан ҳам чуқур текширилиб ўрганилмаган:. Шунинг учун бу тилларнинг қайси тиллар билан қардош эканлиги, қайси тил оиласига, қайси тил гуруҳига мансуб эканлиги ҳам ҳали ҳал қилинмаган.

Академик Н. Я. Марр генеалогик таснифни ҳам, қиё- сий-тарихий таснифни ҳам инкор қилиб, ўзининг стадиал таснифини тавсия қилган эди. У тўрт унсурни таҳлил қилиш асосида далиллардан узоқ бўлган курук палеонтологик⁶⁸ усулни қўллаб, қиёсий-тарихий усулга қарши чиққан. Н. Я. Маррнинг фараз қилишича, инсонларнинг товуш нутқи дастлаб тўрт унсурдан — *сал, бер, йон, /?* ошдан иборат бўлган эмиш. Дунёдаги барча тиллар ана шу тўрт унсурдан таркиб топган бўлиб, ҳамма тилларнинг яратилишида энг дастлабки умумий материал бўлган эмиш. Шунинг учун Н. Я. Марр барча тилларнинг тараққиёт жараёнлари бир хил бўлган, деб даъво қилган. Дунёда турли тилларнинг пайдо бўлиши жамиятнинг тараққиёт босқичларига боғлиқ бўлган эмиш. Шунинг учун жамият тараққиётининг ҳар бир босқичига бир тил тўғри келган эмиш. Бунинг натижасида бирор босқичдаги тил иккинчи бир босқичдаги тилдан фарқ қи- либ, турли тиллар пайдо бўлган эмиш, ҳар қайси жамиятнинг тараққиёт босқичига тўғри келадиган тилнинг ўзига хос тараққиёт босқичи бўлган эмиш. Лекин Н. Я. Марр иноонлар нутқи ўз тараққиёти жараёнида қанча босқич- ни босиб

⁶⁸ П а л е о н т о л о г и я — ер остида тошга айланган хайвон ва ўсимликларни ўрганиш илми. Тил палеонтологияси эса тил- нинг бошланғич даврдан қолган қолдйқларни ўрганувчи илмдир.

ўтганлиги, бир босқичдаги тил иккинчи босқичдаги тилдан қандай фарқ қилганлиги тўғрисида очик бир фикр айтолмаган. Унинг босқичли чизмасида ҳар қайси тил босқичли белгиларга қараб гуруҳларга ажратилмаган «ва ажратилиши ҳам мумкин бўлмаган. Чунки тил босқичи тушунчаси ҳам, умуман, аник ва равшан тушунтириб берилмаган. Тилнинг бир босқичдан иккинчи босқичга ўтиш, тараққий этиш йўли маълум эмас. Тилнинг маълум бирор босқичга мансублик белгилари, характери, сўз бойлиги, грамматик қурилиши қандай бўлганлиги тўғрисида- !ги масалаларни Н. Я. Марр ёритиб бера- олмаган. Н. Я. Марр ўзининг босқичли таснифида жамият тараққиёти билан тил тараққиётини бир хил ҳодиса, деб билган. Бунинг натижасида у тилни ҳам устқурма қаторига киритиб, жамият ўзгариши билан, яъни базис ва устқурма ўзгариши билан тил ҳам ўзгаради, деб даъво қилган. У базис ва устқурманинг ўзгариши жамият тараққиётида портлаш йўли билан рўй беришини назарда туггиб, тил ҳам портлаш йўли билан ўзгаради, деб тушунган.

Ҳақиқатда эса, юқорида батафсил кўриб ўтганимиз- дек, тилнинг тарихий тараққиёти жамиятнинг базис ҳам устқурмаларининг ўзгаришига боғлиқ эмас. Бир базис тугатилиб, иккинчи базис пайдо бўлиши ва унга мос устқурманинг яратилиш билан янги бир тил пайдо бўл- майди.

Демак, Н. Я. Маррнинг босқичли чизмаси ҳар қайси қардош тилларнинг бир манбадан, бир ўзак тилдан тар- қатилганлиги даъво қиладиган, бу билан эса генеалогии таснифни инкор қилинади. Бу эса ғайри илмий қараш бўлиб, қардош тилларни таққослаб ўрганишга, уларни тўғри тасниф қилишга монелик қилади. Генеалогии таснифи киёсий-тарихий усул асосида тилларнинг товуш таркибини, сўз таркибини, (грамматик қурилиши- ни таққослаб ўрганиш, текшириш орқали тил оилалари- ни, тил гуруҳларини аниқлаб беради.

48- §. ТИЛШУНОСЛИК ФАНИ ТАРИХИДАН ҚИСҚАЧА МАЪЛУМОТ

Тилнинг хусусиятлари, унинг тарихий тараққиёти, ҳар бир предмет номини билдирувчи сўзларнинг қандай пайдо бўлганлиги, умуман, тилшунослик масалаларни олимларни, айниқса, файласуфларни жуда қадимдан қизиқтириб келган. Тилшунослик фани энг қадимги фанлардан биридир. У эрампиздан бир неча асрлар илгари Ҳиндистон ва Юнионистонда (Грецияда) тараққий эта бошлаган.

Эрампиздан тўрт аср илгари машҳур ҳинд олими Панипи қадимги ҳинд тили — санскрит грамматикасини ёзган. Панини ўз асарларида санскрит морфологиясини ва бошқа тил ҳодисаларини муфассал ёритиб берган. Панинининг грамматикаси шуни кўрсатадики, Ҳиндистонда санскрит тили 1 ва бошқа тилларнинг грамматикаси илгари ҳам бир- муича ўрганилган.

Қадимги Юнионистонда олимлар ва файласуфларни сўз билан предмет ёки тушунча ўртасида қандай боғланиш, қандай муносабат борлиги масаласи жуда кўн қизиқтиргани. Шу соҳада олиб борилган текширишлар, кузатишлар, мунозара ва мулоҳазалар тилнинг сўз бойлиги, сўзларнинг пайдо бўлиши ҳақидаги изазарияга асос солган.

Машхур қадимги юнол файласуфи Платон (Афлотун, эрамиздан аввалгн VI—V асрлар ўртасида яшаган) ўзи- нинг «Кратил» ва «Софист» асарларида предмет билан шу предметни билдирувчи сўз ўртасида боғланиш борлиги ва бундай боғланишнинг қонуний экаилиги юзасидан кузатишлар, текширишлар олиб борган. У ана шу ишлари билан юной тили грамматикасига асос солган. Платондаи кейин Аристотель юной тилининг мукамал грамматика- сини ишлаб чиққан. Бундан кейинги даврларда қадимги юнон тили грамматикаси Европа тилларининг грамматикасини яратишда асос ва намуна бўлиб қолади. Эрамиз- дан аввалги I асрнинг бошларида рим олими Марк Теренций Варрон юнон тили мумтоз грамматикаси асосида латин тили грамматикасини тузиб чиққан. Эрамизнинг IV асрида рим файласуфи Э. Донат ёзган латин тили грамматикаси ўрта асрларда латин тилни ўрганишда асосий дарслик вазифасни ўта!ан.

V

Урта асрларда католик черковининг ҳукмронлиги тилшунослик билимининг тараққий этишига тўсқинлик қилди.

Уйғониш даврига келиб (XV—XVI асрларда) янги қитъаларнинг очилиши, Осио, Африка, Америка халқлари ерларининг босиб олиниши, мустамлакачилик сиёсатининг кучайиши филологларнинг кўп тилларни ўрганишига, текширишлар олиб боришга имкон туширди. Юнон ва латин тилларига ўхшамаган кўп тиллар билан таиишиш тилшунослик билимининг ривожланишида катта роль ўйнади. Бу даврларда баъзи тилларнинг бири- бирига яқин- лиги олийларни қизиқтира бошлади. Немис файласуфи Г. Лейбниц (1646—1716) турли тилларнинг қардошлик муносибатлари ва тилнинг умумий назарияси масалаларни билан шугулланади.

XVII—XVIII асрларда мантиқий (логик) қоиунларга асосланган умумий рационал грамматика яратиш фикри тугилади. XVII асрининг иккинчи ярмида француз олим- лари «К. Лапсло ва А. Арнолар Пор—Рояль грамматика- си» номи билан танилган «Универсал ва рационал грамматиками ёзадилар. Бу грамматикада ҳамма нарса ман- тикқа, мақсадга итоат этади, деган гоё олға сурилади. Грамматика муаллифлари мантиқ қонунларининг ипсо- ниятнинг ҳаммаси учун умумий ва ягона эканлигини пазарда тутиб, ҳамма тилларда ҳам ана шундай умумий- лик, я гон а лик, умумий тил категориялари бор деб били- шади.

Бирок барча тилларнинг грамматик тузилишлари баъзи бир умумий тамойиллар асосида ўрганилса ҳам, ҳамма тиллар учун бир хил грамматик категориялар белги- лаш тўғри бўлмайди, чунки ҳар бир тилнинг ўзига хос хусусиятлари бўладики, уларни ҳисобга олмаслик мумкин эмас.

XVII—XVIII асрлар давомида тилшунослик фани кўп тиллар юзасидаи, айниқса, ҳинд-европа тиллари юзаси- дан жуда кўп материал тўплади. Тўплаган материаллар асосида тилларни таққослаб ўрганилиши илмий тилшу- носликнинг вужудга келишига асос бўлди. XIX асрнинг биринчи ярмида тилларни таққослаб ўрганиш асосида қиёсин-тарихий тилшунослик фани тараққий эта бошлади. Б у даврда тилшунослар Европа тилларининг санскрит (қадимги ҳинд) тили билан боғланиши борлигини сезиб, бу

тилларнинг муносабатини жиддий ўргана бошладилар. Бу тилларнинг ўхшашлиги, яқинлиги қандай шарт-шароитлар ва сабаблар натижасида рўй берганлиги масаласи тилшунослар диққатини жалб қилганлиги учун улар ҳар бир тилнинг тарихий тараққиётини, бошқа тиллар билан муносабатини, яқинлигини синчиклаб ўрганишга киришадилар. Шундай қилиб, тилларнинг қиёсий-тарихий ўрганиш усули яратилади. Дания олими Р. Раск (1787—1832), немис олимлари Ф. Бони (1791—1867), Я. Гримм (1785-1863), Ф. Диц (1794-1876), ва А. Потт (1802—1887), рус олими А. Х. Востоков (1781—1864), чех олими Добровский (1753—1829) ва бошқалар тилларнинг қиёсий-тарихий ўрганиш усулига асос солган олимлардир.

Расмус Раск «Цадимги шимол ёки исланд тилининг келиби чикиши» асарида ва бошқа асарларида биринчи марта муайян тилни умумий бир қардош тилларнинг асосидан — ўзак тилдан келиб чикиши масаласини ёритиб беради. Р. Раск тилларнинг яқинлиги ва ўхшашлигини аниқлашда уларнинг грамматик қурилиши, қардош тиллардаги товушларнинг бири-бирига мос келиши каби тил далиллари назарда тутди. У герман тилларини юнон, латин ва славян тиллари билан ўхшашлигини, яқинлигини, белгилаб берди.

Қиёсий-тарихий тилшуносликнинг асосчиларидан бири Франц Бопп ўзининг «Санскрит, зенд, юнон, латин, литва, гот ва немис тилларининг қиёсий грамматикаси» асарида шу тилларнинг морфологик тузилишини тасвирлаб, изоҳлаб берди. Ф. Бопп ҳинд-европа тилларининг грамматик қурилиши бир хил эканлигини, бу тилларнинг бир ўзак тилдан келиб чиққанлигини исботлаб беради.

Машҳур рус олими А. Х. Востоков ўзининг «Славян тили ҳақида мулоҳазалар» («Рассуждение о славянском языке») асарида қадимги, славян тили билан поляк тилини таққослаб, қадимги славян тилида алоҳида бурун унли товуши борлигини исботлаб берди. А. Х. Востоков ана шу асари билан Ғарбий Европа олимларидан бирмунча илгари қиёсий-тарихий тилшуносликка асос солди.

Умуман, Россияда тилшунослик билимининг тараққий этишида буюк рус олими М. В. Ломоносовнинг роли катта. Унинг «Россия грамматикаси» («Российская грамматика») рус адабий тилининг фонетикасини, морфологиясини муфассал ёритиб берган.

М. В. Ломоносовдан кейин Россияда тилшунослик билимининг ривожланиши А. А. Потебня (1835—1891), И. А. Бодуэн-де-Куртенэ (1845—1929), Н. В. Крушевский (1851—1887), Ф. Ф. Фортунатов (1848—1914),

А. А. Потебня ўзининг «Фикр ва тил» (Мъгсль и язык») ва бошқа асарларида славян тиллари ҳамда қисман бошқа ҳинд-европа тиллари грамматик қурилишини, тарихий тараққиёти масалаларини ишлаб чиқди. Фонема ҳақидаги назарияга ҳам XIX асрнинг охирида рус олимлари Н. В. Крушевский ва И. А. Бодуэн-де-Куртенэ томонидан асос солинган.

XIX асрнинг иккинчи ярми ўрталарида тилшуносликда янги оқим — ёш грамматикачилар мактаби пайдо бўлади. Ёш грамматикачилар мактаби, асосан индивидуалистик психологизмга асосланган эди. Улар

тилшунослик-нинг энг муҳим манбаи айрим шахснинг нутқ фаолияти бўлиши керак, деб талаб қилишди. Уларнинг фикрича, тилдаги ҳар қандай янгиликлар яқка шахснинг ижоди натижасида пайдо бўлар эмиш. Тил уларнинг даъвосича сон-саноксиз яқка шахе тилларидан йиғилиб, пайдо бўлади. Шунинг учун бир тилда сўзлашувчи ҳамма халққа тушу-нарли бўлган умумий тил шартли бир ҳодиса, илмий уйдирма эмиш. Ёш грамматикачилар мактабининг тарафдорлари индивидиум нутқини асосий манба қилиб олганлари учун текшириладиган тилнинг фонетикасини жуда синчиклаб ўрганадилар. Шунинг учун ҳам улар тилнинг фонетикасини чуқур текшириб ўрганишга асос солганлар.

XX аср бошларида ҳам илмий тилшунослик ана шу оқимлар асосида тараққий этиб борди.

Турк тилшунослик тарихи узоқ аерлардан бошланади. XI асрнинг йирик турк олими М'а'хмуд Кошғарийнинг «Девону-лугатит турк» асари турк тилларининг сўз бойлигини, шеваларини, тарихини ўрганишда беқиёс манбадир.

Улуг ўзбек шоири Алишер Навоийнинг «Муҳокамаг-ул лугатайн» («Икки тил муҳокамаси») ўзбек тилшунослик тарихида аҳамияти жуда катта. Навоий бу нодир асарида эскп ўзбек тилининг луғавий бойлигини, кудратини, гўзиллигини исботлаб, ўша даврда асосий адабий тил ҳисобланган форс тили билан қиёслаб ўргангч натижасида форс тилидан қоладиган ўрни йўқлигини яққол кўрсатган.

Тилшунос.тгик фанини ривожлантиришда А. М. Пешконскийнинг «Рус синтаксисининг илмий баёни» («Русс-кип синтаксис в научном освещении»), А. А. Шахматовнинг «Рус тили синтаксиси» («Синтаксис русского языка»), В. В. Виноградовнинг «Рус тили» («Русский язык») асарлари ва бошқа рус олимларининг йирик асарлари муҳим аҳамиятга эга. Шу давр ичида бошқа халқларнинг тиллари ҳам анчагина ўрганилиб, улар ҳақида бир қанча илмий асарлар пайдо бўлади. Масалан, професорлардан

Н. К. Дмитриев, А. К. Боровков, А. Н. Кононов ва Н. А. Баскаковнинг ҳамда бошқа олимларнинг ўзбек, қорақалпоқ, бошқирд халқлари ва бошқа халқларнинг тиллари ҳақидаги йирик асарларини кўрсатиш ўринли. Бу олимлар миллий тилларнинг грамматикасини тузиш соҳасида анчагина ишлар қилдилар.

Ўз ёзувига эга бўлмаган тилларнинг ёзуви билан бир қаторда грамматикаси ҳам яратилди. Бой анъанага эга бўлган рус тилининг таъсири натижасида кичик миллатларнинг тиллари ҳам: анча ривож тонди.

80-йилларнинг охирига давригача сиёсий, иқтисодий, фан, техника ва маданият соҳаларида жумҳурият миллий тилларнинг қўлланиш доираси, эркин истеъмол этилиши чеклаб қўйилган эди.

Мамлакатни демократлаштириш йўлида қилинган ишлардан бири шу бўлдики, жумҳуриятларнинг асосий миллат тиллари давлат тили мақомини олди. Шу қаторда, ўзбек тили ҳам ҳар томонлама ривожланиши учун 1-атта имкониятларга эга бўлди.

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, ўзбек тилшунослиги соҳасида

бирмунча ишлар қилинди; ўзбек тили мактаб грамматикаси, илмий грамматика, изоҳли лугат фразеологик ва бошқа луғатлар яратилди.

1930 йилларда Фитрат, Ғози Юнус каби йирик ўзбек олимлари ўзбек тили грамматикасини яратишда катта ҳисса қўшган бўлсалар, кейинги йилларда ўзбек тил-шунослиги ривожига Аюб Ғулом, Шавкат Раҳматуллаев, Азим Ҳожиев каби олимлар салмоқли ўринни эгаллайдилар.

49-§. ТИЛШУНОСЛИК ФАНИ ВА УНИНГ БОШҚА ФАНЛАР ҚАТОРИДА ТУТГАИ ЎРНИ

Маълумки, ҳамма фанлар ўзининг текшириш манбаига, хусусиятига кўра икки гуруҳга бўлинади: 1. Табиий-тарихий фанлар табиати, табиат ҳодисаларини ўрганадиган фанлар. 2. Ижтимоий-тарихий фанлар ёки ижтимоий фанлар — жамиятни, жамиятдаги ҳодисаларни ўрганадиган фанлар.

Жамиятнинг муҳим алоқа воситаси бўлган тил ижтимоий ҳодиса бўлганлиги учун тил ҳодисаларини, тил далилларини ўрганадиган билим ҳам ижтимоий-тарихий фанлар қаторига киради.

XIX асрнинг иккинчи ярмида немис тилшунослари Шлейхер билан Мюллер тил организмга ўхшаб туғилади, усади, кейин ўлади, деб даъво қилиб, тилшунослик билими табиий-тарихий фанлар қаторига киритишган. Бироқ тил жамиятга хизмат қилувчи восита, жамиятнинг муҳим адоқ қуроли бўлганлиги учун, жамият тарихи тараққиёти билан боғлиқ бўлганлиги учун. (бу ҳақда китобнинг 2.-параграфида батафсил баён этилган) уки табиий-тарихий фанлар қаторига киритиш мумкин эмас.

Тил ижтимоий ҳодиса юфатида кишилик жамияти пайдо бўлиши билан бир вақтда пайдо бўлади. Тилнинг тақдири жамият тақдири, тилни яратган халқ тақдири билан боғланган. Жамиятнинг алоқа қуроли бўлган тил тарихий тараққиёт жараёнида жамиятнинг маданиятини, ҳаётини, турли урф-одатларини акс эттириб беради. Шунинг учун тил бошқа ижтимоий фанлар билан, даставвал шу тилда сўзлашувчи халқнинг тарихи билан жуда ҳам зич боғланган. Юқорида айтиб ўтганимиздек, тил ва тафаккур бир-бири билан узвий боғланганлиги учун тилшунослик билан имо тафаккурни ўрганадиган фанлар билан, масалан, психология, мантиқ, фалсафа фанлари билан ҳам боғлиқдир. Шу билан бирга, тилшунослик билими ҳар бир халқнинг ҳаётини, урф-одатларини ўрганадиган фан билан, яъни этнография билан ҳам боғлиқдир. Шеваларни ўрганишда этнографиянинг роли катта.

Шундай қилиб, тил ҳар қайси халқнинг, миллатнинг битмас-туганмас бойлиги шу халқнинг маданиятини кўтарингда энг муҳим воситадир. Шунинг учун тил ҳақидаги билим — тилшунослик ижтимоий-тарихий фанлар ичида энг муҳим назарий фандир. Тил далилларини тўғри ва илмий асосда таҳлил қилиб ўрганиш шуни кўраётдики, тилшунослик аниқ, энг муҳим фанлардан бири бўлиб,

|1шнг готукларн ҳамма соҳада амалий эҳтиёжларини қон- -I ришга хизмат қилади. Тилшунослик билими ҳар бир илқшг тарихи ни тўғри ёритишда, адабий тилни нор- шллаштиришда, уии ягона бир адабий тилга айлантриш- I», илмий грамматика яратишда, турли луғатлар тузишда, актнб

грамматикаларини тузишда, орфография қоида- нриии ишлаб чиқишда жуда катта ёрдам беради. Шу- и шдек, қардош ва ноқардош тилларни таққослаб ўрга- Ёп, диалектларни текшириш, янги ёзувни яратиш ёки ну мни ислоҳ қилиш каби тилга оид бир қайча масалалар- и ишлаб чиқишда ҳам тилшуиосликыннг роли иихоятда иттадир.

*?

Сўз боши	3
1-	§. Кирпиш 4
2-.....	§. Тил и/ктимой ҳодисадир
.....	4
3-.....	§. Тил ва тафаккур 7
4-§. Тил тизимдир	■- 9
5-	§. Тилшунослик соҳалари ва унинг тузилиши . . 13
6-	§. Фонетика 14
7-	§. Нутқ аппарати 16
8-.....	§. Нутқ товушларининг артикуляцияси
	18
9-§. Нутқ товушларининг таснифи	19
10-	§. Унли товушлар 20
11-	§. Ундош товушлар 22
12-	§. Урғу 24
13-	§. Нутқнинг товуш жихатидан бўлиниши
	28
14-	§. Нутқ товушларининг ўзгариши .
32	
15-.....	§. Бошқа фонетик жараёнлар
.....	35
1В-§. Фонема .	37
17-	§. Тил ва ёзув 40
18-	§. Орфоэпия ва орфография
49	
19-	§. Транскрипция 54
20-	§. Лексикология 56.
21-.....	§/, Фаол ва нофаол лексика
59	
22-	§. Семасиология 60
23-.....	§. Сўз ва унинг маъноси
62	
24-.....	§. Сўзнинг кўп маънолилиги
.....	66
25-	§/Омонимлар 70
26-	ЭД Синонимлар 72
27-	§.^ Антонимлар 73
28-§. Табу, эвфемиз ва арго	<5

29-	§. Термин ва терминология	
76		
30-	§. Сўзларнинг аниқ ва	
мавҳум маънолари	77	
31-	§. Мустақил маъноли ва	
ёрдамчи сўзлар	80	
32-	§. Сўзларнинг этимологияси	
	81	
33-	§. Лексикография	82
34-	§. Грамматика ...	
35-	§. Грамматик категориялар	94
36-	§. Морфология	100
37-	§. Цўшма сўзлар	106
38*§,	Сўз туркумлари	108
39-	§. Синтаксис	119
40-	§. Содда гап	122
41-	§. Қўшма гап	124
42-	§. Синтагма.....	125
43-	§. Ҳукм ва гап ...	127
44-	§. Тилларнинг синтетик ва	аналитик усули
	129
45-.....	§. Тилнинг пайдо бўлиши	
.....	130	
46-	§. Тилларнинг шаклланиши ва	тараққий
	қилиши . ,	138
47"§.	Тилларнинг таснифи.	144
48-	§- Тилшунослик фани тарихидан қисқача маълумот	166
49-	§. Тилшунослик фани ва унинг бошқа фанлар	
	қаторида тутган ўрни	170

ОТАҚЎЗИ АЗИЗОВ ТИЛШУНОСЛИККА КИРИШ

Университетларнинг ва педагогика институтларининг филология фа- культетлари талабалари учун

Тошкент «Ўқитувчи» 1996

Таҳририят мудирлари *Х. Ҳайитметов* Муҳаррир *Ҳ. Юсупова* Бадий муҳаррир *д. Нурмонов* Техн. муҳаррир *С. Турсунова* Мусахҳихлар *Ш. Гўлаганов, М. Ибрагимова*

ИБ № 6404

Теришга берилди И.02.94. Босишга рухсат этилди 11.01.96* Бич им и 84x108"/32. Тип цогози. Кегли 10 шпонсиз. Литературная гарнитураси. Юцори босма усулида босилди. Шартли б. т. 9,24. Шартли кр,-отт. 9,345. Нашр. т. 9,39. 14000 нусхада. Буюртма М5 145.

«Ўқитувчи» вашриёти. Тошкент, 129. Навоий кўчаев, 30. Шартнома 13-18-93.

Узбекистан Республикаси Давлат матбуот ц^митасивиш*

Тошкент китоб-журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусобод

даҳаси, Мурадов кўчаси, 1-уй. 1996.

А 37

Азизов О.

Тилшуносликка кириш: Университет ва педагогика институтларининг талабалари учун.—Т.: Ўқитувчи,

1995.-176 б.

81. 2Узя 73

„Ўқитувчи“ нашриёти 1995 йилда қуйидаги китобларни нашр этди

1. Мухторов А., Санақулов У. Узбек адабий тили тарихи.
2. Неъматов Х., Расулов Р. Узбек тили систем лексикологияси асослари.
3. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Узбек тилининг назарий грамматикаси.
4. СироЖиддинов Р. Грамматик топишмоцлар.

■ Пиктография — латинча *pictis* (ранг билан ёзилган); ва юнонча *ἔγραφο* (ёзаман) сўзларидан таркиб топган бўлиб. *расм*ли ёзув деган маънони билдиради.

¹ Транскрипция — латинча *transcriptio* сўзидан олинган бўлиб, кўчириб ёзиш маъносини билдиради.

- **У**

¹ Антропология (юнонча *ανθρωπος* — одам) — одамнинг ҳамда иркнинг келиб чиқиши ҳақидаги фан-